

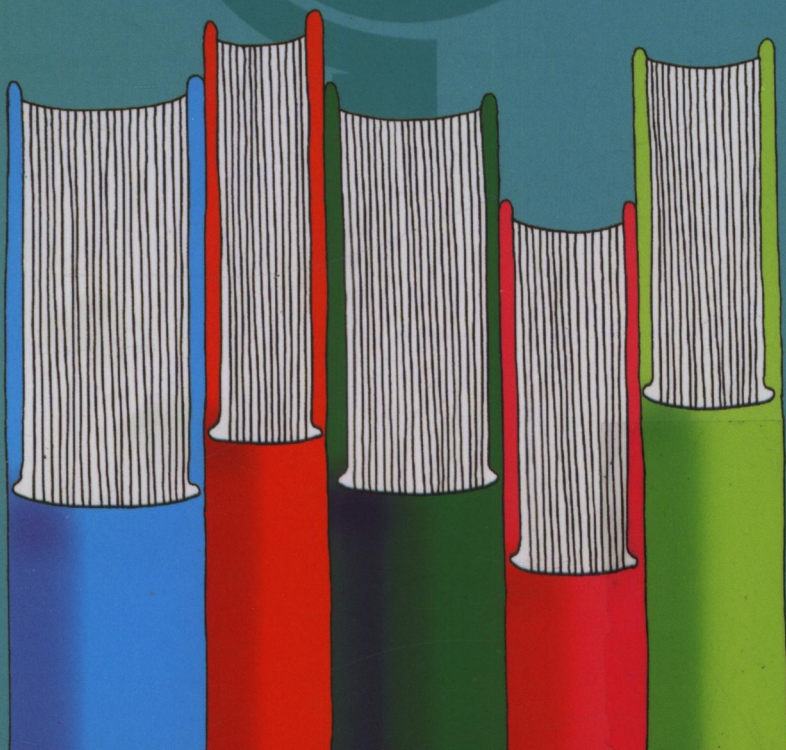

سج

مرجع شناسی عمومی

فارسی و عربی

مؤلف: دکتر قاسم صافی

Persian and Arabic Reference Sources (General)

Dr Qasem Safi
Ass. Profssor of Tehran University
Tehran, 2006

موسسه فرهنگی هنری سپهر سخن

۲۰۰۰ تومان

مرجع شناسی عمومی فارسی و عربی

مؤلف: دکتر قاسم صافی

سج

۵۸,۰۳۰
۸ / ۱

بسم الله الرحمن الرحيم

مرجع شناسی عمومی فارسی و عربی

این کتاب مطابق استاندارد مهارت کتابداری و اطلاع رسانی

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی تهیه شده است.

تألیف

دکتر قاسم صافی

دانشیار دانشگاه تهران

صافی، قاسم، ۱۳۲۷

مرجع‌شناسی عمومی. فارسی و عربی / تألیف قاسم صافی، [به سفارش] مرکز
برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - [ویراست ۲] - تهران:
سپهر سخن، چاپار، ۱۳۸۵.
۱۹۰ ص.

ISBN 964-96632-0-7

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیفا.
این کتاب مطابق استاندارد مهارت کتابداری و اطلاع‌رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد
اسلامی تهیه شده است.
نماینده.

۱. مراجع. ۲. مراجع فارسی. ۳. مراجع عربی. الف. ایران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،
مرکز برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی، ب. عنوان.
م ۲ص/۱/۱۰۳۵ Z
۰۲۸/۷

۸۵-۸۳۴

کتابخانه ملی ایران

مرکز برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی

مؤسسه فرهنگی و هنری سپهر سخن

مرجع‌شناسی عمومی فارسی و عربی

مؤلف: دکتر قاسم صافی.

صفحه‌آرایی: چلیپا.

طراحان و برنامه‌ریزان آموزشی: حمیدرضا بهروان، حسین شیخی، راضیه سیادت، حوریه هاشمی

ناشر: مؤسسه فرهنگی سپهر سخن - نشر چاپار

نوبت چاپ: سوم، ۱۳۸۶

تیراژ: ۳۰۰۰

قیمت: ۲۰۰۰۰ ریال

شابک: ۷-۰-۹۶۶۳۲-۹۶۴

مرکز پخش: شرکت اطلاع‌رسانی و خدمات کتابداری چاپار - تلفن: ۸۸۸۹۹۶۸۰

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵	پیشگفتار
۸	یادداشتی برای چاپ دوم
۹	۱. مراجع و نحوه استفاده از آن
۱۵	پرسشهای فصل
۱۷	۲. فرهنگها
۱۹	الف. مقدمه
۲۲	ب. معرفی بعضی از فرهنگهای مهم
۵۴	ج. شیوه ارزیابی و بهره گیری از فرهنگها
۵۷	پرسشهای فصل
۵۹	۳. دایرةالمعارفها
۶۱	الف. مقدمه
۶۳	ب. معرفی بعضی از دایرةالمعارفهای مهم
۸۸	ج. شیوه ارزیابی و بهره گیری از دایرةالمعارفها
۹۱	پرسشهای فصل
۹۳	۴. کتابشناسیها
۹۵	الف. مقدمه
۹۸	ب. معرفی برخی از کتابشناسیهای مهم
۱۱۳	ج. ارزیابی کتابشناسیها و شیوه استفاده از آن
۱۱۵	پرسشهای فصل
۱۱۷	۵. زندگینامه ها
۱۱۹	الف. مقدمه

ب . معرفی برخی از زندگینامه‌های مهم	۱۲۱
ج . ارزیابی زندگینامه‌ها و بازیابی اطلاعات از آن	۱۳۱
پرسشهای فصل	۱۳۳
۶. سالنامه‌ها	۱۳۵
الف. مقدمه	۱۳۷
ب . معرفی برخی از سالنامه‌های مهم	۱۳۸
پرسشهای فصل	۱۴۰
۷. دستورنامه‌ها، راهنماها و گاهنامه‌ها	۱۴۱
الف. مقدمه	۱۴۳
ب . معرفی برخی از گاهنامه‌ها	۱۴۷
ج . شیوه استفاده و ارزیابی دستورنامه‌ها و راهنماها	۱۴۹
پرسشهای فصل	۱۵۰
۸. نقشه‌ها و اطلسها	۱۵۱
الف. مقدمه	۱۵۳
ب . معرفی برخی از منابع مربوط به اطلس	۱۵۵
ج . ارزیابی نقشه‌ها، اطلسها و شیوه استفاده از آن	۱۶۱
پرسشهای فصل	۱۶۳
۹. کتابنامه و نمایه	۱۶۵
الف. فهرست راهنمای منابع و مراجع (کتابنامه)	۱۶۷
ب . فهرست نام اشخاص و کتابها (نمایه)	۱۷۳

پیشگفتار

درباره این کتاب و راهنمای مطالعه آن

سخن آفرین را به سخن چگونه توان ستود و ادای حق ثنای خالق صوت و حرف، به حرف و صوت نتوان نمود.

سخن جایی که از یزدان شناسی است سپاس اندیشی ما، ناسپاسی است

هدف از تألیف کتاب حاضر، عرضه مطالبی پیرامون کتابهای مرجع منابع مهم تحقیقی و طرز استفاده از منابع و شیوه مراجعه بدانها به اختصار و با بیانی ساده و روان است. در این اثر که بیشتر بر جنبه عملی و کاربردی تکیه دارد، دانش طلبان با کلیات شناخت مآخذ و مراجع عمومی فارسی و عربی و پاره‌ای از امهات کتابهای مرجع اختصاصی، و نیز با تذکرها، زندگینامه‌ها، کتابشناسیها، فهرستهای عمومی و اختصاصی، راهنماها، سالنامه‌ها، آمارها، گاهنامه‌ها، نقشه‌ها، اطلسها، دایرةالمعارفها و فرهنگهای مشهور، آشنا می‌شوند و آگاهیهای لازم در این زمینه‌ها به دست می‌آورند. همچنین از ترتیب و طرز استفاده از فهرستها، نمایه‌ها، فرهنگها و دایرةالمعارفها و دیگر آثار مرجع آگاه می‌گردند و از این طریق، شیوه تهیه و تدوین اطلاعات موضوعی به علاقه‌مندان تعلیم داده می‌شود تا امکان دسترسی آنان به منابع مورد دلخواهشان آسانتر گردد و زمینه تحقیق و تتبع و بهره‌گیری از دانش بشری برای آنان سهل و ممکن باشد.

در تدوین و تصنیف این کتاب با تکیه بر تجربه چندین ساله تدریس درس

مرجع‌شناسی و تتبع کافی در منابع مرجع و بررسی بیش از ۳۰۰ کتاب مختلف، کوشش به عمل آمده است که مطالب نظری و روشهای تجربی به نحوی جمع‌آوری و تنظیم شود که برای مربیان و استادان قابل تدریس باشد؛ همچنین با شرح کافی و ذکر مثالهای متعدد، مورد استفاده مستقیم دانشجویان مراکز تعلیمی و متعلمین دوره‌های کار دانش و آموزشهای ضمن خدمت قرار گیرد.

مصادر این کتاب، اصل منابع مرجع و ویرایشهای آنها بوده که گزیده‌ای از آن در متن کتاب و در پایان کتاب آورده شده است و در این راه، کتاب گرانقدر مرجع‌شناسی آقای دکتر نورالله مرادی نیز مورد توجه نگارنده بوده است. در کتاب حاضر، علاوه بر توصیف جنبه‌های مختلف مادی و معنوی بخش مهمی از منابع مرجع، به منابع نوشتارهای موجود در زمینه مرجع‌شناسی و نمایه‌های لازم شامل نویسندگان و شخصیتها، کتابها، مکانها و موضوعها اشاره شده است تا خواننده جستجوگر به آسانی بتواند از منابع در این زمینه، آگاهی لازم به دست آورد. همچنین در پایان هر فصل، مسائل متناسب با محتوای فصل طرح شده تا بر ارزش آموزشی کتاب بیفزاید.

امیدوارم این اثر که دربردارنده اطلاعات مختصر و مفید و مستند پیرامون مراجع برای مخاطبان کتاب و با زبان ساده و همه‌کس فهم نگارش یافته بتواند در پاسخگویی به نیاز دانشجویان، کارآموزان و کتابداران، و بازایی اطلاعات مورد نیاز آنان از منابع مرجع، مؤثر و سازنده باشد و علم شناخت منابع و دستیابی به دانش و اطلاعاتی که در کتابخانه‌ها وجود دارد برای مراجعین به آن، امکانپذیرتر گردد.

با آنکه در تألیف این کتاب، نگارنده سعی کرده خود را به جای مخاطبان کتاب بگذارد و حتی المقدور، مطالب را ساده و موجز بنگارد و در تنظیم مطالب، دقت لازم به کار بندد و از بحثهای طولانی و تفصیلی و کاملاً تخصصی پرهیزد باز و سوسه جابجایی مطالب به لحاظ موضوعی، وجود دارد که مناسب دیدم این گفتار حکیمانه عمادالدین کاتب اصفهانی (متوفی ۵۹۷ هـ.ق) را به نقل از مقدمه چاپ دوم معجم الادبای یاقوت حموی (م ۶۲۴ هـ.ق)، پایان بخش این پیشگفتار سازم.

«انی رأیت انه لا یکتب انسان کتابا فی یومه الا قال فی غده لو غیر هذا الکان احسن، و لو زید کذا الکان یستحسن و لو قدم هذا الکان افضل، و لو ترک هذا الکان اجمل، و هذا من

اعظم العبر، و هو دلیل علی استیلاء النقص علی جملة البشر.»
 «هیچ کس ندیده‌ام که امروز چیزی بنویسد و روز بعد نگوید اگر این تغییر صورت
 می‌گرفت نیکوتر بود و اگر آن موضوع اضافه می‌شد خوشتر می‌نمود و اگر این مطلب
 جلوتر قرار می‌گرفت خوبتر می‌شد و چنانچه این موضوع کنار نهاده می‌شد زیباتر بود. این
 از بزرگترین عبرتهاست و دلیلی است بر غلبه نقص بر همه بشر^۱.»

۱- در این کتاب از ذکر بعضی از عنوانها، لقبها و عبارت‌هایی که گاهی در رعایت احترام و متناسب با شئون شخصیتها ذکر می‌شود خودداری شده است. نگارنده، این روش را لازمه تألیف کتابهایی از این نوع می‌داند و از این بابت از همه پژوهشگرانی که تنها به ذکر نامشان اکتفا شده پوزش می‌طلبد.

یادداشتی برای چاپ دوم

اقبال خوانندگان محترم و نظر لطف‌آمیز ناقدان ارجمند، نگارنده را بر آن داشت تا علیرغم معضلات، به چاپ دیگری از کتاب حاضر مبادرت کند. این چاپ، جامع‌تر و منقح‌تر از چاپ گذشته است و مزایای دیگر آن، اضافه شدن اطلاعات نوی پیرامون مباحث و مطالب آمده در چاپ قبل است. انگیزه اصلی تدوین این مجموعه، اساساً آن بوده که به قدر امکان، گوشه‌ای از جای خالی آثاری از این دست را با نثری موجز، روان و پربار و روزآمد برای مطالعه و تحقیق پرکند و نیاز دانشجویان، جامعه کتابخوان ایرانی و پژوهشگران زبان فارسی را به شناخت منابع و مراجع کلی برآورد و هم راهنمای پژوهشگران در دستیابی به منابع، و هم قابل فهم و بهره‌برداری برای عموم باشد.

براین مبنا کوشش شده حتی المقدور، اطلاعات جامعی در موضوعهای مورد بحث ارائه شود و به مهمترین نمونه‌های کلیدی از انواع منابع مرجع اشاره گردد و معلومات و دانستیهای لازم پیرامون آنها آورده شود.

مشخصات کتابشناسی منابعی که هسته اولیه این مجموعه از آنها علاوه بر تجربه و مطالعات شخصی نگارنده تدارک و تلفیق گردیده و ضمن متن بضرورت توضیح داده شده در پایان کتاب همراه نمایه‌ای از متن کتاب آورده شده است و باید امید داشت که این اثر ناچیز که مستلزم حوصله و دقت زیاد بوده برای بهره‌گیری دانشجویان و پژوهشگران مؤثر افتد و همچنین خوانندگان و دانشوران گرامی، نقایص را به نظر لطف کامل کنند و راقم را هم راهنمایی فرمایند.

فصل ۱

مراجع و نحوه استفاده از آن
پرسشهای فصل

مرجع در لغت به معنی جای بازگشت یا محل رجوع^۱، آنچه در امور بدو رجوع کنند یا آنکه محل رجوع مردم در امور و مسائل دینی یا دنیاوی باشد. جمع آن مراجع است؛ مجتهدان جامع الشرایطی که مقلدان از او تقلید کنند و به احکام و فتاوی وی در امور دینی گردن نهند. و نیز به معنی منابعی که از آن مطلبی نقل کنند، یا تشریح و توضیح و تفسیر مطلبی را بدان رجوع دهند^۲.

منبع مرجع عبارت است از کتاب یا دیگر مواد کتابخانه‌ای که برای یافتن اطلاعات معین و محدودی، تهیه و تنظیم شده است. منابع مرجع که در اینجا منظور بیشتر کتاب مرجع است و کمتر کسی به خواندن آن از ابتدا تا انتها اقدام می‌کند در موضوعات مختلف علوم و دانش بشری و با ترتیب و اسلوبی خاص تألیف یافته‌اند و برای کسب اطلاع فوری و مختصر و مستند درباره‌ی واژه‌ها و موضوعها، و پاسخگویی به سؤالات، مورد توجه قرار می‌گیرند.

در کتابخانه‌ها، منابع مرجع را امانت نمی‌دهند و در مکانی مستقل بایگانی می‌کنند و برای شناسایی آنها از نشانه‌های اختصاری استفاده می‌کنند. نشانه‌های اختصاری «م» مخفف مرجع برای نشان دادن منابع مرجع فارسی و عربی، و *R* (مخفف *Reference*) برای منابع مرجع غیر فارسی و عربی، به کار می‌رود.

بنیان هر علمی بر منابع استوار است و هر علمی منابع تحقیقی ویژه‌ای دارد که

۱- ناظم الاطباء، غیاث اللغات، فرهنگ فارسی

۲- لغتنامه دهخدا

ابزار کار پژوهشگران و عصای دست کتابداران است و پژوهندگان را در تجسس دانش و دستیابی به اطلاعات بخصوصی یاری می‌دهند و آنها را که به دنبال اطلاعات یا اصلاح اطلاعاتی می‌باشند راهنمایی می‌کنند که کجا و چگونه می‌توانند پاسخ پرسشها را که برای پاسخگویی به نیازش لازم است، بیابند.

کتابهای مرجع، پاسخ پژوهنده را محدود یا گسترده می‌دهند. همچنین پاسخ را به طور مستقیم در اختیار جوینده می‌گذارند و یا او را به منابعی که بتواند پاسخ خود را در آنها پیدا کند، راهنمایی می‌کنند. هر کس باید توانایی استفاده از منابع مرجع را از طریق تجربه و کسب دانش تحصیل کند تا به سهولت و به فوریت و اطمینان، پاسخ نیازهای خود را پیدا کند. اختراع و به کارگیری رایانه و دیسکهای فشرده و دیگر منابع دیداری و شنیداری، امکانات ذخیره و بازیابی اطلاعات را چندین برابر کرده که در صورت آشنایی پژوهنده با این ابزار، او را در زمینه اطلاعاتی که در جستجوی آن است به سرعت یاری می‌دهد.

برای استفاده از کتابهای مرجع، باید با روش استفاده از کتابخانه و روشهای کلی از منابع مرجع و علائم اختصاصی و اختصاری مراجع آشنا شد تا در اسرع وقت بتوان کتاب مورد استفاده و مطلب مورد دلخواه را در منابع پیدا کرد.

اکنون بسیاری از کتابخانه‌ها، علاوه بر استفاده از روشهای سنتی کتابداری، فهرست موجودی کتابخانه را در پایگاه اطلاعاتی رایانه‌ای کتابخانه نیز وارد کرده‌اند. معمولاً نرم افزارهای کتابخانه‌ای به گونه‌ای طراحی شده‌اند که افراد مبتدی و تازه وارد نیز در زمانی کوتاه بتوانند طرز استفاده از آن را فراگیرند و بکار برند. ظهور رسانه‌های الکترونیکی پیشرفته در گردآوری و پخش اطلاعات مانند سی‌دی‌رام، دی‌وی‌دی و فناوریهای جدید سبب شده‌اند تا بسیاری از پایگاههای اطلاعاتی، منابع مرجع و منابع علمی و آموزشی به شکل الکترونیک منتشر شوند و گاهی صدها جلد از یک کتاب مرجع مانند کتابشناسیها، دایرةالمعارفها، مقاله‌نامه‌ها و سایر متون در یک دیسک فشرده و با قیمت پایین و کیفیت عالی در دسترس کتابخانه‌ها و افراد قرار گیرد. از سویی، سایت بسیاری از کتابخانه‌های معتبر جهان، روی شبکه اینترنت (شبکه شبکه‌ها و بزرگراه اطلاعاتی) دیده می‌شود و از طریق این سایتها، ارتباط با مرجعهای کتابخانه‌های دیگر در سطح بین‌المللی امکانپذیر است.

کتاب مرجع مانند انواع دیگر کتابها، از اجزای مختلف تشکیل شده و شامل فهرست

اعلام یا فهرست موضوعی یا فهرست واژه‌ها یا فهرست مآخذ است. در کتابخانه‌ها، منابع مرجع را مانند سایر کتابها فهرست می‌کنند و برگه‌های لازم بر حسب نیازی که فهرست‌نویس تشخیص می‌دهد، برای هر کتاب تهیه می‌کنند و مشخصات کتاب و شماره موضوعی آن را براساس یکی از رده‌بندیهای موضوعی مثل کنگره یا دیویی در برگه ثبت می‌کنند. فراگرفتن این موارد، راه استفاده بهتر و سریعتر استفاده از کتابخانه را با صرف کمترین وقت برای پژوهنده، ممکن می‌سازد. استفاده‌کننده از مراجع لازم است، مرجع را به دقت بنگرد و مآخذ مطلبی را که از منبعی استخراج می‌کند و در تحقیق خود به کار می‌برد در حاشیه نوشته خود ذکر نماید. همچنین سعی کند مطمئن‌ترین نسخه و آخرین چاپ مراجع، مورد توجه او قرار گیرد. در اعتبار و ارزیابی منبع مرجع و درستی مطالب آن می‌توان بر اعتبار ناشر، اعتبار نویسنده و گردآورنده، یا اشتهار ویراستار، دامنه و گستره کتاب و اعتبار مقالات، قابلیت پاسخگویی به پرسشهای مراجعه‌کنندگان و روزآمد بودن آن، کیفیت چاپ عکسها و نقشه‌ها و مرغوبیت کاغذ و استحکام صحافی، تکیه کرد. چون موضوعهای جدید و نظریه‌های تازه در اثر افزایش دانش و معرفت آدمی پیوسته مطرح می‌شود؛ لغات تازه به زبانها راه می‌یابند یا پاره‌ای از آنها از مجموعه واژگان یک زبان خارج می‌شوند؛ تغییرات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی با سرعت رخ می‌نمایند؛ بعضی از رجال دانش و هنر می‌میرند و یا دانشمندان و مخترعان ظهور می‌کنند؛ همه این موارد باید در ارزیابی منابع مرجع و در پرتو مقایسه تطبیقی با منابع همسان، مورد توجه باشد.

کتاب مرجع معمولاً به گونه‌ای تنظیم و تدوین می‌شود که استفاده‌کنندگان از آن بتوانند به راحتی از آن بهره‌گیرند و پاسخ سؤالات خود را که هدف عمده تدوین کتاب مرجع است در آن بیابند. نوعی از کتابهای مرجع نظیر فهرستها و کتابشناسیها و شرح‌حالتها، نمایه‌های کمکی و ارجاعهای «نگاه کنید به» و «نیز نگاه کنید به» دارند تا مراجعه‌کننده به آن هر زمان که در ارتباط با سؤال خاصی، به کسب اطلاعاتی، نیاز داشته باشد بتواند به سرعت و به سهولت از نظر موضوعی، جغرافیایی، یا ذیل نام اشخاص و عنوان کتابها که معمولاً باید به حد کافی روشن و گویا باشد، پاسخ پرسش خود را به دست آورد.

کتابهای مرجع خوب، یک مقدمه دارند که مؤلف یا مؤلفین آن، هدف و شیوه تنظیم و گستره کار، مخاطبین اثر و محدودیتهای آن را ذکر می‌کنند و راهگشایی برای استفاده‌کننده منبع است.

برای استفاده از منابع مرجع باید از نوع اطلاعاتی که هر یک از کتب مرجع دارا می‌باشند آگاه شویم و آنگاه با شناخت کافی از محتوای آثار، منابع اختصاصی و مناسب را برای پاسخگویی به سؤال مورد نظر برگزینیم. بررسی ترکیبات و مشخصات چند واژه در متن هر فرهنگ و ارزیابی اعتبار چند مقاله و جهت‌گیریها و نظرگاهها در آن، نیز علاوه بر مطالعه شیوه کار مؤلف در مقدمه، بهترین راه برای اطمینان از اطلاعات مقدمه و شیوه استفاده از کتاب است.

منابع مرجع از نظر گاههای مختلف، انواع گوناگونی دارد. انواع مهم آن در زبانهای فارسی و عربی "متناسب با نیاز مخاطبین این کتاب" که بیشتر به کار می‌آیند به این شرح است: فرهنگها، دایرةالمعارفها، فهرستها، کتابشناسیها، زندگینامه‌ها، سالنامه‌ها، راهنماها، آمارها و جز آن. هر یک از این منابع، خود به دو گروه عمومی، اختصاصی یا موضوعی تقسیم می‌شوند. پیرامون این مراجع کلی، آثار عدیده نگارش یافته و منتشر شده است که به مهمترین آن در چند فصل مستقل، اشاره می‌شود.

پرسشهای فصل:

۱. منبع مرجع چیست و چه کاربردی در پژوهش دارد؟
۲. بین کتاب مرجع و متن (منبع عمومی) چه تفاوتی هست؟
۳. برای نشان دادن منابع مرجع از چه نشانه‌هایی استفاده می‌شود؟
۴. دستگاههای رایانه و دیسکهای فشرده، چه نقشی در ذخیره و بازیابی اطلاعات می‌توانند داشته باشند؟
۵. برای استفاده از کتابهای مرجع، چه روشهایی را باید آموخت و چه توانایی‌هایی را باید کسب کرد؟
۶. اجزای کتاب مرجع چیست؟
۷. در ایران، برای ثبت شماره موضوع منابع مرجع، از چه نوع رده‌بندیهای موضوعی، استفاده می‌شود؟
۸. نمایه‌های کمکی در کتابهای مرجع، چه کاربردی می‌توانند داشته باشند؟
۹. پژوهنده، پاسخ پرسشهای خود را چگونه باید در منابع مرجع بیابد؟
۱۰. در ارزیابی و اعتبار منبع مرجع چه مواردی باید مورد توجه قرار گیرد؟
۱۱. انواع منابع مرجع از نظر گاههای مختلف چندگونه است؟ فهرستوار بیان کنید.
۱۲. با مراجعه به مقدمه فرهنگ عمید، علائم اختصاری این فرهنگ را بنویسید.

فصل ۲

فرهنگها

الف. مقدمه

ب. معرفی بعضی از فرهنگهای مهم

ج. شیوه ارزیابی و بهره‌گیری از فرهنگها

پرسشهای فصل

الف: مقدمه

فرهنگ در لغت به معنی علم و فضل و دانش و عقل و ادب. و کتابی را نیز گویند که مشتمل باشد بر لغات فارسی (برهان) که به آن فرهنگنامه یا لغتنامه (دیکسیونر Dictionnaire) اطلاق می‌شود (کتابی که واژگان یک یا چند زبان با نظم خاص در آن گرد آمده باشد). فرهنگنامه به نام یا کتابی نیز گفته می‌شود که در آن دانش و فرهنگ و حکمت باشد.

واژه لغتنامه برای کتاب لغت یا فرهنگ را، نخستین بار اسدی طوسی در مقدمه کتاب لغت خود (۴۵۸ هـ.ق) به کار برده و واژه فرهنگ را به عنوان لغتنامه، فخرالدین مبارکشاه قواس (کمانگر) غزنوی در اواخر سده هفتم در کتاب فرهنگ خود به نام فرهنگ قواس مطرح کرده است. فرهنگ قواس در هند تألیف شده و متکی بر لغتنامه اسدی است که سرآغاز فرهنگ نویسی فارسی در هند می‌باشد و حاوی ۱۰۵۰ لغت است.

فرهنگ یا لغت فرس اسدی تألیف ابومنصور علی بن احمد اسدی طوسی، قدیمی ترین فرهنگ فارسی موجود متکی بر شواهد شعری است که پس از نظم گرشاسب نامه (بین سالهای ۴۵۸ تا ۴۶۵ هـ.ق) تدوین شده است.^۱ مراد از شاهد شعری که در این لغتنامه و برخی دیگر از فرهنگها نظیر لغتنامه دهخدا به کار رفته، قول شاعری است از شعرا متضمن بیت یا ابیاتی برای گواهی در معانی لغات. و مراد از واژه یا

۱- نفیسی، مقدمه دهخدا، ص ۱۸۰

کلمه و لغت، لفظی است مرکب از دو حرف یا بیشتر که یک واحد معنی‌دار را تشکیل دهند. ترتیب لغات در این فرهنگنامه، براساس حرف آخر لغات است. مؤلف پس از دادن معنی هر لغت، از اشعار شاعران، شاهی آورده که خوشبختانه سبب حفظ اشعاری شده که در هیچ یک از منابع ادبی و تذکره‌ها، نام و شعر آن شاعران ثبت نشده است. در لغتنامه اسدی، حدود ۲۳۹۰ لغت و ابیاتی از حدود ۱۰۰ شاعر، عنوان شده است. این لغتنامه توسط استادانی تصحیح و چاپ شده و جامعترین آن تصحیح دکتر فتح‌الله مجتبیایی می‌باشد.^۱

در فرهنگ یا واژه‌نامه، طرز تلفظ، طرز نوشتن، اشتقاق، معانی و هجابندی مجموعه لغات به تفکیک ارائه می‌شود و برای سهولت مراجعه به آن، واژه‌ها به صورت الفبایی، تنظیم می‌شوند. فرهنگها به فرهنگهای یک زبانه، دو زبانه یا بیشتر دسته‌بندی می‌گردند و هر کدام از دسته‌ها با توجه به اطلاعاتی که ارائه می‌دهند به واژه‌نامه‌های عمومی و موضوعی تقسیم می‌شوند.

واژه‌نامه‌های عمومی: منابعی‌اند که معانی و مفاهیم و مشتقات واژه‌های مربوط به یک زبان و یا معادل آن را در زبانهای دیگر بدون در نظر گرفتن زمینه موضوعی واژه‌ها، بیان می‌کنند مانند فرهنگ عمید، فرهنگ معین، برهان قاطع و فرهنگ دهخدا که از نظر موضوعی، دامنه گسترده‌ای داشته و به موضوع واحدی محدود نمی‌باشند.

واژه‌نامه‌های تخصصی و موضوعی: منابعی‌اند که هر یک از آنها به اصطلاحات و واژه‌های مربوط به موضوع معینی، اختصاص یافته‌اند. مانند: واژه‌نامه آموزش و پرورش و کتب مرجع دیگر در زمینه‌های ادبیات، هنر، تاریخ، پزشکی و غیره - و یا شاخه‌های مختلف یک حوزه معین را بیان می‌کنند مثل: فرهنگ علوم رفتاری. واژه‌نامه‌هایی نیز تدوین شده‌اند که دامنه مطالعه آنها فقط به جنبه‌های خاصی از زبان از قبیل ریشه‌شناسی، مترادفها و متضادها، لغات عامیانه، محلی، و محاوره‌ای محدود می‌شود.

دامنه موضوعی فرهنگها: فرهنگها از نظر دامنه موضوعات درباره هویت واژه‌ها با یکدیگر تفاوتی دارند. توضیحاتی که عموماً در ذیل کلمات، ملاحظه می‌شود عبارت

۱- فرهنگهای فارسی و فرهنگ‌گونه‌ها، محمد دبیرسیاقی، ص ۲۸۱۶

است از: عنوان (ماده لغت، مدخل، درایه)، ضبط لغت (طرز تلفظ)، هویت واژه (هویت دستوری و ملیت واژه)، معنی واژه، سند معنی، شاهد و مثال و مأخذ آن، هویت ثانوی لغت و معنی و شاهد و مأخذ آن (هویت‌های چندگانه لغات و معانی آنها)، معنی اصطلاحی کلمه و شاهد و سند آن (اتفاق گروه خاصی از مردم بر وضع یا کاربرد کلمه)، ترکیبات واژه و شاهد و سند آن (ترکیب واژه‌ها و ریشه‌ها با یکدیگر و با پسوندها و پیشوندها). واژه در تداول عامه، علامتها و نشانه‌هایی که به جای لغت یا اصطلاح یا موقعیت دستوری کلمه، در آن فرهنگ استفاده شده است.

برخی از فرهنگها، علاوه بر ارائه معانی و طرز تلفظ و طرز نوشتن واژه‌ها، اطلاعات مختلفی نظیر مترادفها، متضادها، شواهد لغوی، زندگینامه‌ها، اطلاعات تاریخی و جغرافیایی را نیز ارائه می‌دهند به نحوی که از این منابع می‌توان علاوه بر استخراج معانی لغات، اطلاعات مربوط به فرهنگ جغرافیایی، فرهنگ شرح حال و مطالب مندرج در دایرةالمعارفها را به دست آورد مانند لغتنامه دهخدا که نوعی واژه‌نامه مفصل به شمار می‌رود و چون دامنه کار آن وسیعتر از فرهنگ لغت است و اطلاعات آن بیشتر جنبه دایرةالمعارفی دارد در زمره دایرةالمعارفها هم محسوب می‌شود.

ب: معرفی بعضی از فرهنگهای مهم

در مورد فرهنگ‌نویسی فارسی لازم است به دو نکته اشاره شود. نخست آنکه در نتیجه عدم توجه ایرانیان به تألیف لغتنامه، از قریب ۲۵۰ فرهنگ فارسی به فارسی یا فارسی به زبانهای دیگر، فقط حدود ۴۰ فرهنگ به وسیله ایرانیان تدوین یافته و بقیه به همت دانشمندان ملل مجاور مانند هندوستان و ترکیه - که زبان فارسی سالهای متمادی، زبان رسمی درباری یا زبان ادبی مملکت آنان بوده، و احتیاج به فرهنگ‌نویسی و توجه به این موضوع مهم را احساس می‌کردند، نوشته شده است. دوم آنکه در نیم قرن اخیر، اهتمام بیشتری در تدوین و نشر فرهنگهای فارسی انجام گرفته که در این فصل به بعضی از مهمترین آنها اشاره می‌شود:

فرهنگهای عمومی

۱. صحاح الفرس: این فرهنگ به همت شمس الدین محمد بن فخرالدین هندوشاه نخجوانی مشهور به شمس در سال ۷۲۸ ه‍.ق پس از دوره مغول با تنظیم الفبایی تألیف شده و شامل حدود ۲۵۰۰ لغت در ۲۵ باب و حدود ۴۳۰ فصل همراه با شواهد شعری است. صحاح الفرس، مکمل لغتنامه اسدی و منقحتر و جامعتر از آن تألیف شده و نخستین فرهنگ فارسی با شرح فارسی است که فرهنگ‌نویسی قبل از مغول را به دوره‌های پس از آن پیوند می‌دهد. این فرهنگ را دکتر عبدالعلی طاعتی در سال ۱۳۴۱ ه‍.ش، تصحیح کرده

و انتشار داده است.^۱

۲. بحر الفضائل فی منافع الافاضل: این فرهنگ در اواخر سده هشتم توسط محمد بن قوام بن رستم بن محمود بدر خزانه بلخی معروف به کره‌ای شارح مخزن الاسرار، و اسکندرنامه نظامی تألیف یافته است. لغات این فرهنگ (مشمول بر حدود ۷۵۰۰ لغت فارسی، عربی و ترکی) براساس حرف اول و دوم، ترتیب شده است.

۳. مجمع الفرس: این فرهنگ توسط محمد قاسم متخلص به سروری کاشانی در سال ۱۰۰۸ تألیف شده و شامل حدود ده هزار لغت همراه با شیوه تلفظ و شاهد شعری و امثال متقدمین است. لغات این فرهنگ براساس حروف اول آنها به چندین باب و هر باب براساس حرف آخر لغات منظم شده است.

۴. فرهنگ جهانگیری: این فرهنگ از جامعترین و دقیقترین فرهنگهای زبان فارسی است. در سال ۱۰۱۷ هـ ق توسط جمال الدین حسین بن فخرالدین حسن اینجوی شیرازی ملقب به عضدالدوله تألیف یافته و به گفته مؤلف با بهره‌گیری از مجمع الفرس و چهل و چهار فرهنگ و رساله لغت، تدوین شده است. ابتدا به نام اکبرشاه و بعدها نسخه جدیدی از آن به جهانگیر بن اکبر پادشاه هند عرضه شد و به فرهنگ جهانگیری شهرت یافت. این کتاب، حاوی لغات فارسی و مستند به شواهد شعری است و مأخذ بسیاری از فرهنگهای پس از آن است.^۲

۵. برهان قاطع: این کتاب، از لغتنامه‌های معروف و مفید فارسی به فارسی است که به اهتمام محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص به برهان در سال ۱۰۶۲ هـ ق به نام سلطان عبدالله قطب شاه (هفتمین پادشاه شیعی مذهب از سلاطین جنوب هند) فراهم شد و حاوی حدود ۲۰۰۰۰ لغت و اصطلاح و استعاره، بدون شواهد شعری و نثری است. در سده سیزدهم، محمد کریم تبریزی، خلاصه‌ای از آن را به نام برهان جامع با افزودن بعضی شواهد لغات به چاپ رساند.

۶. فرهنگ رشیدی: اساس فرهنگ رشیدی بر دو فرهنگ جهانگیری و مجمع الفرس سروری است و از نخستین فرهنگهای انتقادی به شمار می‌رود. در سال ۱۰۶۵ هـ ق توسط

۱- برای اطلاع بیشتر مراجعه شود به کتاب فرهنگهای فارسی و فرهنگ‌گونه‌ها، ص ۴۱

۲- نگاه کنید به مقدمه فرهنگ جهانگیری

عبدالرشید عبدالغفور الحسینی المدنی از هند مشتمل بر حدود نه هزار لغت تألیف گردید و نظم آن به ترتیب تهجی حرفهای اول و دوم کلمات است. این لغتنامه چند نوبت و توسط شخصیتهای مختلف، تصحیح و به چاپ رسیده است.

۷. فرهنگ انجمن آرای ناصری: این مجموعه لغت تألیف رضاقلی خان هدایت معروف به اللهباشی صاحب مجمع الفصحا و ریاض العارفین (متوفی ۱۲۸۸ هـ.ق) است و حاوی مقدمه‌ای است مشتمل بر دوازده آرایش در تحقیق لغات پارسی و عربی و بررسی فرهنگهای متقدمین بر مسائل دستوری، و نیز حاوی متنی شامل ۲۴ انجمن مشتمل بر حروف فارسی و برخی از کنایات و استعارات فارسی و عربی با شواهد شعری است.

۸. فرهنگ آندراج: این مجموعه بزرگ لغت در سال ۱۳۰۶ هـ.ق، به همت محمدپادشاه متخلص به شاد با کمک دو برادر او شیخ محمد امام و شیخ محمد داوود متخلص به عزیز در جنوب هند نوشته شد و مشتمل بر لغات فارسی و تازی متداول در زبان فارسی و مباحث دستوری و شواهد شعری و ذکر منابع در سه هزار صفحه است و در سال ۱۳۳۵ هـ.ش در هفت جلد به طبع رسید. اهمیت این کتاب، گذشته از ارزش فرهنگ‌نویسی که در زمان تألیف بدان ممتاز است، به واسطه وجود منابعی است که مؤلف با زحمتی بسیار طولانی و پرازش در ذیل هر لفظی که از منابع برگرفته، عبارت آن منبع را نقل کرده و در آخر نام کتاب را با علامت می‌آورد و به این ترتیب دارنده این فرهنگ، بواقع مجموعه‌ای از منابع لغت فارسی و عربی را در اختیار دارد. الفاظ و حروف این فرهنگ به ترتیب حروف هجا تنظیم شده است.

۹. فرهنگ فرنودسار (فرهنگ ناظم الاطبا): این کتاب لغت در اوایل سده چهاردهم توسط دکتر میرزا علی اکبر خان نفیسی ناظم الاطبا، تألیف یافته و مشتمل بر حدود ۱۶۰ هزار لغت تازی و فارسی (۹۹۵۵۲ تازی، ۵۸۸۷۹ فارسی) و جز آن است که تا زمان حیات مؤلف در زبان فارسی به کار می‌رفته و بسیاری از اسامی تاریخی و جغرافیای ایران و اسلام و کشورهای دیگر را در بردارد. در میان معانی لغات در بسیاری از موارد، از شیوه دایرةالمعارف - که خلاصه‌ای از علوم را در ذیل واژه‌ها می‌آورد - استفاده کرده است. مؤلف، قریب به اتفاق منابع لغت را در زبان فارسی و عربی دیده، کتابهای معتبر لغت عرب مانند صحاح اللغة، قاموس و شرح قاموس، مجمع البحرین و منتهی الارب را، در نظر گرفته

و با فرهنگهایی نیز که مستشرقین برای زبان فارسی نوشته‌اند مثل: فرهنگهای فارسی به انگلیسی ریچاردسون، جانسون و استینگاس، آشنایی داشته است که جملگی بر ارزش و اعتبار و جامعیت اثر او افزوده است و منبع نگارش فرهنگهای پس از آن شده است.

۱۰. فرهنگ دهخدا: این فرهنگ، بزرگترین و کاملترین فرهنگ فارسی اثر مرحوم

علی اکبر دهخدا (متوفی ۱۳۳۴ شمسی) است. معانی و مفاهیم حدود هشتصد و هشتاد هزار واژه اصلی و ترکیبی و اعلام تاریخی و جغرافیایی و چهارصد تا پانصد هزار شاهد منظوم و منثور برای معنی واژه‌ها و ترکیبها را داراست و نیز شامل یک مقدمه و یک تکلمه مقدمه در خصوص مسائل و مطالب نوشتن لغتنامه است و از لحاظ تاریخ فرهنگ‌نویسی و شیوه نگارش فرهنگ لغت و نحوه استفاده از فرهنگ دهخدا و دیگر دانستیهای لازم در تهیه این لغتنامه و سرگذشت مؤلف، بسیار مفید و خواندنی است.

طرح تألیف این فرهنگ توسط مؤلف پرکار آن، در دوران جنگ جهانی اول ریخته شد و مرحوم دهخدا سالها در تدوین و تألیف آن سعی بلیغ و اهتمام بسزا به کار بست و زحمات و رنجهای فراوان متقبل شد تا نتیجه اندیشه بزرگ و کارساز عظیم او پس از سال ۱۳۱۳ به بعد به ثمر نشست و برای همیشه، در تاریخ ماندگار و مورد رجوع علاقه‌مندان و استفاده محققان قرار گرفت.

این فرهنگ علاوه بر بیان معانی لغات و اصطلاحات فارسی و عربی و تاریخ تحول هر واژه، حاوی اطلاعاتی درباره موضوعات و اشیاء و اشخاص و نیز سرگذشت رجال و اسامی مکانهاست و از این لحاظ در ردیف دایرةالمعارفها و فرهنگهای شرح حال نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در کتاب شناخت خدمات کتابهای مرجع (ص ۱۴۴) با استناد به مقدمه لغتنامه دهخدا و کتاب فرهنگهای فارسی و فرهنگ گونه‌ها (ص ۲۲۶) آورده شده است که مرحوم علی اکبر دهخدا برای تدوین این فرهنگ عظیم و پرثمر و ماندگار، "کتابهای منظوم و منثور فارسی را با دقت تمام از آغاز تا انجام می‌خواند و لغات هر یک را بر برگه‌ای می‌نوشت و بیتی یا عبارتی را که آن لغت در آن آمده بود به عنوان شاهد در آن برگه یادداشت می‌کرد و گاه محفوظات خود را تحریر می‌کرد و نیز آنچه از اهل فن و صاحبان صنعت و پیشه‌وران از جنس اصطلاحات یا لغات شنیده بود بر برگه‌های جداگانه یادداشت می‌کرد. این برگه‌ها یا

یادداشتها را دستیاران جوان او جمع می آورده اند و به ترتیب الفبا مرتب و در دسته های چند صد برگی، بسته بندی می کرده اند. برگه ها، کاغذهای مستطیل شکلی به ابعاد ۶×۴ سانتیمتر است و به آنها اصطلاحاً «فیش» گفته می شود. شماره فیشها به بیش از دو میلیون می رسد که حدود پنج یک آنها یادداشت خود دهخداست و بقیه را یارانش به تصویب و احاله او تهیه دیده اند و همه در تهیه لغتنامه دهخدا مورد استفاده قرار گرفته است. این یادداشتها را دهخدا، طی نامه ای خطاب به مجلس شورای ملی به ملت ایران اهدا کرده است و حق التألیفی نیز دریافت نکرده است.

در فرهنگ دهخدا، تمام اعلام و لغات در یک ردیف و به ترتیب حروف الفبا، تنظیم شده اند و حتی الامکان برای هر لغت، از متون معتبر نظم و نثر، شاهد و مثالی آورده شده است. دوره کامل این فرهنگ، ۲۲۱ جزوه و یکجلد تکلمه با بیش از ۲۵ هزار صفحه است. این فرهنگ اخیراً در قطعه های مختلف با عنوان لغتنامه فارسی توسط مؤسسه لغتنامه دهخدا تهیه و طبع گردیده است. یک دوره از آن در ۱۴ جلد توسط مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران به طبع رسیده است و نیز مجموعه آن به صورت الکترونیکی در دسترس است و بر الواح فشرده CD، توسط همین ناشر، ضبط شده است.

از مرحوم دهخدا، آثار ارزشمند دیگری به یادگار مانده است از آن جمله است: امثال و حکم، فرهنگ فرانسه به فارسی، تصحیح لغت فرس اسدی، تصحیح صحاح الفرس، تصحیح دیوانهای ناصر خسرو قبادیانی، فرخی سیستانی، منوچهری دامغانی، حافظ شیرازی، سوزنی سمرقندی، سید حسن غزنوی، ابن یمین فریومدی، مسعود سعد سلمان، شرح حال ابوریحان بیرونی، ترجمه کتاب روح القوانین منتسکیو و سر عظمت و انحطاط دولت روم.

۱۱. فرهنگ فارسی (معین): این مجموعه لغت تألیف دکتر محمد معین (متوفی ۱۳۵۰ ش) مشتمل بر چهار مجلد لغات و دو مجلد اسامی تاریخی و جغرافیایی و حدود یکصد هزار لغت است. دکتر معین در مقدمه مبسوط و مفید کتاب لغت خود، درباره منابع کتاب و موضوعات مورد بحث در تدوین لغتنامه، بحث کرده است. از آن جمله است: اهمیت زبان فارسی و عناصر و منابع اصلی آن، تاریخ فرهنگ نویسی فارسی، روش تدوین فرهنگ معین و صورت اسامی همکاران، نشانه های اختصاری و بیان معانی و مفاهیم لغات

و مسائل دستور زبان فارسی.

در فرهنگ معین، لغات در یک ردیف و به ترتیب حروف الفبا، مرتب شده‌اند. در مقابل لغات، الفبای لاتینی قراردادی نوشته شده و سپس داخل دو قلاب، اصل و منشأ لغت و بعد داخل دو ابرو، نشانه دستوری آن، و پس از آن، معنی و شرح لغت و ترکیبات اسمی و فعلی و جز آن ذکر شده است.

دکتر معین در تعیین طرز تلفظ کلمه‌ها از حروف خط آوانگار بین‌المللی (فونتیک *Phonétique*) استفاده کرده است مانند: گلستان *gol-estan*. در بعضی فرهنگها به جای این روش، نوع حرکت حروف متحرک کلمه را مقابل لغت داخل علامت [] / قـــرار می‌دهند مانند: گلستان [گُ ل] و معمولاً نوع دستوری کلمه را با انتخاب علامتهای اختصاری، داخل پرانتز می‌گذارند. برای مثال می‌نویسند گلستان [گُ ل] / (۱۱).

در فرهنگ فارسی معین، لغاتی که ریشه آنها یکی است اما از لحاظ هویت دستوری اختلاف دارند تحت یک ماده ذکر شده‌اند مانند واژه «تثنيه» که نخست از لحاظ مصدر، سپس اسم مصدر و بعد اسم، بحث شده است.

روش معین در تدوین این فرهنگ آن طور که خود در مقدمه فرهنگ خود نگاشته، ممزوجی از روش فرهنگهایی به این نام بوده است: المنجد (عربی به عربی)، استینگاس (فارسی به انگلیسی)، میلر (فارسی به روسی)، وبستر (انگلیسی به انگلیسی)، بروکهااس (آلمانی به آلمانی)، لاروس (فرانسوی به فرانسوی) همراه مطابقه با فرهنگهای متداول فارسی. این فرهنگ، به صورت یکجلدی نیز منتشر شده است.

۱۲. فرهنگ عمید: این کتاب لغت شامل چهل هزار واژه، اصطلاح و ترکیبات فارسی معاصر و لغات عربی و اروپایی مصطلح در زبان فارسی و تصاویر سیاه و سفید و رنگی متناسب با مطالب متن است که به دو صورت یکجلدی و دوجلدی چاپ شده است و احتیاجات عمومی را از حد متوسط لغات و اصطلاحات علمی و ادبی برمی‌آورد. فرهنگ یکجلدی جامع حسن عمید مشتمل بر مقدمه‌ای سودمند درباره دستور زبان فارسی و شیوه تدوین فرهنگ و علائم اختصاری از لغتهاست. لغات این فرهنگ به ترتیب حروف الفبا مرتب شده و تلفظ صحیح واژه‌های بیگانه، با حروف لاتین نشان داده شده است. هویت لغات داخل دو قلاب [] / و ثبت لغات با نصب حرکات حروف در دو ابرو ()

ضبط شده است.

۱۳. فرهنگ بزرگ سخن: این کتاب، دست آوردی است هشت جلدی، پر حجم و روشمند و مدرن به سرویراستاری حسن انوری که در آن بدنه اصلی واژگان فارسی را می‌توان ملاحظه کرد و بویژه در زمینه فارسی ادبی و گفتاری بدان رجوع کرد. از واژگان مهمترین متنهای ادبی کلاسیک تا ادبیات مدرن، از زبانمایه عامیانه تا علمی با عمده‌ای از واژگان نوین فارسی در حوزه علوم انسانی و طبیعی، چه نوساخته، چه وام گرفته از زبانهای اروپایی، و همچنین سیستم آوانگاری دقیق و زبان روشن و امروزی در شرح بخش عمده مدخلها، که جملگی از ویژگیهای آن است. دادن شاهدها و مثالها، از خوبیهای این فرهنگ است و برکارآمدی آن می‌افزاید یعنی معنا را بویژه در متن تاریخی آن روشنتر به دست می‌دهد که چنانچه به دو سه شاهد (متناسب فرهنگ عمومی زبان فارسی نه یک فرهنگ تاریخی) بسنده می‌شد، حجم فرهنگ و هزینه آن کاهش می‌یافت.

در "درآمد" فرهنگ سخن آمده است که کوشیده شده شواهد، فاصله تاریخی کاربرد واژه‌ها یعنی از جدیدترین شاهدها تا قدیمیترین آنها را نشان دهد، و هرگاه شاهی با داشتن این ویژگی به قدر کافی گویا نبوده از شاهد دیگری استفاده شود، در این فرهنگ، واژه‌ها و تعبیرها و اصطلاحات بسیاری از متنهای کهن و نو که در لغتنامه دهخدا یا فرهنگ معین دیده نمی‌شود آمده است. اما در مورد برداشتی که از معنای آنها بخصوص در باب مفاهیم علوم انسانی و فلسفه شده در پاره‌ای موارد، تأملی دوباره ضرورت دارد.

۱۴. فرهنگ فارسی اعلام: این فرهنگ، به همت غلامحسین صدری افشار، نشرین حکمی و نسترن حکمی تألیف و تنظیم شده و مجموعه‌ای گزیده از اعلام به زبان فارسی است شامل معرفی اشخاص، مکانها، اثرهای فکری و فرهنگی، نمادهای اجتماعی و رویدادهای مهم ملی و جهانی. در پیشگفتار کتاب آمده که معیار انتخاب حدود ۱۴۰۰۰ مدخل این فرهنگ، توجه به این ویژگیها بوده است: تعلق به زمان معاصر با گذشته نزدیک، تعلق به ایران به مفهوم تاریخی آن، تعلق به سرزمینهای همجوار، تعلق به خلاقیتهای فکری و فرهنگی، و بالاخره معروفیت در ایران (بویژه در اثرهای مکتوب). در این فرهنگ زیر هر نام، اصلی‌ترین اطلاعات اولیه ارائه شده است تا خواننده آگاه شود آن نام چیست و به چه مقوله‌ای مربوط است تا برای کسب اطلاع بیشتر به منابع مربوط مراجعه کند براین اساس، همه شهرهای

کنونی و بسیاری از شهرهای قدیمی ایران، همه کشورها و پایتختهای جهان، بسیاری از معروفترین شخصیتهای سیاسی، ادبی، هنری، علمی، جهانگردان، کاشفان و مخترعان، کتابها، نقاشیها، بناها، فیلمها و نمایشنامه‌ها، جنگها، انقلابها، پیمانها، سازمانهای جهانی، جشنها، روزهای یادبود، اساطیر، دینها، فرقه‌ها، زبانها و قومها و از این قبیل معرفی شده است.

۱۵. فرهنگ زبان تاجیکی: این فرهنگ توسط انیستیتوی زبان و ادبیات رودکی، آکادمی علوم تاجیکستان با معاونت گروهی از دانشمندان تاجیک و ازبک در سال ۱۹۵۷ در دو مجلد تألیف شده و در سال ۱۹۶۷ در مسکو، منتشر گردیده است. لغات و معانی ۶۰ هزار لغت در این فرهنگ، به خط روسی نگاشته شده و دارای نقل و شاهد معنایی از شعرای بزرگ زبان فارسی است. لغات براساس حروف روسی، الفبایی شده است و چند حرف و علامت برای نشان دادن اصوات فارسی به حروف روسی افزوده شده است.

فرهنگ فارسی دیگری نیز به نام فرهنگ نیم تفصیلی تاجیکی، تألیف صدرالدین عینی در سال ۱۹۳۸ در سمرقند با الفبای روسی چاپ شده و در سال ۱۹۷۶ تجدید چاپ گردیده است. تدوین حدود یازده هزار لغت این فرهنگ به این ترتیب است که لغات از چپ به راست با الفبای روسی و سپس معادل همان لغت با الفبای فارسی و بعد شرح لغت به فارسی ولی با الفبای روسی نگاشته شده است. مفتاح نوشتن کلمه‌ها با الفبای عربی، به صورت فهرست الفبایی فارسی لغات، در سمت راست کتاب ضبط شده و صورت روسی هر لغت نیز در مقابل آن آمده است.

فرهنگهای عامیانه

به فرهنگی که از نظر نوع لغات و واژگانی که دربر می‌گیرد و متکلمان آن مردم کوچه و بازارند فرهنگ عامیانه و زبان غیرادبی جامعه گفته می‌شود و شامل لغات، ضرب‌المثلها و اصطلاحات اقشار مختلف جامعه است که پس از زمانی به صورت لغات و عبارات استاندارد درمی‌آیند و در فرهنگهای رسمی راه می‌یابند و یا متروک و نابود می‌شوند. قدیمی‌ترین «فرهنگ عامیانه» در زبان فارسی که با همین عنوان به طبع رسیده (۱۳۲۹ شمسی) متعلق به یوسف رحمتی است و شامل مقدمه مؤلف و مقدمه‌ای از مرحوم

سعید نفیسی و حاوی ۳۰۰۰ امثال و لغات و مصطلحات جمع آمده از زبان عامه و گفتگوی آنان در مسجد و حمام و کوچه و بازار و اتوبوس و سینما و قهوه‌خانه و غیر آن است. تعداد این گونه فرهنگها زیاد است و در اینجا به معرفی چند نمونه آن بسنده می‌کنیم:

۱. **امثال و حکم:** اثری کم نظیر از علی اکبر دهخدا در امثال جاری در زبان فارسی (اعم از فارسی و عربی رایج در این زبان). دهخدا در این کتاب، معنای ضرب‌المثل و اینکه در چه موردی بکار می‌رود و همچنین ضرب‌المثلهایی را که در یک مفهوم هستند به ترتیب الفبایی پیایی بیان کرده و در پاره‌ای از موارد، مأخذ آن را ذکر کرده است. اعتمادالدوله قراگزلو وزیر معارف وقت، این اثر را با افزودن فهرست اعلامی بر آن در چهار مجلد بین سالهای ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۱ شمسی در تهران به طبع رسانید. پس از آن نیز این کتاب، تجدید چاپ شده است. شایان ذکر است که دهخدا، عمده یادداشتهای مربوط به ضرب‌المثلهای برخی از کنایات و استعارات و کلمات حکمت‌آمیز و پندآمیز را که در کتابهای ادبی و سخنان مشهور و منظوم گویندگان و نویسندگان فارسی زبان و احياناً عربی زبان برای تدوین لغتنامه فراهم کرده بود به درخواست وزیر معارف یاد شده، در اثری مستقل با نام امثال و حکم، ترتیب داد.

۲. **فرهنگ لغات عامیانه:** این فرهنگ، عنوان کتابی از سید محمد علی جمالزاده است. او لغات و عناوین این فرهنگ را طی سالیان دراز فراهم کرده و معانی و شرح و توصیف آن را بر عهده دکتر محمد جعفر محبوب، گذارده است. این فرهنگ دارای یک مقدمه مفصل مشتمل بر ۱۰۴ صفحه مطالبی در موضوع فرهنگ‌نویسی است و حاوی لغاتی است که در تکلم رایج فارسی زبانان، جنبه عامیانه دارد و در نواحی مختلف ایران بیان می‌شود و همچنین تعداد زیادی از لغات عامیانه دارد که در شعر شاعران نامداری همچون نظامی گنجوی و سنایی و عطار و مولوی و سعدی و حافظ و دیگر شاعران بکار رفته است.

۳. **فرهنگ فارسی عامیانه:** تألیف ابوالحسن نجفی. این فرهنگ به قصد گردآوری اصطلاحات و کاربردهای رایج در زبان عامیانه پدید آمده و بسیاری از ترکیبات، اصطلاحات و کاربردهای عامیانه را نیز در خود جای داده که می‌تواند راهگشای خوبی در زمینه آشنایی با زبان عامیانه و فهم متون نوشته شده به این زبان باشد. در این کتاب لایه‌های گوناگون معنایی کلمات و اصطلاحات عامیانه بررسی شده و در بسیاری از موارد به

توضیح معانی و کاربردهایی پرداخته که در عین سادگی و رواج، کمتر به آنها توجه می شود و بنا به ویژگیهایی که در متن آن قابل ملاحظه است می توان استنباط کرد که این فرهنگ فارسی گفتاری در همه مراتب آن است، و نه فارسی عامیانه.

نویسنده، نوع زبانی را که موضوع مطالعه قرار داده است از سه جنبه تحدید می کند و مرزهای آن را یکی از جنبه مراتب زبان، دیگری از جنبه موقعیت زمانی یا تاریخی، و سوم از جنبه وضعیت مکانی یا جغرافیایی باز می نماید. وی در جدولی ابتکاری به وجود مراتب زیر برای زبان فارسی قائل می شود: ادبی مهجور، ادبی متداول؛ ادبی مصنوع (نثر شاعرانه، استعاری، موزون، مسجع و...)؛ زبان مهذب؛ زبان علمی، تخصصی، حرفه ای و...؛ زبان اداری، قضایی، تجاری و...؛ زبان معیار؛ زبان روزمره؛ (یا: زبان محاوره / زبان متداول)؛ زبان عامیانه مرتبه ۱ (زبان عامیانه در معنای متداول آن)؛ و زبان عامیانه مرتبه ۲ (زبان جاهلی / لاتی / چاله میدانی). این کتاب را، نشر نیلوفر در سال ۱۳۷۸ چاپ کرده است.

پیشگفتار و راهنمای استفاده از فرهنگ و شرح علامتها، در آغاز جلد اول، و مآخذ شواهد در پایان جلد دوم آمده است. در راهنمای استفاده، نحوه بهره گیری از ترتیب الفبایی و ترتیب معنایی در تنظیم مدخلها و چگونگی حل مشکل ترکیبات مسئله دار از نوع "شورش را در آوردن" و "سر و تهش را به هم آوردن" و جز آن و بالاخره به امر تلفظ کلمات مدخل و غیره، اشاره شده است.

۴. کتاب کوچه: این کتاب تألیف احمد شاملو شامل مجموعه باورها، افسانه ها، مثلها، ترانه ها، بازیها، چیستانها، واژه های عامیانه و خلاصه مجموعه ای است برگرفته از فرهنگ اجتماعی مردم تهران که به تعبیر اروپاییان، فولکلور گویند. نظم آن الفبایی موضوعی است و ذیل هر موضوع، موضوعات فرعی ذکر شده است. از قبیل: آیینها، آداب و رسوم و نفرینها و سوگندها، ترکیبات جمله ای و شبه جمله ای شامل ابیات و اشعار، چیستان، امثال و حکم و جز آن. تلفظ واژه ها به حروف لاتین نوشته شده و هر مدخل دو شماره دارد. نخست شماره موضوعی و شماره سمت چپ، شماره متوالی است. نشر این اثر از سال ۱۳۵۷ آغاز شده و تا سال ۱۳۷۹ سال درگذشت مؤلف ادامه داشته است.

۴. فرهنگ جامع ضرب المثل های فارسی: این مجموعه، در برگیرنده بسیاری از ضرب المثل های قدیم و جدید است. بیشتر روایتها را ضبط کرده و نام گویندگان شناخته

شده جمله‌های قصار را آورده و حجم مطالب و اقتباس یا انتساب آنها را مشخص کرده است. ساختار ارائه ضرب‌المثلها در این فرهنگ، موضوعی است و ضرب‌المثلها، ذیل هشتصد موضوع، طبقه‌بندی شده‌اند. غیر از ضرب‌المثلها و مثل‌های سایر، جمله‌های مثلی، تمثیلهای و جملات قصار نیز آورده شده است.

در ذکر نام گوینده، جملات قصاری که راوی و گوینده شناخته شده دارند، تقدم زمانی رعایت شده است مثلاً "نکویی می‌کن و در آب (دجله) انداز" را ظاهراً نخستین بار خیام در رباعیات خود آورده و پس از او کمال‌الدین اسماعیل، عبید زاکانی، حافظ و دیگران نقل کرده‌اند. بنابراین تنها نام خیام در کنار این گفته آمده است یا در شعر بابا افضل به مثل "از کوزه همان برون تراود که در اوست" برمی‌خوریم که پیش از او در کلیله و دمنه بکار رفته است. از ویژگیهای این فرهنگ، مشخص کردن گفته‌هایی است که با تغییر در زبان مردم یا نوشته‌ها رواج دارد که برای یافتن اصل آنها، خواننده می‌تواند به پیوست "روایتهای اصلی جمله‌های اقتباسی" در پایان کتاب مراجعه کند. در بعضی موارد به جای نام گویندگان، نام کتابهای مشهور آنها آمده است، نظیر کیمیای سعادت، قابوسنامه، کلیله و دمنه، مرزبان‌نامه و...؛ از ویژگیهای دیگر، وجود برخی ضرب‌المثل‌های فرنگی در آن است که به زعم مؤلف در زبان فارسی کاملاً جا افتاده و شناسنامه ایرانی گرفته‌اند از جمله: تاریخ تکرار می‌شود، احتیاج ما در اختراع است، تفرقه بینداز و حکومت کن و...

این اثر را بهمن دهگان تألیف کرده و گروه نشر آثار فرهنگستان زبان و ادب فارسی در سال ۱۳۸۴ منتشر کرده است.

از دیگر فرهنگهای عامیانه که مردم با مراجعه به آنها بتوانند معنا و مفهوم واژه‌ها و عبارات عامیانه را بفهمند می‌توان از این فرهنگها و تاریخ انتشار آن نام برد: واژه‌ها و مثل‌های شیرازی و کازرونی تألیف علینقی بهروزی (۱۳۴۸)، فرهنگ عامیانه عشایر بویراحمدی و کهکیلویه از منوچهر لمعه (۱۳۴۹)، فرهنگ لغات و اصطلاحات و ضرب‌المثل‌های گیلکی تألیف احمد مرعشی (۱۳۵۵)، فرهنگ معاصر تألیف رضا انزابی نژاد و منصور ثروت (۱۳۶۶) که شامل بیست هزار اصطلاح و لغت و ترکیب در هزار صفحه و مکمل فرهنگ لغات عامیانه جمالزاده است؛ فرهنگ عوام یا تفسیر امثال و اصطلاحات زبان فارسی تألیف امیر قلی امینی (۱۳۵۰)؛ مثلها و حکمتها در آثار شاعران قرن سوم تا

یازده هجری تألیف رحیم عقیفی (۱۳۷۱)؛ امثال قرآن کریم اثر علی اصغر حکمت در تعریف مثل و ضرب المثل و مثل سائر و تمثیل و اقسام آن و پنجاه و سه تمثیل از قرآن مجید (۱۳۳۳)؛ ضرب المثل‌های فارسی در افغانستان تألیف محمد تقی مقتدری (۱۳۳۸)؛ فرهنگ جبهه تألیف مهدی فهمی، ۱۳۶۹ (در ۱۲ جلد)؛ و...

فرهنگهای اختصاصی

۱. فرهنگ تاریخی زبان فارسی: این فرهنگ از نوع فرهنگهای اختصاصی است که پیرامون واژه‌ها به عواملی مانند زبان یا دوره زمانی خاص، لهجه‌ها و گویشها، یا موضوعات علمی پرداخته، و واژه‌ها را در طول هزار سال تاریخ فرهنگ فارسی دری از لحاظ تغییراتی که در مسیر تاریخ پیدا کرده، بررسی نموده و برای آن، معانی و شواهد به ترتیب تاریخی و با ذکر نام و شماره صفحه مأخذ ارائه کرده است. این کتاب، چندین بخش دارد. بخش اول آن (لغات آ - ب) شامل سی صفحه مقدمه و ۷۳۵ صفحه متن دو ستونی حاوی لغات و معانی و شواهد معانی است و در سال ۱۳۵۷ توسط بنیاد فرهنگ ایران زیر نظر پرویز ناتل خانلری منتشر شده است. گزینش واژه‌ها بر مبنای بازخوانی تعدادی از متون مهم ادبی فارسی و استخراج لغات آن متون همراه با شاهد و مثال، توسط نخبگانی از ادب فارسی معاصر، انجام گرفته است. توضیحات هر مدخل در این فرهنگ به این ترتیب است: ابتدا، ماده لغت آورده شده، سپس نقش دستوری آن با حروف نشانه در پرانتز، و بعد ذکر معنای اصلی و اولیه، آنگاه، ذکر معانی مختلف بر حسب نزدیکی و دوری نسبت به معنای اولیه. و در نهایت، استعارات، کنایات، یا ترکیبات اسمی (از قبیل اضافه، و استعمالات اسمی و فعلی مفید در صورت وجود) به ترتیب حروف تهجی و با توالی زمانی، آورده شده است.

۲. واژه‌نامه طبری: این واژه‌نامه، فرهنگی اختصاصی و از قدیمی ترین فرهنگهای گویشی در ایران است که در سال ۱۳۲۷ شمسی (۱۳۱۶ یزدگردی) توسط دکتر صادق کیا تدوین و انتشار یافت.^۱ واژه‌نامه طبری، مشتمل بر متن نصاب طبری است که در زمان

۱. گویش، به شعبه‌ای از یک زبان اطلاق می‌شود که با تغییراتی در ناحیه‌ای تکلم می‌شود. به عبارت دیگر، زبان محلی را گویند که واژگان دستوری آن با زبان رسمی و عمومی کشور تفاوت داشته باشد و زبانی را که واژگان آن با زبان رسمی چندان فرقی نداشته اما کاربردها و نواهای خاصی در آن باشد "لهجه" گویند.

محمدشاه قاجار به نظم درآمده و شامل یازده قطعه و ۲۲۷ بیت در بحرهای مختلف و اسامی ماههای فرس و پرندگان و درختان و گیاهان و سال گاو و سال گوسفند و سال گاو میش و صورت جانور و اسامی ماه می باشد. تنظیم واژه نامه، الفبایی است و ۸۵۰ واژه با خط دست همراه معادلهای فارسی و گاه پهلوی و اوستایی نگاشته شده است. تفسیری درباره رسم خط، معنی و شرح شعرها و جمله ها و واژه های طبری، گاه شماری جشنهای طبری، پیوستهای این کتاب را تشکیل می دهد. آخرین بخش این کتاب، فهرست واژه های فارسی معادل واژه های طبری قرار دارد که به ترتیب الفبا، مرتب شده است.

۳. فرهنگنامه بوشهر: از سید جعفر حمیدی. فرهنگنامه بوشهر، مجموعه ای از کلمه ها، ترکیبها و واژه های بوشهری، اعلام جغرافیایی، سابقه تاریخی مکانهای مختلف عمومی، قلعه ها و عمارات، شهرها، روستاها، کشتیها، غذاها، آداب و رسوم حوزه جغرافیایی استان بوشهر است. همچنین در این کتاب اعلام تاریخی، طبیعی، انسانی، شخصیتها، کتابها و به طور کلی همه جنبه هایی که مربوط به حیات و زندگی انسان می شود همچون طرز تهیه برخی از غذاهای محلی و مکانهای طبیعی، آثار و بناها و ... را می توان خواند.

نام بعضی دیگر از فرهنگهای محلی و گویشی ایران عبارتست از: فرهنگ لارستانی از احمد اقتداری (۱۳۳۴)، فرهنگ کرمانی از منوچهر ستوده (۱۳۳۵)، فرهنگ گیلانی از مرتضی مدرس گیلانی (۱۳۳۸)، فرهنگ سمنانی و ... از منوچهر ستوده (۱۳۴۲)، واژه نامه سیستانی از ایرج افشار سیستانی (۱۳۶۵) و ...

فرهنگهای اصطلاحی و موضوعی

در آغاز فصل اشاره شد که این نوع واژه‌نامه‌ها به بیان کلمات و اصطلاحات یک زمینه موضوعی، یک اثر و آثار فرد، و واژه‌ها و اصطلاحات کاملاً تخصصی با کاربردهای ویژه‌ای از لغات و ترکیبات می‌پردازد که در فرهنگهای عمومی نمی‌توان یافت. این گونه واژه‌نامه‌ها، معمولاً حدود کار خود را در عنوان کتاب، مشخص می‌سازند. این نکته نیز هست که در هر دانشی برای بیان مفاهیم، اهل آن دانش، اصطلاحاتی را اختیار کرده‌اند و برای هر مفهوم جدید و پدیده نو لغتی از عرف عام به مناسبتی برگزیده‌اند و با بار معنایی تازه‌ای در عرف خاص آن دانش به کار برده‌اند. به مجموعه‌هایی که چنین واژگانی را - که از عرف عام به عرف خاص نقل شده‌اند - در خود دارند «فرهنگ اصطلاحات» می‌گویند.^۱ در اینجا، چند نمونه از آن معرفی می‌شود:

۱. **فرهنگ اصطلاحات علمی:** این فرهنگ اثر پرویز شهریاری است که در سال ۱۳۴۹ منتشر شده است. حوزه‌های علمی مورد توجه در این فرهنگ عبارتند از: ریاضی، نجوم، فیزیک، شیمی، زمین‌شناسی، جانورشناسی و گیاه‌شناسی. نظام این فرهنگ به صورت الفبایی و براساس مدخلهای فارسی است. در برابر هر مدخل علمی، معادل انگلیسی و فرانسه آن آمده و آن مفهوم در چند سطر، تعریف شده است. مراجعه‌کننده به این فرهنگ با آگاهی از معادل انگلیسی یا فرانسوی، می‌تواند از طریق مراجعه به واژه‌نامه انگلیسی و فرانسوی پایان کتاب، معادل فارسی آن را نیز بیابد.

۲. **فرهنگ اصطلاحات هنری:** اثر ادوارد لوسی اسمیت با ترجمه فرهاد گشایش. فرهنگی است مصور که به صورت کتاب راهنما تدوین و طراحی شده است و به شکل جامع و فراگیر، اصطلاحات گوناگون مربوط به زمینه‌های متنوع هنری را چون نقاشی، مجسمه‌سازی، معماری، هنرهای تزئینی و کاربردی، گرافیک و روش عکاسی، در قالب دو هزار مدخل دربردارد. این کتاب توسط نشر عفاف در سال ۱۳۸۰ به چاپ رسیده است.

۳. **فرهنگ اصطلاحات عرفان اسلامی (انگلیسی - فارسی)، (فارسی - انگلیسی).** این فرهنگ به همت سید محمود موسوی و بازبینی سید حسین نصر بافیش برداری و

۱- برای اطلاع بیشتر نگاه شود به مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی تألیف غلامرضا ستوده، ص ۶۵. و نیز نقد و بررسی محمدعلی جعفری بر فرهنگ اصطلاحات عرفان اسلامی درج در کتاب ماه کلیات، دی و بهمن ۱۳۸۳، ص ۱۰۶

واژه‌گزینی از سیصد اثر به زبان فارسی، عربی و انگلیسی پدید آمده که در پرتو آن حدود هفتاد و پنجهزار مدخل شامل عمده اصطلاحات عرفانی همراه معادلهای آن به دست داده می‌شود. در بخش فارسی - انگلیسی، حدود ۶۵۰۰ مدخل و ۱۲۰۰۰ معادل و در بخش انگلیسی - فارسی، حدود ۹۵۰۰ مدخل و ۱۳۰۰۰ معادل، میزان اصطلاحاتی است که به آنها اهتمام شده و به روش الفبایی، تنظیم گردیده است. از جمله منابع عمومی که به آنها ارجاع صورت گرفته دایرةالمعارف اسلام، فرهنگ عمومی اسلام، مقدمه ابن خلدون (انگلیسی)، المورد و معجم المصطلحات الدینیة (عربی)، فرهنگ زبان فارسی و فرهنگ اصطلاحات علوم و تمدن اسلامی است. در منابع تخصصی هم قاموس المصطلحات الصوفیة، السوانج، احیاء علوم الدین، کتاب المواقف، و المخاطبات، التعرف لمذهب اهل التصوف، آداب المریدین، الفتوحات المکیه در کنار قابل توجهی از منابع انگلیسی به چشم می‌خورد.

۴. فرهنگ اصطلاحات ادبی: پس از ترجمه آثار علمی، ادبی، فرهنگی و جز آن، و هجوم و نفوذ واژگان فرنگی از رهگذر این ترجمه‌ها به زبان فارسی، در عرصه ادب هم واژگان و اصطلاحاتی اخذ شد که بیشتر آنها را در فارسی معادلی نبود. برخی از این واژگان، معرف انواع ادبی (تراژدی، کمدی، درام، رمان، نوول و...)، برخی معرف مکتبهای (کلاسیسیم، رمانتیسیم، رئالیسم، سمبولیسم، ناتورالیسم، باروک و...)، برخی معرف اصطلاحات فنی ادبی (آنالیز، دیالوگ، مرنولیوگ، کاراکتر، ایماژ، تیم، ریتیم، فرم و...) و برخی معرف اصطلاحات دیگری بودند. در پی ضرورتی که احساس می‌شد آثاری اختصاصاً در این زمینه منتشر شد که معروفترین آنها، مکتبهای ادبی اثر رضا سیدحسینی است که پیش از این از آن یاد شد. اما فرهنگ اصطلاحات ادبی اثر سیما داد - ۱۳۷۱، که "واژه‌نامه مفاهیم و اصطلاحات ادبی و اروپایی به شیوه تطبیقی و توضیحی" است، از معدود آثاری است که به تطبیق اصطلاحات فرنگیها (بیشتر انگلیسی زبانان) با اصطلاحات رایج علوم و فنون ادبی فارسی زبانان پرداخته است. این فرهنگ، نزدیک پانصد مدخل اصلی و فرعی دارد و متن آن به ترتیب الفبایی فارسی است و در بخش دیگری، همین اصطلاحات به ترتیب الفبایی انگلیسی است. انتظار می‌رود که در ویرایش بعدی این اثر، اصطلاحات علوم و فنون ادبی به طور جامع مورد توجه قرار گیرد و مدخلهای لازم در این زمینه از قبیل قالبهای شعری، مباحث فصاحت، نقد ادبی، علم بدیع و بیان و انواع ادبی

اروپاییان، مد نظر آید.

۵. فرهنگ ادبیات فارسی دری: این کتاب از نوع فرهنگهای موضوعی است که در گردآوری واژگان و اصطلاحات از نظر موضوعی، محدودیت دارد و در یک حیطه مشخص که در عنوان و مقدمه آن آمده اطلاعاتی ارائه می دهد. دکتر زهرای خانلری (کیا)، این فرهنگ را در سال ۱۳۴۸ تألیف و منتشر کرد. او در مقدمه کتاب می نویسد: کتاب را با هدف راهنمایی فراهم کرده تا همه کسانی که با ادبیات فارسی سروکار دارند بتوانند برای رفع مشکلی یا رد شبهه ای در هر مورد به آن مراجعه کنند و از آن به عنوان مددی برای حافظه بهره ور گردند.

این کتاب به ترتیب الفبایی مفاهیم و اسامی افراد تنظیم شده و حاوی مطالبی به این شرح است: نام بزرگان تاریخی و نام و احوال اشخاص بزرگ داستانی که در ادبیات فارسی از آنها یاد شده، نام و احوال پیامبران، نام و احوال بزرگان علم و ادب ایران و عنوان و موضوع کتابهای مهمی که آن بزرگان به فارسی یا عربی، تألیف کرده اند، همچنین اصطلاحات معروف منطق، نکته های اصلی و اصطلاحات عروض و قافیه و علم بیان و جز آن.

۶. فرهنگ علوم اجتماعی: اصل این کتاب در سال ۱۹۶۲ به وسیله دو تن از دانشمندان انگلیسی و امریکایی به نامهای جولیس گولد و ویلیام ل. کولب، و گروهی کارشناس تهیه شده و توسط سازمان آموزش علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) انتشار یافته است. متن کتاب، حاوی اطلاعاتی در حوزه های علوم اجتماعی از جمله سیاست، انسان شناسی، روان شناسی، جامعه شناسی و اقتصاد است. در این اثر ۱۲۰۰ اصطلاح و مفهوم علوم اجتماعی بررسی شده و هر مفهوم و اطلاع در چند بند (به تناسب موضوع) به این شرح ذکر شده است: معنای کلی اصطلاح و مفهوم، زمینه تاریخی، کاربردهای تخصصی هر اصطلاح در رشته های علوم اجتماعی و کاربردهای آن در زمینه های دیگر. متن کتاب توسط ۳۷ نفر ترجمه شده و با ویراستاری محمد جواد زاهدی مازندرانی و سیله نشر مازیار در سال ۱۳۷۶ به طبع رسیده است و باید انتظار داشت که در ویرایش بعد، به دلیل تحول چشمگیری که علوم اجتماعی در سه دهه اخیر داشته، همه موضوعات و مفاهیم علوم اجتماعی نظیر جامعه شناسی، مردم شناسی و جز آن، به میان آید.

در این زمینه، باقر ساروخانی نیز، فرهنگی با عنوان فرهنگ جامعه شناسی با

همکاری طاهره میرساردو تالیف کرده و در سلسله انتشارات سروش در سال ۱۳۷۹ انتشار داده است. در فرهنگ جامعه‌شناسی، اهم مفاهیم و اصطلاحات جامعه‌شناسی در حوزه‌های مختلف و برگردانهای اصلی هر مفهوم به زبان فارسی معرفی شده‌اند، همچنین تفاوت یا اجماع اندیشه‌ها و حد آن در برگردان مفاهیم نشان داده شده‌اند، مجموعاً ۳۱۹ کتاب و ۳۱۰ مقاله از میان کتب و مقالاتی که مرتبط با موضوعهای مورد نظر در دسترس بوده مورد بهره‌برداری قرار گرفته‌اند که عناوین و مشخصات کامل آنها در بخش کتابشناسی این فرهنگ ذکر گردیده است. واژگان غیر انگلیسی که در جامعه‌شناسی به زبان اصلی کاربرد دارند با علامت مخصوص هر زبان مشخص شده‌اند مگر در مواردی که اصطلاح در زبان انگلیسی جا افتاده باشد، علائم اختصاری در مقدمه کتاب آمده است.

۷. **فرهنگ علوم مهندسی (انگلیسی - فارسی):** تألیف محمد فلاحی مقیمی. این فرهنگ یکجلدی، مرجعی فشرده پیرامون رشته‌های دانش علمی و فناوری است و علاوه بر ارائه واژگان در رابطه با اکثر شاخه‌های مهندسی، رشته‌های علمی از جمله فیزیک، شیمی و ریاضی را نیز که علوم پایه رشته‌های مهندسی است دربرمی‌گیرد.

۸. **فرهنگ زیست‌شناسی:** اثر بزرگمهر وزیری. در دو جلد (انگلیسی - فارسی). این کتاب از واژه‌نامه فارسی - انگلیسی در پایان جلد دوم برخوردار است.

۹. **فرهنگ جامع الکترونیک (انگلیسی به فارسی):** اثر جان مارکوس، ترجمه حسن کاظم‌زاده. این کتاب در حال حاضر کاملترین مدرکی است که برای تفسیر لغات الکترونیکی به طبع رسیده است و حاوی توضیحات تشریحی پیرامون لغات و اصطلاحات بکار رفته در علم الکترونیک است. اصطلاحات مربوط به شاخه‌های مختلفی از علم الکترونیک نظیر الکترونیک مربوط به عناصر لامپی، رایانه، رادیو و تلویزیون، رادار، سیستمهای نظامی، ارتباطات ماهواره‌ای و فیزیک هسته‌ای را نیز دربردارد.

۱۰. **فرهنگ فشرده کتابداری و اطلاع‌رسانی:** نوشته استلا کیتن و ترجمه و تدوین فاطمه اسدی‌گرگانی. در آن بالغ بر ۵۰۰۰ اصطلاح و واژه مربوط به علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی آورده شده است.

این فرهنگ، از شش بخش موضوعی (منابع اطلاعاتی، سازماندهی و بازاریابی اطلاعات، رایانه و ارتباط دوربرد، مدیریت منابع اطلاعاتی، روش پژوهش، نشر) تشکیل

شده و هر بخش دارای نظم الفبایی A-Z است. بخش انتهایی کتاب به فهرست الفبایی فارسی اختصاص دارد که عین آن شامل اصطلاحات انگلیسی در ابتدای کتاب آورده شده است. در صفحات آغازین کتاب، شرح مختصری دربارهٔ واژه‌نامه و نحوه تنظیم آن به طبع رسیده است.

۱۱. اصطلاحنامه اطلاع‌رسانی و کتابداری: تدوین جامعه علوم اطلاع‌رسانی امریکا. (A.S.I.S) ترجمه علی حسین قاسمی با همکاری نادر نقشینه، نشر چاپار، ۱۳۸۱. حاوی اصطلاحات علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی است که جامعه علوم اطلاع‌رسانی امریکا، انتشار داده است. کتاب بر مبنای الفبایی انگلیسی و فارسی نظام یافته و فهرستی تقریباً موضوعی در بر دارد.

۱۲. واژگان کتابداری و اطلاع‌رسانی: این منبع، گردآوری ابوالفضل هاشمی است که در سال ۱۳۸۰ از سوی انتشارات دبیزش نشر یافته و حاوی دوازده هزار واژه فارسی و ده هزار واژه انگلیسی در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی است.

۱۳. واژه‌نامه علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی: از فاطمه اسدی گرگانی؛ با همکاری زهرا اباذری و ویراستاری عبدالحسین آذرنگ (نشر کتابدار، ۱۳۸۰). در این مجموعه، بالغ بر ۵۰۰۰ اصطلاح و واژه مربوط به علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی فراهم آمده است. کتاب متشکل از دو بخش است. در بخش نخست، اصطلاحات به ترتیب الفبای انگلیسی مرتب شده و در مقابل آن، یک یا چند معادل فارسی درج شده است. در این بخش، اختصارات، اسامی سازمانها و انجمنهای کتابداری و اطلاع‌رسانی نیز آمده است. بخش دوم مشتمل بر اصطلاحاتی است که به ترتیب الفبای فارسی مرتب شده و در مقابل هر واژه، شماره صفحه ذکر شده است. در صفحات آغازین کتاب، شرح مختصری دربارهٔ واژه‌نامه و نحوه تنظیم آن به طبع رسیده است.

۱۴. واژه‌نامه ورزش (انگلیسی - فارسی): این واژه‌نامه زیر نظر محمود شالچی طوسی با سرویراستاری علیرضا پورممتاز و همکاری شهره مدرسی تهرانی در سال ۱۳۸۴ توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، انتشار یافته است. مدخلهای این فرهنگ به دلیل گستردگی جوانب ورزشی، واژه‌های مربوط به مسائل ورزشی، فرهنگی، علمی، فنی، پزشکی، اقتصادی، اخلاقی، حقوقی، اجتماعی، تبلیغاتی و بسیاری دیگر را که در رابطه با

ورزش مطرح می‌شوند پوشش می‌دهد. در واقع تعیین محدوده موضوعی این فرهنگ، شامل تمام مدخلها و فعالیتهایی می‌شود که انتظار می‌رود در کتابها و مجلات ورزشی یا صفحات ورزش در روزنامه‌ها و مجلات ملاحظه گردد. مدخلها براساس ترتیب حرف به حرف الفبای انگلیسی مرتب شده‌اند.

۱۵. فرهنگ ادیان جهان: این فرهنگ عنوان کتابی است که توسط مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، وجه همت مطالعه و ترجمه جمعی از دانشوران حوزه علمیه قم در زمینه آشنایی اصحاب فرهنگ و دانش با میراث دینی و معنوی ادیان بزرگ جهان قرار گرفته است. اصل این کتاب به زبان انگلیسی است و به سرپرستی و ویراستاری جان اد. هینلز و یک گروه ۶۵ نفری از دانشمندان برجسته از قاره‌های مختلف و صاحب‌نظر در رشته‌های گوناگون دانشگاهی نظیر تاریخ‌نگاری، خاورشناسی، باستان‌شناسی، جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، زبان‌شناسی، تاریخ‌نگاری هنر، فلسفه، الهیات، تالیف شده است. و اکنون به همت گروهی از مترجمان و ویراستاران به سر ویراستاری و نظارت ع. پاشایی، به زبان فارسی ترجمه شده و در آستانه انتشار است.

روشنگری اصطلاحات، هسته فرهنگ را تشکیل می‌دهد. کتاب، دو بخش ضمیمه شامل کتابنامه، نمایه نامها و مفهوما دارد که به متخصص امکان می‌دهد از چارچوب رشته خاص خود بیرون رود و فرصت یابد که موضوع خاصی را با عمق یا گستردگی بیشتری از آنچه در مدخلها آمده دنبال کند.

ویراستار متن انگلیسی فرهنگ، در باب ضرورت وجود نمایه در این فرهنگ، نوشته است که: "در نظر اول شاید نمایه در فرهنگ، چیز زایدی به نظر برسد اما اینجا ضروری است مشروط به آنکه باب دسترسی به هزاران اصطلاح موجود در ۱۴۰۰ مدخل را به روی خواننده باز کند. در یک مدخل ۲۰۰ تا ۳۰۰ کلمه‌ای، زیر یک اصطلاح فنی مثل کنفوسیوس یا یوگا، شماری از واژگان مهم توضیح داده خواهد شد. از این رو، "سرواژه" یک مدخل غالباً کار یک اصطلاح چترواره را می‌کند که زیر آن، شماری از اصطلاحات، روشنگری می‌شوند.

در این فرهنگ مدخلها، عیناً ترجمه شده و توضیحات زیر یک مقاله چترواره (Umbrella article) گردآوری شده است و در مواردی کاراترین چترواره‌ها مدخلهای

جغرافیایی هستند (مثلاً اسلام در امریکا، مسیحیت در کره و...). لوح فشرده (سی دی) و صفحه دانشنامه در پایگاه اینترنتی مرکز، نیز ارائه شده است.

۱۶. فرهنگ موضوعی قرآن مجید: این فرهنگ به اهتمام کامران فانی و بهاءالدین خرمشاهی تدوین شده و چاپ دوم آن در سال ۱۳۶۹ انتشار یافته است و حاوی کشف المطالب الفبایی یا فهرست موضوعی قرآن مجید است که به ترتیب حرف اول کلمه (نه از روی ماده اصلی کلمات) تنظیم یافته است. مؤلفان کتاب، شیوه‌های نمایه‌سازی کتاب و مدارک علمی و علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی را در تدوین این فرهنگ موضوعی (حاوی ۷۰۰۰ موضوع یا مدخل اصلی و سه هزار مدخل ارجاعی) به کار بسته‌اند به این ترتیب که آیات قرآن را تقطیع موضوعی کرده‌اند و به هر یک از کلمات آیات، موضوع داده‌اند و موضوعات و الفاظ و نصوص مربوط به آنها را الفبایی کرده‌اند. در بازیابی اطلاعات، تنها به ذکر نام سوره و شماره آیه در هر مورد اکتفا شده و از آوردن تمام نصوص آیات خودداری شده است. تنظیم این فهرست، الفبایی و عربی است و نیز از اصطلاحات و معادلهای فارسی و ارجاع آن به مدخل مناسب و مرتبط برخوردار است. از این فرهنگ می‌توان همانند یک فرهنگ لغت معمولی بسیار ساده و آسان بهره برد.

۱۷. فرهنگنامه قرآن: اثری از دکتر محمدجعفر یاحقی (حاوی گردآوری و دسته‌بندی معانی پارسی و واژه‌ها و ترکیباتی که قرآنهای خطی و کهن کتابخانه آستان قدس رضوی دربردارند، ۱۳۸۰). در فرهنگنامه قرآن، شکل ظاهر کلمات، مبنای درج قرار گرفته نه ماده و ریشه آن، و در برابر هر مدخل، ضمن بیان معانی متعدد واژه‌ها به ترتیب تاریخی، آیه مربوط با شماره آیه و سوره ذکر شده است. شماره‌ای هم، کنار هر واژه فارسی آمده و مبین قرآنی است که آن واژه را دربردارد.

این فرهنگ می‌تواند تحول عظیمی در ترجمه قرآن کریم به فارسی ایجاد کند زیرا هر مترجمی در هر گوشه جهان اسلام و البته فارسی‌زبان، با در دست داشتن این اثر، گویی ۱۴۲ ترجمه عتیق قرآنی در دست دارد.

این فرهنگنامه شامل پنج جلد است که چهار جلد آن ترجمه لغات قرآنی و جلد پنجم آن فهرست در هم شده ترجمه‌ها با عنوان واژه‌یاب فارسی است که به ترتیب الفبایی تنظیم شده است و از این طریق، دستیابی به واژه‌های موجود در چهار جلد دیگر که

دشوار می‌نماید آسان گردیده است.

۱۸. فرهنگنامه زنان پارسی‌گو: این اثر را نجفعلی مهاجر، در خصوص زندگی و نمونه شعر بانوان پارسی‌گو از آغاز تاکنون در ۹۵۰ صفحه تدوین و در سال ۱۳۸۴ توسط انتشارات اوحدی منتشر کرده است. این فرهنگنامه از آتون هروی شروع می‌شود و به ناهید یوسفی پایان می‌یابد. به غیر از بانوان شاعر ایرانی، به معرفی بانوان شاعر پارسی‌گوی هندوستانی، پاکستانی، تاجیکستانی، عثمانی و قفقازی نیز پرداخته شده است و جای سخنورانی پارسی‌گوی از مناطق دیگر جهان در این اثر خالی است و خواننده برای تکمیل اطلاعات خود می‌تواند از کتاب هفت شهر عشق (۱۳۸۳) اثر مهدی شاه‌حسینی استفاده کند. درباره زنان پارسی‌گو، آثار دیگری منتشر شده که از جمله منابع این اثر بوده و بجاست ذکری از آنها آورده شود: خیرات حسان ذهنی افندی (ترجمه اعتمادالسلطنه)، تذکره زنان شاعر ایران (شاه حسینی)، دانشنامه زنان فرهنگساز ایران و جهان (پوران فرخزاد)، تذکره بانوان شاعره ایران (محمد دهبیم)، تذکره زنان سخنور (مشیر سلیمی) و مشاهیر زنان ایرانی و پارسی‌گو...

نام برخی دیگر از فرهنگهای موضوعی

از دیگر فرهنگهای موضوعی حاضر می‌توان از این فرهنگها و تاریخ انتشار آن نام برد: درختان جنگلی ایران از حبیب‌الله ثابتی (۱۳۲۶)، فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی اثر احمد آرام و دیگران (۱۳۳۸)، ترمینولوژی حقوق تألیف دکتر محمد جعفر جعفری لنگرودی (۱۳۴۶)، فرهنگ اصطلاحات کشاورزی از ابوالحسن گونیلی (۱۳۴۷)، فرهنگ اصطلاحات منطقی اثر دکتر محمد خوانساری (۱۳۵۶)، فرهنگ واژه‌های نظامی از محمد کاظمی (۱۳۵۲)، فرهنگ سینمایی از داود لویان (۱۳۵۲)، واژه‌نامه مصور بیماریهای گیاهی از عبدالقیوم ابراهیمی (۱۳۵۲)، فرهنگ اصطلاحات نجومی تألیف ابوالفضل مصفی (۱۳۵۷)، فرهنگ اساطیری - حماسی ایران به کوشش مهیندخت صدیقیان جلد اول در باب پیشدادیان (۱۳۸۰)، فرهنگ اصطلاحات دکومانتاسیون اثر عبدالحسین آذرنگ (۱۳۵۹)، واژه‌نامه روانشناسی و زمینه‌های وابسته (انگلیسی - فارسی، فارسی - انگلیسی) تألیف دکتر محمدنقی براهنی و دیگران (۱۳۶۰)، فرهنگ جامع روانشناسی و روانپزشکی (انگلیسی - فارسی) از نصرت‌الله پورافکاری، فرهنگ توصیفی علوم جنایی تألیف و

تدوین غلامحسین بیابانی و سید کمال هادیانفر (۱۳۸۴)، فرهنگ معارف اسلامی از دکتر سید جعفر سجادی (حاوی معانی لغات و اصطلاحات علمی، ادبی، فلسفی و عرفانی ۱۳۶۳)، شرح اصطلاحات تصوف از دکتر سید صادق گوهرین (شامل شرح اصطلاحات کلی تصوف از قدیمترین اثر صوفیان تا مثنوی مولوی ۱۳۶۷)^۱. اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی از حسن انوری (حاوی اصطلاحات دیوانی - اصطلاحاتی که در سازمانهای اداری و حکومتی دوره غزنوی و سلجوقی اعم از درگاه و دیوان متداول بوده - و فهرست اصطلاحات و راهنمای موضوعها، فهرست نام اشخاص و قبایل و اقوام و جاها و کتابها ۱۳۷۳). فرهنگ کنایات؛ با بازنگری و افزایش. تألیف منصور ثروت. (شامل مجموعه واژگانی گردآمده از میان فرهنگها و مفردات و ترکیبات در متون نثر و نظم با هدف بیان انواع معانی غیرحقیقی کلمات و معانی متفاوت آن). فرهنگنامه جانوران در ادب پارسی از منیژه عبداللهی (۱۳۸۱).

در سالهای اخیر، کتابهایی در زمینه لغات و اصطلاحات یک کتاب بخصوص، تألیف شده‌اند و به بیان معانی و شرح و توضیح لغات آمده در آن کتاب پرداخته‌اند. از آن جمله‌اند:

۱. فرهنگ شاهنامه: از دکتر رضا زاده شفق و کوشش دکتر مصطفی شهابی (۱۳۵۰)
۲. فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی: از دکتر سید صادق گوهرین (۱۳۶۲)
۳. شرح جامع مثنوی معنوی: از کریم زمانی (۱۳۸۱)
۴. فرهنگ اشعار حافظ: از دکتر احمد علی رجایی بخارایی (۱۳۶۴)
۵. کلک خیال‌انگیز: از دکتر پرویز اهور (فرهنگ جامع دیوان حافظ، ۱۳۶۳)
۶. آینه جام (شرح مشکلات دیوان حافظ): از دکتر عباس زریاب خویی (۱۳۶۸)
۷. فرهنگ نوادر لغات و ترکیبات و تعبیرات عطار نیشابوری: از دکتر رضا اشرف‌زاده (۱۳۶۷)
۸. فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی شروانی: از دکتر ضیاءالدین سجادی (۱۳۷۴)

۱- این مطلب، دانستی است که سابقه فرهنگ‌نویسی موضوعی به یک‌هزار سال می‌رسد. التنویر اثر ابومنصور حسن بن نوح القمیری بخاری (در ترجمه و تفسیر اصطلاحات پزشکی به زبان فارسی) متعلق به اوایل سده چهارم؛ الاپیه عن حقایق الادویه تألیف موفق الدین ابومنصور علی الهروی مشهور به امام هروی (در موضوع ادویه و شرح و توصیف حدود ۴۶۰ عنوان برای مفردات طبی به زبان فارسی و با ترتیب الفبایی)، مؤید این مطلب است. مفردات دارویی کتاب اخیر با نام فرهنگ داروها و واژه‌های دشوار یا تحقیق درباره کتاب الاپیه عن حقایق الادویه به کوشش منوچهر امیری به طبع رسیده است.

۹. فرهنگ اشعار صائب: از احمد گلچینی معانی (۱۳۶۴)

۱۰. فرهنگ واژه نمای غزلیات سعدی تصحیح حبیب یغمایی: از مهین دخت صدیقیان (۱۳۷۸)

واژه‌نامه‌های یک‌زبانۀ عربی

واژه‌نامه‌های یک زبانۀ عربی بسیارند. ما در اینجا به عنوان نمونه، واژه‌نامه «المنجد» را که از نوع جامع‌ترین واژه‌نامه یک زبانۀ عربی است معرفی می‌کنیم. المنجد فی اللغة والاعلام فرهنگ یک‌جلدی مختصر عربی به عربی اثر اب لوئیس المنجد معلوف از علمای یسوعی لبنان است و در سه بخش مقدمه، متن دو ستونی و بخش اعلام تاریخی و جغرافیایی همراه مختصری از زندگینامۀ شخصیت‌های جهانی و خلاصه‌ای از رویدادهای جهان و جدول اکتشافات و اختراعات و همچنین تصاویر سیاه و سفید و رنگی متناسب با مطالب متن، تدوین شده است. این فرهنگ، به صورت الفبایی و براساس ریشه لغات و نحوه تلفظ دقیق واژه‌ها با اعراب، تنظیم شده و سایر صورتهای دستوری هر واژه اعم از اسم فاعل، اسم مفعول و جمع با مثالهایی، ذیل ریشه لغات آمده و معنی شده است. برای مثال جهت یافتن معنی واژه محفوظ باید در ردیف الفبایی «ح» و ذیل واژه «حفظ» بگردیم.

فرهنگهای چندزبانۀ:

گذشته از فرهنگهای یک زبانی که مدخلها و تعاریف و توضیحات مربوط به هر مدخل همه به یک زبان است مثل فرهنگ دهخدا و دیگر فرهنگهایی که پیش از این در باب هر یک سخن گفتیم فرهنگهای دو یا چند زبانۀ تدوین شده‌اند که مدخلها در آن به یک زبان است و معنا و اطلاعات درباره آن مدخل به زبان یا زبانهای دیگری است. این فرهنگها، ممکن است از فارسی به زبانهای دیگر و بالعکس باشند و معمولاً شیوۀ عمل خود را در عنوان اثر، مشخص می‌سازند. از آن جمله است:

۱. فرهنگ فارسی به پهلوی و پهلوی به فارسی: این کتاب که به فرهنگ زبان پهلوی (فارسی میانه به فارسی امروز و برعکس) نیز شهرت دارد تألیف دکتر بهرام فره‌وشی

است و از فرهنگهای بیش از اسلام به شمار می‌رود. شامل ده هزار واژه پهلوی و معادل آن به فارسی است که از نظر ریشه‌شناسی لغات فارسی و شناسایی لغات کهن ادبی اهمیت دارد.

۲. **واژه‌نامه فارسی - کردی:** از محمد تقی ابراهیم‌پور، و فرهنگ کردی - فارسی از عبدالرحمن شرفکندی، و فرهنگ مردوخ (لغات کردی و مترادفهای آن در فارسی و عربی) از محمد مردوخ که از نوع فرهنگهای فارسی و لهجه‌های ایرانی است.

۳. **منتهی الارب:** این فرهنگ بزرگ عربی به فارسی در نیمه دوم سده سیزدهم هجری در هندوستان به همت عبدالرحیم بن عبدالکریم صفی پوری هندی تألیف شده. اساس متن این فرهنگ، ترجمه قاموس فیروزآبادی توسط همین مؤلف و استخراج واژه‌هایی از کتابهای تاج المصادر، تاج الاسامی، شمس العلوم، حیاة الحیوان، دیوان الادب فارابی، صحاح جوهری و نه‌ایة ابن اثیر است که خود نیز منبع تألیف فرهنگ ناظم الاطبای نفیسی و فرهنگ آندراج واقع شده است. لغات این فرهنگ براساس حروف اول و سوم، مرتب شده است و آخرین چاپ آن در چهارجلد انتشار یافته است.

۴. **فرهنگ جامع:** این کتاب لغت عربی به فارسی تألیف احمد سیاح در چهار جلد بین سالهای ۱۳۳۰-۱۳۳۷ به صورت مصور به چاپ رسیده است و در سال ۱۳۷۰ با عنوان فرهنگ بزرگ جامع نوین به ضمیمه رجال نامی شیعه، طبع گردیده است. کتاب منتهی الارب و کتاب لغت المنجد زمینه تألیف این کتاب و فرهنگ خلیلی را تشکیل داده‌اند.

۵. **فرهنگ لاروس^۱ (عربی به فارسی):** این واژه‌نامه، ترجمه کتاب «المعجم العربی الحدیث» اثر خلیل الجرّ استاد دانشگاه لبنان است. توسط سید حمید طبیبیان به فارسی ترجمه شده و در سال ۱۳۶۲ توسط انتشارات امیرکبیر به طبع رسیده است. ترتیب این فرهنگ دو جلدی بر مبنای الفبایی است (نه ریشه‌ای) و نو‌ترین فرهنگ عربی موجود است که علاوه بر اکثر اصطلاحات معروف علمی، فنی، فلسفی، تجاری، اقتصادی، صنعتی، حقوقی و ... دربردارنده لغات قدیمی و اصطلاحات ادبی و مشحون از تصاویر جانوران و گیاهان و ابزارها و ماشین آلات است.

۱- کتابخانه معروف لاروس شهر پاریس (ناشر این فرهنگ به زبان عربی) ناشر فرهنگهای لغت به زبانهای مختلف است.

۶. فرهنگ معاصر عربی به فارسی: این کتاب فرهنگی نوین و ترجمه گونه‌ای است یکجلدی از فرهنگ عربی - انگلیسی هانسوهر محقق آلمانی که براساس واژگان عمومی قرن نوزدهم و بیستم در جهان عرب تدوین شده است و در آن واژه‌ها و اطلاعات فنی در حدی که واژگان عمومی قرار می‌گیرد ضبط شده است. آذرتاش آذرنوش پژوهشگر معاصر ضمن ترجمه و ویرایش فرهنگ هانسوهر، حدود هفت هزار واژه به آن افزوده است و تعداد واژه‌های این فرهنگ را در حدود ۵۲ هزار واژه افزایش داده است. مزیت این فرهنگ آن است که با استانداردهای فرهنگ‌نویسی جهانی، انطباق دارد. نکته دیگر آنکه برای تمام واژه‌ها و اصطلاحات و ترکیبهای گوناگون، معادل‌یابی شده و برخلاف قاموسهای گذشته، از توضیح اصطلاحات پرهیز شده است. علاوه بر اصطلاحات، ترکیبات پیچیده صرفی و نحوی و ضرب‌المثلهای اصطلاحات ترکیبی با معانی آنها نیز آمده است. ترتیب و تنظیم واژه‌ها برحسب ریشه کلمات عربی است و مؤلف آن طور که خود توضیح داده، ترتیب الفبایی را برای تدوین فرهنگهای عربی، مناسب نمی‌داند. واژه‌ها در این فرهنگ، اعراب‌گذاری شده و به خط لاتین نیز آوانویسی گردیده است. این کتاب توسط نشر نی در اسفندماه ۱۳۷۹ طبع و انتشار یافته است.

۷. فرهنگ معاصر عربی - فارسی؛ ساختار جدید، واژگان جدید: تألیف عبدالنبی قیم (نشر فرهنگ معاصر عربی - فارسی، ۱۳۸۱). مؤلف در تألیف این کتاب، از معتبرترین کتابهای فرهنگ سود جسته و از جدیدترین فرهنگهای یک زبانه، دوزبانه (عربی - عربی) و فرهنگ‌المورد (عربی - انگلیسی) و هم از المعجم العربی الحدیث (عربی - عربی) و فرهنگهای هانسوهر، الیاس العصری (عربی - انگلیسی) استفاده کرده است.

در تألیف این فرهنگ، دو محور اساسی یعنی هرچه ساده‌تر کردن و فارسی کردن فرهنگ و استفاده از جدیدترین دستاوردهای زبان‌شناسی مد نظر بوده است. ترتیب الفبایی، در ساماندهی مدخلها انتخاب شده است. (ال) معرفه که بر سر اسم می‌آید به جز موارد استثنا (اسم منقوس)، در کلیه موارد حذف شده است. برای پرهیز از تکرار فعل، از علامت خط تیره (ـ) استفاده شده و فاعل و مفعول عرب همراه مؤلف آمده، پس از آن معادل فارسی قید شده است. به این ترتیب با حذف فاعل و مفعول عربی و اکتفا به فاعل و مفعول فارسی، از افزایش حجم کتاب کاسته شده است.

۸. فرهنگ جامع کاربردی فرزانه (عربی - فارسی): از دیرینه ایام عرب تا نوترین واژگان علم و ادب: تألیف پرویز اتابکی فرهنگی است جامع و کاربردی حاوی قدیمترین و ادیبانه ترین واژگان و هم دارای جدیدترین آثار در این زمینه است. در چهار جلد بالغ بر ۷۶۵۰۶ مدخل و زیر مدخل است. برای نشان دادن تلفظ مدخلها یا مدخلهای فرعی، از علائم حرکت نما (اعراب)، استفاده شده است. نویسنده، در آغاز مقدمه مطول و راهگشای خواننده، چنین آورده است: فرهنگ حاضر، ثمره شصت سال تحصیل مداوم زبان عربی در ایران و کشورهای عربی و پاسخگوی پرسشها و مشکلاتی است که خود در بهره گیری از کتابهای لغت عربی به عربی و عربی به فارسی، از قدیم و جدید، با آنها مواجه بوده است. نظم و ترتیب این کتاب مصور، الفبایی است، نه ماده ای یا ریشه ای، به این شرح که مکان را در "م" باید جست و "امکان" را در الف، که البته در مدخلها اشاره به هم ریشگی یا همخانوادگی کلمات هم ریشه یا همخانواده دارد.

۹. فرهنگ معاصر انگلیسی - فارسی: این کتاب تألیف محمدرضا باطنی با همکاری فاطمه آذر مهر در سال ۱۳۷۱ توسط انتشارات معاصر با نظمی الفبایی منتشر گردیده است. مؤلف در پیشگفتار کتاب آورده است: این فرهنگ را می توان فرهنگ انگلیسی - فارسی امروز نامید زیرا هم مدخلهای انگلیسی و هم معادلهای فارسی آن از زبان زنده روز گرفته شده اند. این فرهنگ بیشتر برای استفاده مترجمان تدوین گردیده است و اصول مهم فرهنگ نویسی در تدوین آن مورد توجه مؤلف بوده است و مؤلف کوشیده تا حد مقدور برابرای دقیق فارسی را برای معنای گوناگون واژه های انگلیسی بیاورد.

۱۰. فرهنگ کامل انگلیسی - فارسی: این فرهنگ را دکتر عباس آریانپور کاشانی براساس واژه های دو فرهنگ لغت «وبستر» و «آکسفورد»، تدوین و تنظیم کرده است. مؤلف در دیباچه کتاب آورده: هدف این فرهنگ آن است که تا حد امکان علاوه بر واژه های قدیم، واژه های تازه وارد به زبان انگلیسی را با معانی قدیم و جدید آنها آورده و معانی و مفاهیم متعددی که تاکنون در هیچ کتابی ترجمه نشده با توضیحات ساده و برابرای معمول فارسی ذکر نماید و در موارد لزوم، مثالها و شواهدی نیز با ترجمه فارسی

آن قید کند.^۱ این کتاب همچنین معانی واژه‌های تازه علمی و فنی مانند اصطلاحات حقوقی فلسفی، پزشکی، داروسازی، دامپزشکی، مکانیکی و جز آن را دربردارد. چاپ دوم آن توسط انتشارات امیرکبیر در پنج مجلد در سال ۱۳۶۳ طبع گردید.

ترجمه و تألیف دیگری از این مؤلف با همکاری دکتر منوچهر آریانپور کاشانی با عنوان: «فرهنگ دانشگاهی انگلیسی - فارسی» براساس جدیدترین واژه‌های انگلیسی و فارسی مورد نیاز استادان و دانشجویان دانشگاهها و به منظور رفع کلیه احتیاجات علمی و فنی آنان، تنظیم شده است. دهمین چاپ این کتاب در سال ۱۳۷۰ نشر یافته است.^۲

۱۱. فرهنگ فشرده فارسی به انگلیسی: این کتاب اثر دیگری از عباس و منوچهر آریانپور کاشانی است که از سوی انتشارات امیرکبیر در سال ۱۳۵۵ به چاپ رسیده است. سعی مؤلفان آن بوده که با گنجاندن بیشترین تعداد واژه در کمترین شماره صفحات، کتابی دستی و قابل حمل ارائه کنند و واژه‌های نوین را که نشان دهنده دگرگونی زبان است در کنار واژه‌های آشنای دیرین درج کنند.

۱۲. فرهنگ جامع فارسی - انگلیسی: این فرهنگ تألیف سلیمان حمیم شامل مهمترین و متداولترین لغات و اصطلاحات فارسی به زبان انگلیسی با امثال و تعبیرات مثلی است.

این مؤلف، کتاب دیگری با عنوان فرهنگ یکجلدی انگلیسی به فارسی، تدوین و انتشار داده است که فرهنگی ساده و مفید و دربردارنده قریب به اتفاق کلمات انگلیسی و معادل آن به فارسی است.

فرهنگهای مرحوم حمیم که زمینه خلق فرهنگهای دو زبانه دیگر پس از او بوده است به صورت فرهنگهای کوچک، یکجلدی و دوجلدی فارسی به انگلیسی و انگلیسی به فارسی و همچنین فرهنگ فرانسه به فارسی، و ضرب‌المثل‌های فارسی و انگلیسی، به دفعات تجدید چاپ شده است. ناشر اول فرهنگهای حمیم، انتشارات بروخیم بوده و در سالهای پس از ۱۳۶۰، فرهنگ معاصر به انتشار آنها در قطع و اشکال مختلف و با ویرایش جدید و روزآمد اهتمام کرده است.

۱- عباس آریانپور کاشانی. فرهنگ کامل انگلیسی (تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳)، ص ۵

۲- فرهنگ یکجلدی انگلیسی به فارسی نیز از این مؤلف توسط انتشارات امیرکبیر نشر یافته است.

فرهنگ یکجلدی انگلیسی - فارسی حیم با معانی بیش از شصت هزار لغت و ترکیبات و اصطلاحات انگلیسی به فارسی؛ فرهنگ بزرگ انگلیسی - فارسی دوجلدی با بیش از هشتاد هزار لغت یا ترکیبات و اصطلاحات انگلیسی همراه معانی فارسی آنها. همین فرهنگ به صورت فشرده در یک جلد و با قطع بزرگتر نیز منتشر شده است.

فرهنگ یکجلدی فارسی - انگلیسی حیم با بیش از چهل و پنج هزار لغت و ترکیبات و اصطلاحات و امثال فارسی با معانی انگلیسی آنها؛ فرهنگ بزرگ فارسی - انگلیسی دوجلدی با بیش از پنجاه هزار لغت با ترکیبات و اصطلاحات فارسی به همراه معانی انگلیسی آنها؛ فرهنگ کوچک فارسی - انگلیسی در بیش از سی هزار لغت همراه ترکیبات و اصطلاحات فارسی و معانی انگلیسی آنها. در این فرهنگها، بیشتر مدخلها، آوانویسی شده و حالت دستوری واژه‌ها با شماره مشخص شده‌اند و برای هر معنی، مثالی آورده شده است. راهنمای تلفظ و جدول اختصاری انگلیسی و فارسی در صفحات اول و آخر کتاب درج گردیده است.

۱۳. فرهنگ معاصر هزاره (انگلیسی - فارسی): اثر علیمحمد حق‌شناس و دیگران. این فرهنگ دوزبانه عمومی در مسیر تکامل کار مشترک سلیمان حیم و کار معیاری دکتر محمدرضا باطنی پدید آمده و مشتمل بر دو جلد با بیش از ۵۵۰۰۰ مدخل اصلی و فرعی، و ۳۰۰۰۰ عبارت و اصطلاح و ضرب‌المثل و تکیه کلام و جمله با معنای خاص و جز آن، و بیش از ۳۰۰۰۰۰ برابر فارسی مناسب همراه با انواع اطلاعات و اژگان شناختی، و بالغ بر ۲۵۴ نکته کاربردی است که می‌توانند راهنمای مراجعه کننده در انتخاب مناسب ترین واژه باشند. فرهنگ معاصر هزاره انگلیسی - فارسی از تدوین انواع مختلف مدخلها ساخته شده است. لفظ مدخل "در این نوشته به مجموعه اطلاعات تنظیم شده‌ای اطلاق می‌شود که ذیل یک واحد واژگانی به نام «سرمدخل» می‌آید. ترتیب مدخلها در این فرهنگ منحصرراً براساس حروف الفبای انگلیسی است و با دانستن الفبای انگلیسی کافی است که جوینده به مدخل مورد نظر هدایت شود. در تنظیم مدخلها و ترتیب آنها در این فرهنگ، از شماری علائم اختصاری، نشانه‌های قراردادی و اصطلاحات پوششی استفاده شده است که خواننده در ابتدای کتاب می‌تواند با آن علائم آشنا شود. این فرهنگ توسط انتشارات فرهنگ معاصر در سال ۱۳۸۰ منتشر شده است.

تفکیک و تقسیم اطلاعات و اژگان شناختی به حوزه‌های معنایی مختلف به گونه‌ای

که اطلاعات گویشی، سبکی، موقعیتی، کاربردی، دایرةالمعارفی و رسم الخطی از هم مجزا شده‌اند و گنجانیدن معادلهای زیر عناوین که بهره‌وری مراجعه‌کنندگان را ساده کرده از امتیازات این فرهنگ است و باید انتظار داشت که در چاپ بعد، پاره‌ای از اصطلاحات و عبارات مربوط به سرمدخلها با ترتیب مناسبی ردیف شوند. در چاپ دوم با استفاده از کاغذ نازک، دو جلد به یک جلد تبدیل شده است.

۱۴. **فرهنگ فارسی به آلمانی:** تألیف بزرگ علوی و هاینریش یونکر. حاوی پنجاه هزار لغت فارسی با معادل آلمانی آنها. در سال ۱۳۴۹ توسط انتشارات امیرکبیر به طبع رسیده است.

۱۵. **فرهنگ روبینچیک:** این فرهنگ زیر نظر روبینچیک و همکارانش در دو جلد حاوی بیش از شصت هزار واژه فارسی با معادل روسی آن تدوین شده و توسط انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم اتحاد شوروی در سال ۱۹۷۰ انتشار یافته است.

۱۶. **فرهنگ فارسی-چینی:** تألیف یی لیان و دیگران. مشتمل بر شصت هزار لغت و ترکیب فارسی به خط فارسی با معادل چینی آن است و حرکات و حروف لغات فارسی به لاتین داده شده است. این فرهنگ را بخش فارسی دانشکده زبانهای خاوری دانشگاه پکن در سال ۱۹۸۱ به چاپ رسانده است.^۱

۱۷. **فرهنگ جامع ترکی استانبولی به فارسی:** این فرهنگ توسط محمد کانار اهل قونیه تدوین شده و از سوی نشر معرفت در سال ۱۳۷۹ به چاپ رسیده است. این کتاب به لحاظ نحوه تدوین و کیفیت چاپ، ضعفهایی دارد لکن با توجه به اهمیتی که زبان ترکی استانبولی بخصوص در این ربع قرن اخیر در ایران پیدا کرده، وجود این فرهنگ می‌تواند مورد استفاده علاقمندان به مطالعه و ترجمه آثار ترکی استانبولی قرار گیرد.

فرهنگهای دیگر دو یا چند زبانه نیز وجود دارند که قدمتی چند صد ساله دارند و هر یک به نحوی در شکل‌گیری و تدوین فرهنگهای پس از خود مؤثر بوده‌اند. و همچون صندوقچه‌ای سرشار از گوهرهای لغت فارسی‌اند که طی سالها و قرون، بسیاری از واژه‌ها

۱- در زمینه فرهنگهای دوزبانه آثار متعددی نشر یافته که در اینجا فقط به نمونه‌هایی از آن اشاره شده است. از شادروان دکتر امیرحسین آریانپور (متوفی ۱۳۸۰) نیز فرهنگ تفصیلی چهارزبانه به یادگار مانده که حاصل پنجاه سال تحقیق وی است و به طور عمده واژه‌هایی مربوط به حوزه فلسفه و علوم اجتماعی را دربرمی‌گیرد و ان شاءالله هرچه زودتر، انتشار یابد.

را از گزند فراموشی حفظ کرده‌اند و همچنین روشنگر بسیاری از مواضع برای سخنوران کهن و زبان‌شناسان معاصر شده‌اند، فهرست تعدادی از آنها آورده می‌شود: *البلغة المترجم فی اللغة* (سال ۴۳۸) یکی از کهنترین فرهنگهای عربی به فارسی است و در آن نامهای اندام انسان و پیشه‌ها، فراهم آمده و فصلی در اسماء الله اختصاص داده شده است.^۱ *دستور اللغة و مرقات*^۲ از فرهنگهای ادیب نظنزی در سده پنجم؛ *السامی فی الاسامی* از میدانی نیشابوری در سده ششم.^۳ *مقدمة الادب* در پنج بخش لغتنامه و *دستور زبان* در لغت عربی به پارسی تألیف جلال‌الله زمخشری (اوسط سده ۶)^۴. *مصادر زوزنی*^۵ (اواخر قرن ۵)؛ *تاج المصادر بیهقی* (اواخر سده ۶)؛ *قانون ادب*، *جوامع البیان*، *وجوه القرآن* و *ترجمان القوافی* از حبیبش تفلّیسی (قرن ۶)؛ *نصاب الصبیان*، *فرهنگ عربی به فارسی به نظم برای آموزش زبان عربی* از ابونصر فراهی حاوی معنی ۱۲۲۲ واژه در دویست بیت (سده هفتم)؛ *جوامع اللغات*؛ *صراح اللغة* (سده ۸)؛ *خلاصة المستخلص (لغت قرآن)* یا *لسان التنزیل* در سده نهم توسط میرسید شریف جرجانی؛ و *ترجمان القرآن* از همین مؤلف؛ *کنز اللغات اثر محمدبن خالق گیلانی*؛ *فرهنگ اداة الفضلا اثر بدر محمد دهاروال*؛ *فرهنگ دستور الاخوان اثر دیگر دهاروال* در هند (سده نهم) شامل ۱۶ هزار لغت و ترکیب عربی به فارسی^۶؛ *سراج اللغة (فرهنگ انتقادی لغات و استعارات زبان فارسی)* و *چراغ هدایت اثر سراج الدین علی خان اکبرآبادی* متخلص به خان آرزو (سده دوازدهم در حل معانی لغات فارسی و کشف معضلات این زبان)؛ و *فرهنگ بهار عجم از لاله تیک چند متخلص به بهار* (در سال ۱۱۵۲ در هند)^۷.

۱- *البلغة* را، بنیاد فرهنگ ایران به نام ابویوسف یعقوب بن احمد نیشابوری به چاپ رسانده است.

۲- *مرقات*، توسط بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسیده است.

۳- *واژه‌ها در چهار بخش و هر بخش در چند باب و هر باب در چند فصل* تقسیم شده است. این کتاب در سال ۱۳۴۵ توسط بنیاد فرهنگ ایران منتشر شده است.

۴- این فرهنگ توسط مؤلف به زبان خوارزمی و به وسیله خواجه اسحاق افندی به ترکی ترجمه شده است و نیز با تصحیح محمد کاظم امام در دو بخش و در سه مجلد توسط دانشگاه تهران، به طبع رسیده است.

۵- *مصادر* در سال ۱۳۳۹ در مشهد به چاپ رسیده است.

۶- لغات آن با ترتیب نخستین حرف به ۲۸ باب و هر باب با در نظر گرفتن حرف دوم لغات به بخشهای کوچکتری تقسیم شده و لغات هر بخش براساس حرف آخر کلمه مرتب شده است.

۷- *دوره کامل بهار عجم*: فرهنگ لغات، ترکیبات، کنایات و امثال فارسی لاله تیک چند بهار، با تصحیح کاظم دزفولیان و ویراستاری بهمن خلیفه بناروانی در سه جلد در اردیبهشت ۱۳۸۰ توسط انتشارات طلایه طبع گردیده است.

معجمها

۱. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم: معجم در لغت به معنی رفع ابهام است و گاهی به واژه‌ای نیز اطلاق می‌شود که به پارسی تبدیل شده باشد و در اینجا، مراد کتاب لغت و فرهنگی است الفبایی یا هر موضوع مرتب به ترتیب حروف تهجی که شخص می‌تواند با مراجعه به آن، با سهولت به مطلب مورد نیاز دست یابد.

المعجم الفهرس... یکی از منابع مهم مرجع در زمینه دستیابی به آیات قرآن مجید است که جوینده با مد نظر گرفتن یک کلمه (اسم یا فعل) از آیه مورد نظر، و مراجعه به کتاب، متوجه می‌شود آیه مورد نظرش در کدامیک از سوره‌های قرآن وجود دارد. شیوه‌ای که محمد فواد عبدالباقی دانشمند مصری در تألیف کتاب به کار بسته، روشی است که لغت نویسان پیش از او مانند زمخشری در تألیف الاساس یا راغب اصفهانی در تألیف المفردات^۱ به کار برده‌اند به این ترتیب که واژه‌های مندرج در المعجم برحسب حروف اول و دوم و سوم واژه‌ها نظام یافته است. کتاب با ماده «ا. ب. پ.» شروع و به ماده «ی. و. م.» ختم می‌شود. کاربرد مشتقات واژه‌ها به این ترتیب است که ریشه فعل ثلاثی مجرد معلوم از فعل ماضی بعد از مضارع و سپس به ذکر افعال مزید و در آخر مصدر اسم فاعل و اسم مفعول و سایر اسمها را با رعایت حروف اول و دوم و سوم نوشته است مانند: صلح بصلح صلح صالحاً اصلاح مصلح.... با این ترتیب کسانی که می‌توانند حروف اصلی کلمات را تشخیص دهند، به سهولت موفق می‌شوند آیه مورد نظر را دریابند. کسانی که از تشخیص حروف اصلی کلمه عاجزند بهتر است به این نکته توجه کنند که در لغت عرب، اسم کمتر دچار تحریف و دگرگونی می‌شود و لذا آسانتر می‌توان حروف اصلی آن را یافت. برای مثال در این جمله از قرآن مجید «و تَمَّتْ کَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ» باید کلمه «جهنم» را ملاک جستجو و پی‌گیری قرار دهند. آیات مطابق با حروف اول کلمه مورد

۱. المفردات فی غریب القرآن که به لفظ مفردات راغب خوانده شده، سعی در شناخت معانی و مفاهیم قرآن با کلمات تازه و دور از ذهن دارد و هر لغت را به روشنی با زبان عربی توضیح می‌دهد. ترجمه مفردات که آخرین تصحیح آن در ۱۹۷۰ میلادی زیر نظر محمد احمد خلف‌الله در قاهره طبع شده به اهتمام غلامرضا خسروی در دو مجلد در سال ۱۳۶۱ در تهران به چاپ رسیده است.

نظر با توجه به روش مذکور ثبت شده. و مقابل هر آیه ابتدا شماره آیه سپس حرف «ک» یا «م» نشان مکی بودن و مدنی بودن آیه آورده شده است.

برای آسان شدن کار افرادی که توان دریافت اصل ماده را از یک واژه ندارند، کتابی به نام "ترتیب المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم" توسط محسن بیدارفر در سال ۱۳۷۲ چاپ شده که واژگان را به ترتیب حروف الفبای فارسی با ذکر آیات گزارش می‌کند.

۲. المعجم المفهرس لالفاظ احادیث الکتب الاربعه: این اثر، فهرستی لفظی است از الفاظ مندرج در کتب چهارگانه: اصول کافی اثر محمد بن یعقوب کلینی (متوفی ۳۲۸ هـ)، من لایحضره الفقیه از شیخ صدوق "بابویه قمی" (متوفی ۳۸۱ هـ)، تهذیب الاحکام و الاستبصار اثر شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰ هـ) که در سال ۱۳۷۳ زیر نظر علیرضا برازش با سرمایه انتشارات احیای کتاب منتشر شده است. احادیث از راه یافتن واژه‌های بکار رفته در هر حدیث قابل بازیابی است همچنین برای سهولت بازیابی حدیث، به حیث ظاهر لغت نیز فهرست الفبایی کلیه مداخل آمده در فهرست، در انتهای آن ارائه شده است.

۳. المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی: اثر مستشرق معروف "ونسنگ" با گروهی از خاورشناسان هلند (لیدن). در هشت جلد حاوی فهرست الفبایی احادیث و روایات منقول پیغمبر برحسب ترتیب حروف اول واژه‌ای است که حدیث مورد نظر شامل آنست همراه نشانی دقیق آنها از قبیل اسم کتاب، حدیث، صفحه، باب، شماره حدیث. منابع آن تماماً کتب حدیث اهل تسنن نظیر کتب معتبر سته است که جان مایه احادیث مسلمین اهل تسنن و به قرار زیر می‌باشد: صحیح بخاری از ابو عبدالله بخاری (متوفی ۲۵۶ هـ)، صحیح مسلم از ابوالحسین مسلم نیشابوری (متوفی ۲۶۱ هـ)، سنن ابن ماجه از محمد ماجه قزوینی (متوفی ۲۷۵ هـ)، سنن ابوداود از سلیمان سجستانی (متوفی ۲۷۵ هـ)، سنن نسایی از ابو عبدالرحمن نسائی (متوفی ۲۷۹ هـ) و مسند احمد ابن حنبل (متوفی ۲۴۱ هـ) و برخی مجموعه‌های دیگر.

سنت یکی از ادله احکام اسلامی است [قرآن، سنت، اجماع، عقل یا قیاس] هم شامل کارها و رفتارهای پیغمبر و هم بیانگر گفتارها و سخنان (احادیث) و هم تقریرها و متدهای کار آن حضرت است.

ج: شیوه ارزیابی و بهره‌گیری از فرهنگها

برای بهره‌گیری از فرهنگها یا واژه‌نامه‌ها باید آن دسته از اجزای واژه‌نامه‌ها را که از نظر مراجعه اهمیت دارند بشناسیم مثل مدخل اصلی (سرشناسه)، تلفظ، گروه معانی، صورتهای مختلف یک کلمه، ریشه لغات، کارکرد لغات، کوتاه‌نوشتها (علائم اختصاری) و نشانه‌ها، نامهای خاص (اعلام)، پیوستها.

در ارزیابی فرهنگها و سایر منابع مرجع در کنار بهره‌گیری از آنها در پاسخگویی به نیازهای مراجعان، کیفیت مقدمه که یکی از اجزای مهم در ارزیابی است و عوامل مؤثر دیگر نیز نظیر اعتبار پدیدآورنده، ناشر، تاریخ نشر، شواهد یا نقل قولها، شیوه تنظیم، اطلاعات جنبی و شکل ظاهری که جزء اصول و ضوابط انتخاب کتابهای مرجع است مورد توجه قرار می‌گیرد.

آشنایی با اجزای واژه‌نامه‌ها و شیوه درست استفاده کردن از فرهنگها که به شرح زیر از نظر خواننده محترم می‌گذرد در استفاده از دایره‌المعارفها و کتابنامه‌ها، چکیده‌نامه‌ها و فهرستها نیز صادق است.

اجزای مهم واژه‌نامه‌ها:

۱. مدخل اصلی: کلمه یا عبارتی است که در آغاز قرار می‌گیرد و مجرایی است که جوینده را به اطلاعات مورد نیاز هدایت می‌کند. سرشناسه‌ها در واژه‌نامه به ترتیب الفبایی به دنبال هم می‌آیند لیکن در باب ترکیبات و مشتقات، ممکن است واژه‌نامه‌های گوناگون، به شیوه‌های متفاوت عمل کنند. برای شناخت این شیوه، باید با دقت، مقدمه واژه‌نامه را

مطالعه کرد.

اطلاعاتی که ذیل یک واژه می‌آید چه از لحاظ حجم و چه از جهت نوع به دو عامل بستگی دارد: ۱. به قصد ارائه چه نوع اطلاعاتی تدوین شده ۲. برای چه کسانی تدوین گردیده و به چه صورت، دستیابی به واژه‌ها با داشتن ردیف الفبا ممکن می‌گردد.^۱
۲. تلفظ: در فرهنگها معمولاً سه نوع نشان تلفظ به کار می‌روند:

۱. اشاره به کلمات هم وزن

۲. استفاده از حرکات

۳. استفاده از حروف لاتین

به نحوه تلفظ و شیوه‌های رایج فرهنگها به سه دسته فونتیک، استفاده از حرکات فتحه و ضمه و کسره، و آوردن کلمات همسنگ در توضیحات فرهنگ فارسی معین قبلاً اشاره شده است.

۳. گروه معانی: هر کلمه ممکن است دارای گروههای متعدد معنی، و یا در کاربردهای مختلف، معانی گوناگون داشته باشد. گروههای معانی معمولاً با شماره، حرف یا نشانه‌های دیگری از یکدیگر مشخص می‌شوند. جوینده باید توجه داشته باشد که کدام معنی با متن مورد نظرش سازگار است. بعضی از واژه‌ها نیز صورتهای گوناگون دارند که در این صورت، جوینده به صورتهای متفاوت یک کلمه به طور صحیح یا رایج، ارجاع داده می‌شود و با این شیوه، مجراهای مختلف بازیابی برای او فراهم می‌شود.

۴. ریشه لغات: برخی از فرهنگها (فرهنگهای مفصل) به گونه‌ای گسترده و عمیق به ریشه‌شناسی کلمات می‌پردازند و برخی دیگر (فرهنگهای مختصر)، تنها، نشانه‌های ریشه کلمه را مشخص می‌سازند.

۵. کاربرد لغات و علائم اختصاری و نشانه‌ها: جوینده واژه باید بداند کلمه‌ای که به دنبال آن است چه هویتی دارد: اسم است یا صفت؟ یا فعل و اگر فعل است لازم است یا متعدی. معمولاً کاربرد لغات در واژه‌نامه‌ها با علائم اختصاری نشان داده می‌شوند و این علائم و معانی نشانه‌ها و علائم اختصاری را در مقدمه واژه‌نامه‌ها توضیح می‌دهند.

۱- تاریخ چاپ یا تاریخ تجدیدنظر یک فرهنگ نیز از موارد ارزیابی در برآورد روزآمد بودن اطلاعات مندرج در آن فرهنگ است اما این نکته را نیز باید در نظر داشت: تغییراتی که در زبان پدید آمده با واژه‌هایی که وارد زبان شده تا چه پایه به فرهنگ راه یافته است و همچنین با اصطلاحات جدید علمی که از زبانهای دیگر گرفته شده یا برای آنها، برابر وضع گردیده چگونه رفتار شده است.

۶. اعلام: پدیدآورندگان واژه‌نامه‌ها، گروهی از نامهای خاص را که به مناسبت وارد واژه‌نامه‌ها می‌شوند در پایان واژه‌نامه یا در مجلدهای جداگانه می‌آورند مانند جلد پنجم و ششم فرهنگ فارسی معین که به نامهای خاص اختصاص دارد یا اسامی مردان و زنان در پایان فرهنگ یک جلدی عمید.

۷. پیوستها: گاه در بخش انتهایی واژه‌نامه‌ها، کلماتی را که در متن از قلم افتاده و یا معانی جدید یافته‌اند زیر عنوان پیوستها می‌آورند.

پرسشهای فصل:

۱. در چه مواردی از فرهنگها استفاده می شود؟
۲. چه کسی، نخستین بار، واژه لغتنامه را برای کتاب لغت، و واژه فرهنگ را به عنوان لغتنامه در کتاب خود به کار برده است؟
۳. قدیمیترین فرهنگ فارسی موجود متکی بر شواهد شعری چه نام دارد؟
۴. مراد از شاهد شعری در فرهنگهای لغت چیست؟
۵. واژه ها در فرهنگهای لغت به چه صورت تنظیم می شوند و اطلاعات مربوط به آنها شامل چه مواردی می شود؟
۶. هندوستان، چه نقشی در تدوین فرهنگهای لغت داشته است؟
۷. بین فرهنگهای عمومی و فرهنگهای موضوعی و اختصاصی چه تفاوتی هست؟ مثال بیاورید.
۸. فرهنگهای دو زبانه را توضیح دهید و به دو نمونه از مهمترین آنها، اشاره کنید.
۹. کتاب کوچه، از کدام نوع فرهنگ محسوب می شود؟
۱۰. در ارزیابی و اعتبار منبع مرجع چه مواردی باید مورد توجه قرار گیرد؟
۱۱. معانی و مفاهیم واژه «کنکاش» و «مجاملت» را از فرهنگ عمید و فرهنگ فارسی معین بیابید.
۱۲. معنی و مفهوم دو واژه «متشاحس» و «متشاخص» را از لغتنامه دهخدا استخراج کنید.
۱۳. معجم چه نوع کتابی است و چه کاربردی دارد؟ دو نمونه مثال بزنید.

فصل ۳

دایرة المعارفها

الف. مقدمه

ب. معرفی بعضی از دایرة المعارفهای مهم

ج. شیوة ارزیابی و بهره‌گیری از دایرة المعارفها

پرسشهای فصل

الف: مقدمه

دایرةالمعارفها یا دانشنامه‌ها*، از جمله کتابهای مرجع می‌باشند که در آنها، اطلاعات برگزیده‌ای در رشته‌های دانش بشری و یا رشته‌ای ویژه به صورت مقاله‌هایی بسیار کوتاه و فشرده، فراهم شده است. دایرةالمعارف، حاصل کوشش یک نویسنده یا زحمات گروهی نویسنده است که به صورت تکجلدی یا چندجلدی تامجموعه‌ای یکصدجلدی حاوی خلاصه مستند و قابل فهمی از مجموع معارف بشری تألیف و تدوین می‌شود و ناظر به اطلاعات مکتوب و مصور در باب موضوعهای گوناگون، با نظامی الفبایی است. دایرةالمعارفها در کتابخانه‌ها بسیار کاربرد دارند و به بسیاری از پرسشها پاسخ می‌دهند. نوع اطلاعات و میزان اطلاعاتی که در یک دایرةالمعارف ضبط می‌شود متناسب با زمان و موقعیت علمی کشوری است که دایرةالمعارف در آنجا تهیه و تدوین می‌شود. نظم دایرةالمعارفها عموماً الفبایی است. برخی از دایرةالمعارفها، نمایه و صورتی از اختصارات دارند که از طریق مراجعه به آن، امکان دستیابی به اطلاعات موردنظر، سریعتر و سهلتر انجام می‌گیرد. دایرةالمعارفی که توسط گروهی از نویسندگان تألیف می‌شود مقالات و مدخلهای آن زیر نظر ویراستارانی کارکشته، تهیه و تدوین می‌گردد. دایرةالمعارفهای بزرگ، عموماً از تشکیلات اداری و گروههای علمی متناسب با رشته‌ها، و گرایشهای موضوعی دایرةالمعارف برخوردارند و ویراستاران و سرویراستارانی، مسؤولیت مشترک

در قبال کل اثر را به عنوان اصحاب دایرةالمعارف، زیر نظر مسؤول اصلی دایرةالمعارف بر عهده دارند.

دایرةالمعارف نویسی به مفهوم کلی آن به تقریب از قرن دوم و سوم شروع شده و خیلی از کتابها مثل ادب «الکاتب» نیز به یک معنی دایرةالمعارف محسوب می شوند، و مجموعه ای از اطلاعات و معارف را جمع کرده اند. فرق اساسی دایرةالمعارف جدید با قدیم بیشتر در شکل است (نه در محتوا). شکل دایرةالمعارف امروزی به نوعی است که خواننده را به سهولت به مطلب مورد نیازش ارجاع می دهد. بعلاوه، در قدیم کارها فردی بوده اما امروزه گروهی است و خیلی کم دیده می شود. که کسی دایرةالمعارفی را به تنهایی پدید بیاورد.

دایرةالمعارف هم لغتی جدید است. لغتی است که در قرن نوزدهم از «انسیکلوپدیا» ترجمه شد: لفظ «سیکل» به معنای دایره و «پدیا» به معنای «معرفت» که در مجموع می شود «دایرة معرفت» این لغتی است که در گذشته به این منظور به کار می رفته است. دانشنامه، معادل فارسی دایرةالمعارف است و دایرةالمعارف همان طور که آوردیم ترجمه عربی واژه فرانسوی انسیکلوپدی (در انگلیسی، انسیکلوپدیا) است که نخستین بار، بَطْرُس بُسْطَانِی (۱۸۱۹ - ۱۸۸۳) آن را به کاربرد و کتابی که در دست تألیف داشت دایرةالمعارف نام نهاد. در عربی به این نوع کتاب، موسوعة نیز اطلاق می شود. در فارسی معمولاً واژه های آنسیکلوپدی، دانشنامه، دایرةالمعارف و فرهنگنامه، بر یک مفهوم دلالت می کنند.

دایرةالمعارفها از دیدگاههای گوناگون تقسیم بندی می شوند. اول؛ به لحاظ میزان گستردگی مطالب آن، به دایرةالمعارفهای مفصل و مختصر تقسیم می شوند. دوم؛ از نظر شمول اعم از آنکه مفصل باشند یا مختصر، به دایرةالمعارفهای عمومی و دایرةالمعارفهای اختصاصی، طبقه بندی می شوند. سوم؛ از نظر سطح و با توجه به سن مراجعه کنندگان، به دایرةالمعارفهای کودکان، بزرگسالان و جز آن، تقسیم می گردند. دایرةالمعارفهای اختصاصی نیز به دو دسته تقسیم می شوند یا در زمینه خاصی از دانش بشری، تدوین می شوند مانند دایرةالمعارف فلسفه، یا مطالب آن از نظر جغرافیایی به سرزمین یا منطقه ای خاص مربوط می شود مانند کتاب ایران شهر. اساساً دامنه دایرةالمعارفها از عنوان آن معلوم می شود. تقسیم بندیهای دیگری هم هست که ذکر آن در اینجا، ضروری به نظر نمی رسد و به هنگام بحث پیرامون هر یک از دایرةالمعارفها، به آن اشاره خواهد شد.

ب: معرفی بعضی از دایرةالمعارفهای مهم

تا پیش از قرن حاضر و تا شروع تدوین دایرةالمعارف با ضوابط امروزی، دایرةالمعارف گونه‌هایی در ایران و جهان اسلامی نگاشته شده‌اند که به اختصار به تعدادی از امهات آن از قدیم‌ترین ایام تا عصر حاضر پرداخته می‌شود و در معرفی، تلاش می‌شود نکات مهم و توضیحات لازم پیرامون هر یک آورده شود.

۱. دینکرت: قدیمیترین دایرةالمعارف گونه در ایران که خود مهمترین و مفصلترین کتاب به زبان پهلوی است، کتاب دینکرت (زند آکاسیه) است که در قرن سوم و چهارم در نه جلد حاوی ۱۶۹۰۰۰ واژه در موضوع اطلاعات دینی و عادات و عقاید و روایات و تاریخ ادبیات مزدیسنا، تألیف گردیده است. این کتاب، به لحاظ حفظ روایات تاریخی و دینی و ملی و علمی ایرانیان بخصوص در دوره ساسانیان و اوایل عهد اسلامی اهمیت دارد. خلاصه‌ای از ۲۱ نسک اوستای عهد ساسانی در مجلد هشتم، احوال جمشید و قیام ضحاک در مجلد سوم، و معلوماتی درباره تاریخ ایران قدیم از کیومرث تا کی گشتاسب و ظهور زردشت در مجلد هفتم، محتوای برخی از مجلدات این کتاب تاریخی را تشکیل می‌دهد.

این کتاب در چندین جلد با حواشی و ترجمه انگلیسی و متن پهلوی و گجراتی در مُمبئی (بمبئی) چاپ شده است.

۲. رسائل اخوان الصفا: از دیگر آثارى که در حکم دایرةالمعارف محسوب می‌شود رسائل اخوان الصفاست (گروهی از حکما و دانشمندان ایران که در سده چهارم هجری در

شهر بصره در یک انجمن فلسفی گرد آمدند و بیشتر تمایل به عقلای یونان و فلسفه اسلام و هند داشتند). هدف انجمن اخوان الصفا و خلاّن الوفا آن بود که معرفت فلسفی را گسترش دهند و حکمت یونانی و دین اسلام را به هم نزدیک کنند و برای توفیق در نشر عقاید خود و گریز از مخالفت اهل دین و فلسفه با آنان، رسالاتی بی ذکر نام مؤلف با شیوه‌ای ساده و شفاف و قابل فهم می‌نوشتند و در آن، همه شاخه‌های علم و فلسفه را مورد بحث قرار می‌دادند. در ۵۴ رساله موجود، مسائل علوم منطقی و ریاضی و طبیعی و الهی و حکمت عملی مورد بحث قرار گرفته و در بسیاری از موارد به تطبیق عقاید و اصطلاحات فلاسفه با اصطلاحات و اصول دینی و تأویلاتی در آنها مبادرت شده است. ترجمه ملخص این رسایل به زبان فارسی در سال ۱۳۰۱ هجری در ممبئی (بمبئی) به طبع رسیده است.^۱

۳. **احصاء العلوم:** اثر ابونصر فارابی (متوفی ۳۳۹ ه‍.ق) دایرة المعارف گونه‌ای از علوم و معارف روزگار فارابی است در تقسیم و تعریف علوم و ذکر فروع آن که به فارسی ترجمه شده است. و به اعتباری قدیمی‌ترین دانشنامه گونه عربی است که در نیمه اول قرن چهارم تألیف شده و فارابی نخستین کسی بود که فلسفه یونان را در این کتاب به صورت دانشنامه‌ای عرضه نمود و علوم اسلامی را در آن ادغام کرد. فارابی، علوم را به پنج بخش تقسیم کرد: علم زبان، علم منطق، علم تعالیم (ریاضیات)، علم طبیعی و علم الهی، علم مدنی و فقه و کلام

۴. **مفاتیح العلوم:** اثر ابو عبدالله محمد بن احمد بن یوسف کاتب خوارزمی در شرح لغات علمی متعلق به نیمه دوم سده چهارم هجری قمری (سالهای ۳۶۷ تا ۳۷۲) است. این کتاب در دو مقالت نظم یافته و شامل پانزده علم است. مقالت اول مشتمل بر علوم شریعت که خود شش وجه دانش را در بر دارد: فقه، کلام، نحو، شعر و عروض که به معرفت مردم عرب مرتبط است. مقالت دوم در علوم مردم غیر عرب یعنی یونانیها و دیگر ملل است مانند فلسفه، منطق، طب، حساب، هندسه، نجوم، موسیقی و کیمیا

۵. **آثاری از ابن سینا** (متوفی ۴۲۸ ه‍.ق) نظیر شفا، قانون (عربی) و دانشنامه علایی (فارسی) نیز در شمار دایرة المعارفهای اولیه پس از اسلام به شمار می‌روند و بخشهایی از

۱- برای اطلاع بیشتر مراجعه شود به کتاب متفکران اسلام. اثر یارون کارادو وو. ترجمه احمد آرام. ج ۴، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱، ص ۵۸۸-۱۰۵

آن در چند زبان ترجمه شده‌اند. دانشنامه‌ی علایی به اعتقاد برخی، نخستین دایرةالمعارف علوم فلسفه تلقی می‌شود. و شامل پنج علم است: منطق، طبیعیات (علم زیرین)، هیئت، موسیقی و علم آنچه بیرون از طبیعت است (علم برین). کتاب شفا، مهمترین و مفصلترین تألیف ابن سینا مشتمل بر چهار مجلد است: منطق، طبیعیات، تعلیمات و الهیات و هر یک از این مباحث، مشتمل بر فنی متنوع می‌باشد.

۶. ذخیره‌ خوارزمشاهی: از اسماعیل جرجانی در قرن ۶ از مهمترین دایرةالمعارفهای پزشکی و کتابهای طبی و داروشناسی قدیم به زبان فارسی است که به زبان عربی و ترکی ترجمه شده است.

۷. الصیدنه فی الطب (داروشناسی در پزشکی): تألیف ابوریحان بیرونی، ترجمه باقر مظفرزاده و ویراستاری شیرین عزیزی مقدم و محسن قاسملو در ۱۲۰۴ صفحه، گرانباترین منبع در تاریخ داروشناسی و مهمترین اثر سده‌های میانه‌ خاور زمین در علم داروشناسی است که ۱۱۱۶ عنوان داروی گیاهی، حیوانی و معدنی در آن به ترتیب حروف الفبا معرفی شده است. این اثر دارای پیشگفتار مفصلی حاوی یک مقدمه و پنج فصل است. بیرونی پس از تعریف صیدنه، به مسائل و وظایف علم داروشناسی می‌پردازد و جایگاه آن را در میان دیگر نوشته‌های پزشکی مشخص می‌کند. متن کتاب در معرفی داروها در ۲۹ فصل نوشته شده که از حرف (الف) شروع می‌شود و به حرف (ی) پایان می‌پذیرد. این اثر به زبانهای مختلف از جمله به آلمانی، روسی، انگلیسی و پیش از ترجمه حاضر، توسط پژوهشگرانی دیگر از جمله ابوبکر علی بن عثمان بن اسفر کاشانی، ایرج افشار و منوچهر ستوده، عباس زریاب خویی، صادق کیا، به صورت مختلف به فارسی برگردانده شده است.

در الصیدنه، گویش و زبان، بسیار به کار رفته است که مشخص می‌کند بیرونی به زبانهای عربی، فارسی، هندی و تاحدی سریانی و یونانی و دیگر گویشها و زبانها آشنایی داشته است. شرح مواد دارویی در عنوانها، تقریباً به این شیوه است: نام ماده دارویی بررسی شده که عنوان را تشکیل می‌دهد. سپس به نام یونانی، سریانی، فارسی، هندی و جز آنها اشاره شده و دنبال آن غالباً نام عربی با استفاده از قطعه شعری، توضیح داده شده است. پس از آن، منظره خارجی ماده با نقل از مؤلفان یونانی و شرقی توصیف گردیده است. به خوبی و بدی جنس و محل پیدایش آن هم اشاره شده و در پایان از بدلهای آن سخن رفته

است و از مشاهدات بیرونی و نتایج ملاحظات منابع وی در سرزمینهایی که به مناسبتی در آنها اقامت می‌کرده بهره‌مند است.

۸. *نفائس الفنون فی عرائس العیون*: از شمس‌الدین آملی متعلق به اواسط قرن هشتم و حاوی بحث در هفتاد و پنج علم از علوم اوایل، و هشتاد و پنج علم از علوم عهد اسلامی، و مقدماتی درباره شرف علم و اقسام علوم و فنون است. آملی، صد شاخه از علوم را وصف کرده و این مجموعه دانش بشری را به دو دسته علوم اسلامی و علوم فلسفه تقسیم می‌کند. این کتاب را، ابوالحسن شعرانی تصحیح کرده و با نگارش مقدمه‌ای مفصل بر آن، در سه جلد به چاپ رسانده است.

۹. *کشاف اصطلاحات الفنون*: از تهانوی (مولوی محمد علی بن علی تهانوی) یکی از فضلاء حنفی مذهب هند است و شامل تعریف اصطلاحات رایج علوم اسلامی مانند صرف و نحو، معانی، بیان و بدیع، اصول، کلام، منطق و حکمت، علم عدد، هندسه، طب و نجوم و معرفی کتابهای علمی و ادبی و اسلامی با توضیحات مفصل و جامع است. کتاب در ۱۱۵۸ ق به فارسی و عربی تألیف شده و چاپ افست آن در تهران از روی چاپ کلکته انجام گرفته است. ضمیمه فارسی مناسبی از ترتیب الفبایی دارد.

۱۰. *نهایة الارب فی فنون الادب*: نهایت یعنی پایان و اوج، و ارب به معنای نیاز و آرزو و خواسته است. بنابراین وجه تسمیه کتاب می‌شود "نهایت آرزو و خواسته آدمی در فراگیری علوم و ادب". محل نگارش این اثر بزرگ، مدرسه ناصریه مصر و تاریخ آغاز نوشتن آن، سال ۷۱۲ ه.ق. است. نویسنده آن شهاب‌الدین احمد بن عبدالوهاب نوبری مورخ و دایرةالمعارف نویس و ادیب مصری، سلسله مطالب کتاب را تا سال ۷۳۳-۷۳۲ ه.ق. ادامه داد و در پایان هر فن (علم) از کتاب خویش، تاریخ اتمام کتاب، محل نگارش آن، نام خود و نام اثرش را ذکر می‌کند. نسخه کامل این کتاب توسط احمد زکی پاشا در کتابخانه خدیوی مصر، تصحیح و توسط انتشارات دارالکتب مصر چاپ گردید (۱۹۵۵ م). تعداد مجلدات خطی کتاب نوبری، سی و یک جلد و مجلدات چاپی، سی و سه جلد است.

این کتاب توسط محمود مهدوی دامغانی در سال ۱۳۶۴ ه.ش. به فارسی برگردانده شده و تاکنون موفق شده قسمتی از فن پنجم (تاریخ) را ترجمه و توسط انتشارات امیرکبیر در سال ۱۳۶۵ منتشر کند. وی، ترجمه کتاب را از قسمت تاریخ زندگانی رسول (ص) آغاز

و تا پایان دولت اموی ادامه می‌دهد و سپس به سراغ قسمت تواریخ ملل کهن و پیامبران سلف می‌رود. ترجمه وی روان و شبیه به متن اصلی و دارای فهرست اعلام و توضیحات پاورقی و حاشیه است.

نهایة الارب فی فنون الارب، شامل حوادث تاریخی، مراسلات اداری و ادبی دوره ممالیک و معرف نمونه نثر عربی و گزارشهای شخصی نویسنده و آمیزه‌ای از علم، ادب، تاریخ، جغرافیا، داستان، مزاح و لطیفه است. نوبری، کتابش را به پنج فن و هر فن را که خود مقوله‌ای جدا در علوم است به پنج قسم و هر قسم را به پنج بخش تقسیم کرده است. در ابتدای هر فن مقدمه‌ای دارد که در آن به اجمال به محتوای فن مورد نظر اشاره می‌کند. نثر کتاب مزین به اشعار عربی، شواهد شعری، آیات قرآنی و روایات و احادیث است.

فن اول کتاب در مورد علوم طبیعی است شامل پدیده‌های طبیعی و پدیده‌های جغرافیایی و دانسته‌هایی در مورد علوم و مظاهر طبیعی و تاریخی. فن دوم، در مورد علوم انسانی و شاخه‌های آن و نیز بحث نگارش و کتابت و امور معنوی و مسائل حکومتی و مدیریتی است. فن سوم، در مورد حیوان صامت است و بر پنج قسم است و به مباحث جانورشناسی می‌پردازد. فن چهارم، درباره انواع گیاهان و خصوصیات هر یک و ساخت ماده‌های دارویی است. فن پنجم که از مجلد سیزدهم شروع می‌شود در باب علم تاریخ، شیوه نگارش آن، ذکر معایب و محاسن و شیوه تاریخ نگاری سالشمار است و حوادث عالم را از خلقت حضرت آدم تا عصر خود بیان می‌دارد. بعد از معرفی سلسله‌های اسلامی به حمله مغولان و آغاز دوره ممالیک و شرح مشاهدات شخصی و مسموعات شفاهی می‌پردازد که از اهمیت تاریخی زیادی برخوردار است. نوبری، مطالب چهار فن اولیه را ابتدا به لحاظ لغوی معنی و بعد به لحاظ اصطلاحی تعریف می‌کند و سپس آیات و احادیث و اشعاری در مورد و متناسب با آن ذکر می‌کند.

۱۱. الموسوعة العربية: جلد اول این نخستین دانشنامه عمومی سوری در سال ۱۹۹۸ میلادی منتشر شد و تا سال ۲۰۰۴ نهمین جلد آن با همکاری هیأتی علمی به چاپ رسید. مقاله‌های این دانشنامه را می‌توان به هشت مقوله موضوعی کلی تقسیم کرد شامل:

۱. تمدن غربی ۲. ادبیات و زبانهای بیگانه ۳. علوم انسانی ۴. علوم محض ۵. علوم تجربی
۶. علوم پزشکی ۷. حقوق و اقتصاد ۸. روانشناسی و هنر. از جلد سوم به بعد، فهرستی از

مدخلها در انتهای هر مجلد، استفاده از موسوعه را سهلتر کرده است. راهنمای مدخل و اصطلاحات متن همراه فهرستی از کوتاه‌نوشتها و اختصارات در مقدمه، ضمیمه شده است. منطق حاکم بر کل موسوعه، برتری واژه عربی هر اصطلاح است. غالب مقالات، مزین به تصاویر، عکسها و نقشه‌ها و نمودارهای رنگی با کیفیتی مناسب است. برخی از مقالات بسیار مفصل و برخی مجمل است که این اجمال موجب شده طرح پاره‌ای از مطالب لازم مغفول ماند از جمله بعضی از مدخلهایی نظیر سرگذشت برخی از امامان شیعه و صحابه پیامبر اکرم (ص) چون امام حسن و امام یازدهم. نظام کتاب، الفبایی است. دو حرف "آ" و "الف" در هم ادغام شده‌اند و "ال" معرفه در الفبای بین‌کلمات به حساب نیامده و این امر، اشتباهاتی را در الفبای مدخلها پدید آورده است. همچنین برخی مقالات، فاقد ارجاعات و استنادات است.

از دیگر دایرةالمعارفهای گذشته می‌توان این آثار را نام برد: جامع‌العلوم یا حدائق الانوار فی حقایق الاسرار، مباحثی پیرامون چهل علم، از امام فخر رازی (متوفی ۶۰۶ ه‍.ق)؛ کتاب‌انموذج‌العلوم، نوعی دایرةالمعارف فلسفی به زبان فارسی از قطب‌الدین شیرازی (قرن هفتم)؛ مفتاح‌السعادة: دایرةالمعارف اسلامی در علوم و فنون به زبان عربی از احمد طاش‌کبری‌زاده (زندگینامه‌نویس و دایرةالمعارف‌نویس مشهور عثمانی. قرن دهم)؛ و دیگر دایرةالمعارفهای ایرانی: انموذج‌العلوم از جلال‌الدین دوانی (قرن نهم)؛ انموذج‌العلوم از قاضی نورالله شوشتری (قرن دهم)؛ دانشنامه‌شاهی از محمدامین استرآبادی (قرن یازدهم)؛ بحارالانوار از محمدباقر مجلسی (دایرةالمعارف شیعه - قرن یازدهم که جمیع احادیث دینی را در متنی یگانه گنجانده است). کشف‌الصنایع، نسخه خطی منحصر بفرد در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران از علی حسینی (دایرةالمعارفی در حوزه صنعت، هنر و علوم و فنون ایران عصر قاجار - قرن ۱۳ ق).

۱۲. دایرةالمعارف فارسی: این اثر به سرپرستی غلامحسین مصاحب و همکاری بسیاری از علما و دانشمندان ایران تدوین شده است و مشتمل بر موضوعهای علمی و ادبی و هنری و اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و مذهبی و جز آن است. تنظیم مجلدات این کتاب، الفبایی است. این دایرةالمعارف از ارجاعات، علامات اختصاری، علایم نشانه‌گذاری، استفاده از حروف فونتیک برای نشان دادن تلفظ کلمات، نقل‌اعلام خارجی به زبان فارسی، و منابع مطالب، برخوردار است.

در دایرةالمعارف مصاحب که تا زمان حاضر، جامعترین دایرةالمعارف عمومی به زبان فارسی و مشتمل بر سی هزار مقاله ترجمه شده و ده هزار مقاله تألیفی است سعی شده اطلاعات دقیق و قابل اعتماد و کمابیش اجمالی در باب موضوعهای متعدد ارائه شود. در مدخل کتاب، توضیحات کافی با مثالهای فراوان در باب نظام این دایرةالمعارف آورده شده است. که استفاده کننده با مطالعه آن از فواید زیاد برخوردار می شود. نمایه تمام مجلدات این دایرةالمعارف در پایان بخش دوم از جلد دوم آورده شده است (۱۳۷۴) جلد اول این مجموعه (از حرف الف تا پایان حرف س) در سال ۱۳۴۵ شمسی و جلد دوم، بخش اول (از حرف ش تا پایان حرف ل) در سال ۱۳۵۹ شمسی انتشار یافته است و بخش دوم و پایانی آن در سال ۱۳۷۴، منتشر شده است. مجلد چهارم که تکمله مقالات و مدخلهای جلد اول و دو بخش جلد دوم است و کتابی مستقل از حرف الف تا ی می باشد و فصلی از تاریخ فرهنگ ایران معاصر خواهد بود، در دست تدوین و نشر است.

۱۳. **دایرةالمعارف آریانا:** این دایرةالمعارف در شش مجلد، توسط انجمن دایرةالمعارف افغانستان فراهم شده و آخرین جلد آن در سال ۱۳۴۸ منتشر شده است. نظام کتاب، الفبایی است.

۱۴. **ایران‌شهر:** ایران‌شهر، دایرةالمعارفی تخصصی درباره ایران است. و به همت نمایندگی سازمان یونسکو در ایران، منتشر شده است. کار تدوین آن با عضویت فریدون اردلان، علی اکبر مشیرسلیمی، ذبیح الله صفا، موسی عمید و همکاری عده‌ای از صاحب نظران ایرانی و غیر ایرانی از ۱۳۳۸ شروع شد. مطالب آن در دو جلد و در چهار بخش تقسیم می شود و اطلاعات آن از کهن ترین روزگار تا اسفند ۱۳۴۳ است. چهار بخش مطالب آن عبارتند از: باب اول: جغرافیای طبیعی و انسانی. باب دوم: تاریخ سیاسی و فرهنگی. باب سوم: سازمانهای اداری و اجتماعی. باب چهارم: اقتصاد عمران ایران، نمایه تفصیلی دو جلد در جلد دوم آمده است.^۱

۱. در خارج از ایران، دایرةالمعارفی نیز با نام "Encyclopedia Iranica" در رابطه با ایران منتشر می شود. این کتاب مرجع در ارتباط با فرهنگ و تاریخ ایرانزمین و اثرات متقابل با همسایگانش در ادوار مختلف تاریخی مشتمل بر مقالات محققانهای برای ثبت حقایق تاریخ و تمدن ایران و معرفی همه جنبه های زندگی و فرهنگ ایرانی تدوین شده و به زبان انگلیسی توسط دانشگاه کلمبیا در نیویورک منتشر می گردد. حدود چهارصد ایران شناس زیر نظر احسان یارشاطر و با ویراستاری او در تألیف آن همکاری کرده اند. تاکنون چند مجلد از این کتاب و حدود نه جزوه از هر جلد، منتشر شده است. نظام کتاب، الفبایی است و در تدوین آن، اصول نوین دایرةالمعارف نویسی به کار گرفته شده است.

۱۵. لغتنامه دهخدا: این فرهنگ علاوه بر بیان معانی لغات و اصطلاحات فارسی و عربی و تاریخ تحول هر واژه، حاوی اطلاعات درباره موضوعات و اشیاء و اشخاص و نیز سرگذشت رجال و اسامی مکانهاست که معمولاً در دایرةالمعارفها سراغ می گیرند و از این لحاظ در ردیف دایرةالمعارفها و فرهنگهای شرح حال نیز مورد استفاده قرار می گیرد. برای دریافت اطلاعات لازم درباره آن به فصل فرهنگها، مراجعه شود.

تأکید این نکته ضروری است که این منبع را - به اقتضای عنوانی که بر جلد و صفحه عنوان آن آمده و از سویی، ویژگیهای معانی و مفاهیم لغات و اصطلاحات فارسی و عربی در آن، مقدم بر سایر مطالب است - در بخش واژه نامه ها رده بندی کردیم و علت ذکر آن در این بخش عمدتاً به منظور آگاهی و توجه دادن خوانندگان گرامی به گستردگی مباحث آن پیرامون واژه ها و مطالبی است که معمولاً در دایرةالمعارفها سراغ می گیرند.

۱۶. فرهنگنامه: این مجموعه، ترجمه یک دایرةالمعارف آمریکایی موسوم به دایرةالمعارف کتابهای طلایی است که به کوشش برتاموریس پارکر تألیف یافته و با ترجمه و تنظیم و سرپرستی رضا اقصی در سال ۱۳۴۶ در هجده جلد توسط سازمان کتابهای جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین، منتشر شده است. مقالات آن به ترتیب الفبایی است و در پایان جلد شانزدهم، نمایه ای از عناوین مقالات و موضوعات جزئی داخل مقالات، به طرز الفبایی، تنظیم شده است. مطالب آن و بخصوص جلد هفدهم که به فرهنگنامه ایران اختصاص دارد برای گروه سنی نوجوان ایران، جامع و کافی نیست. مطالب با تصاویر و نقشه های رنگی همراه است.

۱۷. فرهنگنامه کودکان و نوجوانان: این دانشنامه عمومی برای استفاده کودکان ۱۰ ساله تا نوجوانان ۱۶ ساله و به منظور پاسخگویی مناسب و درست به پرسشهای آنان زیر نظر توران میرهادی (خمارلو) و ایرج جهاننشاهی فراهم شده است. شورای کتاب کودک، نخستین جلد از دوره شانزده جلدی آن را در سال ۱۳۷۱، انتشار داد و تاکنون شش جلد از آن منتشر شده است. در تحریر تاریخهای میلادی، هجری و پیش از اسلام، علائم اختصاری به کار گرفته شده و در آخر مقالات، شماره یا شماره هایی که نشان نام نویسنده مقاله است ذکر گردیده است.

مقالات فرهنگنامه، دو ستونی چاپ شده و برای هر مقاله، تصاویر سیاه و سفید یا رنگی مناسب و نمودارها و نقشه‌های مطلوبی در نظر گرفته شده است. نثر روان و رسا دارد و قریب نیمی از کتاب را مطالب مربوط به تاریخ و فرهنگ ایران شامل می‌شود.

روش فرهنگنامه، روشی معقول برای یک دانشنامه عمومی است. برای عناوین فرهنگی، اصل کلمه در پُرانتز به خط لاتین آمده و الفاظ فارسی، حرکت‌گذاری شده است اگر چه در حرکت‌گذاری به خصوص برای مصوتها در سراسر کتاب، از یک قاعده پیروی نشده است.

در سایت مخصوص شورای کتاب کودک در شبکه جهانی اینترنت، اطلاعاتی ارائه شده مبنی بر اینکه تعداد مجلدات دوره کامل این فرهنگنامه از ۱۶ به ۲۲ جلد افزایش یافته است. شش جلد چاپ شده بالغ بر هزار عنوان و ۲۵۰۰ تصویر است.

۱۸. دایرة المعارف کودکان و نوجوانان: این دایرة المعارف، ترجمه‌ای است از کتاب Children's encyclopedia که نخستین بار در سال ۱۹۸۹ میلادی، چاپ شد و بعد از چند چاپ و تجدید نظر و اصلاح در مغرب زمین، سرانجام در سال ۱۳۷۷ شمسی، توسط نشر پیام آزادی با افزودن بخش اسلام و ایران، در زبان فارسی به چاپ رسید و چهارمین چاپ آن توسط نشر پیام عدالت و پارس کتاب در سال ۱۳۸۰ انجام گرفت.

این کتاب به صورت دو جلدی براساس فهرست دوگانه الفبایی (فارسی و انگلیسی) تنظیم شده و بیش از ۴۰۰۰ تصویر، ۱۵۰۰ عنوان اصلی و ۲۵۰۰۰۰ کلمه را در بردارد. ترجمه متن و تألیف بخش ایران: از قاسم قالیباف و تألیف بخش اسلام از جواد محدثی است. در کنار هر یک از عناوین این دایرة المعارف، یک نماد راهنمایی قرار دارد که موضوع مندرج در متن را نشان می‌دهد. نمادهای موضوعی این مجموعه عبارت است از: گیاهان و مواد غذایی، هنر، مردم و حکومتها، زبان و ادبیات، ورزش و اوقات فراغت، فضا و اخترشناسی، علم و دانش، حیوانات، دستگاهها و نحوه عملکرد آنها، سفر و سیستم حمل و نقل، اندام انسان، ساختمانها، کره زمین، تاریخ، کشورها و مناطق جغرافیایی، دین، فلسفه و اسطوره، تاریخ اسلام، تاریخ ایران.

۱۹. دایرة المعارف مصور زرین: نگارش غلامرضا طباطبایی مجد. این

دایرةالمعارف، مجموعه‌ای علمی، فنی، فرهنگی، ادبی و هنری است که در دسترس علاقه‌مندان به منظور دریافت اطلاعات عمومی قرار گرفته است. نویسنده در مقدمه کتاب اظهار کرده است که اطلاعات مندرج در این کتاب با کسب اطمینان کامل از سندیت‌شان به صورت مختصر و موجز عرضه شده است و موضوعات آن مجموعه‌ای از آخرین اطلاعات برای جوانان و دیگر اقشار جامعه است. در کتاب حاضر، مطالب عدیده‌ای، در مورد موسیقی، تئاتر، سینما، ورزش، نجوم، ریاضیات، فیزیک، شیمی، فنون ادبی، سبکها و مکاتب ادبی، مکاتب نقاشی، فهرست اختراعات و اکتشافات، لیست برندگان جوایز نوبل و اسکار، آثار تاریخی ایران و سایر کشورهای جهان، مسائل جغرافیای سیاسی و اقتصادی ایران و جهان - بخصوص بعد از تحولات اساسی در اروپای شرقی - شرح حال صدها تن از مشاهیر جهان اعم از نویسنده، شاعر، سیاستمدار، هنرمند، مخترع، مکتشف، مورخ و ... بدون در نظر گرفتن ملیت و مذهب و تخصص آنها به صورت الفبایی در بخشی به نام مشاهیر جهان، در چهار جلد آورده شده است.

۲۰. **دایرةالمعارف بزرگ زرین.** تحت نظارت و سرپرستی بابک حقایق و بابک ریاحی پور تألیف شده است. بخش تاریخ، جغرافیا و ادبیات ایران را، فرهنگ جهانبخش نوشته است. این کتاب، یک دایرةالمعارف عمومی برای جوانان است و در سه جلد تدوین شده و اطلاعات مختلف در زمینه‌های علوم و دانش بشری در ایران و جهان را با ترتیب الفبایی، عرضه می‌کند.

۲۱. **دایرةالمعارف دانش و هنر:** تألیف پرویز اسدی‌زاده و دیگران. این کتاب شامل اطلاعاتی است پیرامون ادبیات ایران و جهان (شیوه‌های ادبی، شرح حال شاعران، نویسندگان، منتقدین، معرفی آثار مهم)، اعلام و اصطلاحات هنرهای بزرگ (موسیقی، نقاشی، معماری، حجاری، تئاتر، سینما)، دین و فلسفه (اصطلاحات و مشاهیر)، تاریخ و جغرافیای ایران و جهان (سلاطین، سرداران، مورخان، کشورها و شهرها، آثار مهم)، علوم و فنون (سیر دانشها، اختراعات و اکتشافات، احوال مشاهیر علم و فن)، ورزشها (دانستنیها، بیوگرافیا)، و مطالب گوناگون دیگر.

این دایرةالمعارف در ۹ بخش در قلمرو ادبیات، هنر، تاریخ، جغرافیا، علوم، فلسفه،

ادیان، اساطیر و مطالب گوناگون تنظیم شده و برای هر یک از زمینه‌های فوق، شخصیت‌های تاریخی یا رجال علم و ادب و هنر و اسامی دست به قلمان و هنرمندان را، ارائه کرده است. کتاب، براساس الفبایی نام فامیل رجال دانش و هنر تنظیم شده است.

۲۲. **جهان دانش؛ فرهنگ دانستیها:** اثری است از محمد نژد، حاوی دانستی‌هایی از دین، فلسفه، دانش و صنعت، هنر و ادبیات، تاریخ و جغرافیا، ورزش، اطلاعات جدید آماری، و شخصیت‌های ایران و جهان؛ در چاپ جدید این فرهنگ دو جلدی (۱۳۷۷) تغییرات و تجدیدنظرهایی با توجه به تغییرات و تحولات تاریخی، اجتماعی، علمی و فرهنگی جهان معاصر، صورت گرفته است.

۲۳. **گنجینه‌های دانش:** تألیف محمود اختریان، زین‌العابدین کاظمی خلخالی، رحیم چاوش اکبری. این کتاب، حاوی اطلاعات عمومی و مطالب متنوع از معارف بشری است و دانستی‌هایی را از آغاز خلقت کره زمین تا اختراعات و اکتشافات در دو جلد و به اختصار، ارائه می‌دهد. خواننده با استفاده از فهرست اعلام برای یافتن مطالب مورد نظر خود، راهنمایی می‌شود.

۲۴. **اطلاعات عمومی پیام:** اثر محمود اختریان. در این مجموعه که هفتمین چاپ آن در مرداد سال ۱۳۸۰ انجام گرفته، دانستی‌ها و اطلاعاتی کلی همراه با تصاویر و جداول از وضع کره زمین و رویدادهای آن از زمانهای کهن تا امروز، و آشنایی با وضع فعلی دنیا و اوضاع سیاسی آن و بررسی مطالب متنوع علمی و ادبی، اطلاعات جغرافیایی و تاریخی و مطالب متنوع دیگر به اختصار ارائه می‌شود. جوینده در این کتاب با استفاده از فهرست اعلام به موضوع و مشاهیر موردنظر خود دسترسی می‌یابد. موضوعات کتاب عبارت است از: منظومه شمسی، پیدایش تمدن و فرهنگ، زبان و انواع آن، اقیانوسها، واحد پول کشورهای جهان، نام قدیم و جدید کشورها، کوههای بلند کره زمین، طول و عرض جغرافیایی، جنگهای مهم، مکتبهای سیاسی، مشاهیر موسیقی ایران و جهان، موزه‌های معروف جهان، روزهای تعطیل کشورهای جهان و ...

۲۵. **اطلاعات عمومی معین:** گردآوری و تألیف سعید قانعی و مینا احمدی. این کتاب حاوی اطلاعات نو در موارد گوناگون است از جمله شامل: مشاهیر ادبیات ایران و

جهان، آثار متفکران بزرگ، مذاهب و شخصیت‌های مذهبی، تاریخ و جغرافیای ایران و جهان، مکاتب سیاسی و احزاب و سازمان‌های جهانی، تاریخچه علوم و مشاهیر این رشته، پیدایش سینما و جشنواره‌های مختلف، هنر و عجایب هفتگانه، ورزش، و اطلاعاتی در خصوص پیشرفتهای علم و تکنولوژی.

۲۶. *دایرةالمعارف ادبی*: ترجمه و تألیف عبدالحسین سعیدیان. این کتاب شامل معرفی ادبیات بیش از صد ملت جهان با گزیده‌ای از ادبیات آنهاست. خواننده در این اثر با اوضاع ادبی ملل و اقوام باستانی تا عصر حاضر آشنا می‌شود و اجمالی از تحولات ادبی جهان از روزگاران قدیم تا عصر کنونی را به دست می‌آورد.

از این مؤلف، *دایرةالمعارفی عمومی* با نام *دایرةالمعارف نو* منظم به الفبایی در ده جلد و هر جلد در هزار صفحه در سلسله انتشارات علم و زندگی در سال ۱۳۸۴ به چاپ رسیده است.

۲۷. *دایرةالمعارف داستانهای فارسی*: *دایرةالمعارفی* که بتواند بفوریت، بسیاری از نیازهای اهل پژوهش را در زمینه داستانهای ایرانی برآورده کند از جمله *دایرةالمعارف داستانهای فارسی* است که به سرپرستی محمد غلام (سرویراستار) و حسن ذوالفقاری، و با بهره‌گیری از نظرات هیأت مشاوران علمی چون دکتر علیمحمد حق‌شناس، تقی پورنامداریان، محمد دهقانی، محمود فتوحی و حبیب‌الله عباسی در حال تدوین است. پیشبینی می‌شود این *دایرةالمعارف* که دوران پس از اسلام را تا سال ۱۳۸۰ در بر می‌گیرد در سه مجلد نسبتاً قطور و بالغ بر بیست هزار مدخل بر مبنای نزدیک به چهارصد منبع تدوین و منتشر شود. چارچوب کلی طرح این کتاب، آثار مکتوب چاپ شده در ایران و خارج از ایران است که اطلاعات حاصله از آنها در سه عنوان کلی با نامهای «ادبیات داستانی قدیم»، «ادبیات داستانی جدید»، و «نسخه‌های خطی آثار داستانی»، مدخل‌نگاری و تنظیم می‌شود. تعریفی که از داستان در این *دایرةالمعارف* در نظر گروه تحقیق قرار گرفته، تعریفی ساختاری است. یعنی نوشته‌ای از نظر آنان داستان تلقی می‌شود که حداقل یک کنش و یک گفت‌وگو داشته باشد. بنابراین تعریف، در جمع‌آوری داستانها، کلیه قالبها، نظیر مقاله، حکایت، داستان، لطیفه، اسطوره و این قبیل مد نظر قرار گرفته است. در این *دایرةالمعارف*، داستانها، عیناً نقل نشده‌اند بلکه فشرده‌ای از آن به زبان و نثر امروزی

آورده شده و در کنار آن، معلوماتی هم از داستان بیرون کشیده شده که شامل موضوعاتی، چون درون مایه، طرح فشرده، شخصیتها، تحلیلهای موجود در باره داستان، آداب و رسوم، خرافات، پوشاک، نظام اداری، فرق و مذاهب، اشیا، معماری، مکان داستان و بن مایه داستانی است. این موارد به گونه‌ای طبقه‌بندی شده است که مراجعه کننده بتواند با رجوع به هر یک از آنها، به اطلاعات مورد نیاز در آن موضوع، دسترسی یابد.

اثری نیز در این زمینه با عنوان صد سال داستان‌نویسی فارسی به قلم حسن میر عابدینی در چند جلد منتشر شده است که جایگاه آن در تاریخ ادبیات یا فرهنگها قابل بررسی است و به گفته نویسنده در مقدمه کتاب، تمام نحله‌های ادبی را در آثار داستانی دربر می‌گیرد. این کتاب بنا به نظر نویسنده در سال ۱۳۷۵ دوره صد ساله‌اش بسته می‌شود و جلد چهارم (جلد آخر)، ادامه بررسی ادبیات داستانی از سال ۱۳۷۰ به بعد است.

۲۸. *دانشنامه ادب فارسی*: کار تدوین دانشنامه ادب فارسی در اواخر شهریور ۱۳۷۲ در تهران به سرپرستی حسن انوشه آغاز شد و تاکنون چند مجلد از آن با همکاری جمعی از پژوهشگران منتشر شده است و نزدیک به هفت هزار صفحه و حدود ۸۵۷۱ مقاله را دارد. نیت تدوین کننده دانشنامه ادب فارسی، گردآوری و تدوین الفبایی مطالبی پراکنده درباره ادب فارسی در یک مجموعه است تا اگر کسی خواست درباره موضوعی که به ادب فارسی مربوط می‌شود مطلبی بداند به آن مراجعه کند و آگاهیهای لازم را به دست آورد. جلد نخست دانشنامه ادب فارسی، به آسیای میانه اختصاص دارد. جلد دوم، شامل فرهنگ موضوعات و اصطلاحات و مضامین ادب فارسی است، و جلد سوم به ادب فارسی در افغانستان و جلد چهارم به ادب فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) می‌پردازد. جلد پنجم شامل ادب فارسی در قفقاز، آذربایجان، ارمنستان، گرجستان و جمهوری خود مختار داغستان، و جلد ششم حاوی ادب فارسی در آناتولی و بالکان است. ترتیب مدخلهای هر جلد براساس حروف الفباست و هر جلد نیز به طور مستقل از حرف «آ» تا «ی» را دربر می‌گیرد.

اصطلاحات شیوه‌های ادبی، مضامین و موضوعات ادب فارسی آمده در این کتاب از طلوع زبان فارسی دری نو تا امروز در سه گروه رده‌بندی شده است. ۱. آنهایی که در میان فارسی‌گویان نفوذ کرده و رواج یافتند. ۲. آنهایی که از زبانهای دیگر بویژه زبان عربی

و زبانهای اروپایی به این زبان وارد شدند^۳. آنهایی که مصادیقشان در زبان فارسی بسیار است اما تا روزگار اخیر ناشناخته و بی نام بوده اند یا پژوهش گسترده و ژرف درباره آنها نشده است. همچنین از کسانی که با نسبت افغان یاد می شوند به قومیتشان اشاره دارد نه ملیت آنها و همینطور شرح حال ممدوحان شعر فارسی و کسانی که اثری به آنها پیشکش شده، آمده است. درباره شبه قاره و بی توجهی که به ادب فارسی در این سرزمین شده و هم شعر و ادب مهاجرین مدنظر قرار گرفته است. از این روی نام شاعران، نویسندگان، فقیهان، متکلمان و دولتمردانی که در بیرون هند بویژه در ایران و توران زاده شده اند، اما تولید ادبی آنها در شبه قاره بوده آورده شده است.

۲۹. **دانشنامه شعر عاشورایی: انقلاب حسینی در شعر شاعران عرب و عجم** اثری است از مرضیه محمدزاده در دو جلد که توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۸۳ منتشر شده است. این کتاب، مجموعه اشعاری از سخنوران عرب و عجم از نیمه دوم قرن نخستین هجرت تا عصر حاضر همراه نمایه آیات و اشعار و اماکن و قبایل و مذاهب و کتب وقایع است.

۳۰. **دانشنامه بزرگ سینمایی: این دانشنامه، معرفی انبوهی از فیلمهای تاریخ سینماست، فیلمهایی که هم داستان آن تعریف می شود و هم به قلم نویسندگان شناخته شده سینمایی برای آن نقد نوشته شده است. ویژگی اصلی کتاب این است که مثل دایرةالمعارفهای دیگر ترجمه صرف نیست. بلکه تألیف و ترجمه است. بخش اول این کتاب فیلمهای ۱۹۷۰ تا ۱۹۷۹ یعنی یک دهه را شامل می شود. بخشهای بعدی این کتاب که به مرور منتشر خواهد شد، به ترتیب دهه های بعدی فیلمهای جهان سینما تا سال ۲۰۰۰ را دربرمی گیرد و شامل معرفی و نقد بیش از پنج هزار فیلم برگزیده تاریخ سینماست. همچنین مقاله هایی از منتقدان قدیمی سینمای ایران، فهرست برندگان جوایز اسکار، گلدن گلوب، بهترینهای جشنواره های ونیز، کن، برلین و فیلمهای منتخب نشریات تایم، نیویورک تایمز و معرفی پرفروشترین فیلمهای سال، بهترین فیلمها درباره زنان و بهترین فیلمهای عمر منتقدان را معرفی می کند. عبدالله تربیت برای فیلمها، نام فارسی انتخاب کرده و دوازده نفر وظیفه تألیف و ترجمه کتاب را زیر نظر بهزاد رحیمیان به انجام رسانده اند.**

۳۱. **دانشنامه کتابداری و اطلاع رسانی: تألیف پوری سلطانی و فروردین راستین.**

شامل حدود ۵۰۰۰ مدخل (۳ هزار مدخل اصلی و ۲ هزار مدخل ارجاعی) و متضمن اطلاعاتی درباره معانی واژه‌ها و شرح و تجزیه و تحلیل اصول و مفاهیم حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی، سازمانهای ملی و بین‌المللی کتابداری، کتابخانه‌های ملی جهان، کتابخانه‌های معتبر ایران و برخی مراجع مهم کتابداری همراه با نمایه انگلیسی.

چاپهای گذشته این اثر با عنوان اصطلاحنامه کتابداری حاوی ۸۴۵ شناسه در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی و بر مبنای حروف الفبایی فارسی با ذکر معادل انگلیسی مقابل هر واژه فارسی منتشر شده و ویرایش دیگری از آن در سال ۱۳۶۵ توسط کتابخانه ملی انجام گرفته است.

۳۲. دایرة المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی: این مجموعه به سر ویراستاری عباس حری و همکاری گروهی از متخصصان کتابداری و کتابشناسی تدوین یافته و در سال ۱۳۸۱ توسط انتشارات کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران منتشر شده است. در گزینش مدخلها و نگارش مقالات این کتاب، سیاستی از جنبه‌های مختلف پایه‌ریزی شده که مجلدات چندگانه آن را شامل شود. کتابداری، از زمانی که الواح و بعدها نسخه‌های خطی، محور فعالیتهای آن تلقی می‌شد تا امروز که فناوری اطلاع‌رسانی، مجموعه فعالیتهای این رشته را متحول کرده، در این دایرة المعارف مدنظر قرار گرفته است.

مقاله‌های این دایرة المعارف در پنج مقوله موضوعی نظام یافته است. ۱. اصطلاحات و مفاهیم کتابداری و اطلاع‌رسانی مرتبط با فرایندها، ابزارها و تدابیر ۲. نام برنامه‌ها، انجمنها و مجامع، نمایشگاهها و نیز همایشهای کتابداری و اطلاع‌رسانی عمده در مقیاس ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی. ۳. نام کتابخانه‌ها، مراکز اسناد و آرشیوها و سازمانها و مؤسسات کتابداری و اطلاع‌رسانی در داخل و خارج کشور که کاری برجسته در رشته کتابداری انجام داده‌اند. ۵. آثار عمده - اعم از کتاب یا نشریه - مرتبط با حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی.

نظام کتاب، الفبایی است. مآخذ در پایان مقاله‌های تألیفی نیز به ترتیب الفبایی سرشناسه، منظم و شماره‌گذاری شده و ارجاع به مآخذ در متن، داخل پراوتر قرار گرفته است.

۳۳. دایرة المعارف علوم اجتماعی: تألیف باقر ساروخانی که توسط سازمان

انتشارات کیهان در دو جلد در سال ۱۳۷۵ با تجدید نظر مؤلف انتشار یافته است. مؤلف در مقدمه چاپ اول، هدف از تألیف این دایرةالمعارف را شناخت و گزینش بهترین مفاهیم علوم اجتماعی با توجه به فرهنگهای معتبر جهانی، ارائه نظریه‌های دانشمندان در مورد مفاهیم اساسی و معرفی دانشمندان علوم اجتماعی و ارائه معادلهای فارسی مفهوم و ریشه اصطلاحات بیان کرده است.

در این دایرةالمعارف، علاوه بر معانی واژه‌ها، توصیف دقیق و مبسوطی از هر واژه با ذکر مسائل جانبی و گاه نظریه‌های مربوط به واژه‌ها آمده است و از این طریق فرهنگ واژگان را به یک دایرةالمعارف تبدیل کرده است. نویسنده برای تفهیم واژگان جامعه‌شناسی، حروف لاتین را بر مبنای ترتیب واژگان گرفته است ولی چون متن اصلی کتاب به زبان فارسی است گردش چشم بر کلمات از راست به چپ و ستونها از چپ به راست و در صفحات مجدداً از راست به چپ است که این امر برای خواننده مشکل می‌آفریند و ظاهراً وجود این مشکل، اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد.

۳۴. **دایرةالمعارف پزشکی خانواده:** تألیف فرهاد همت‌خواه. در این کتاب، برخی اصطلاحات، عبارات و بیماریهای نسبتاً شایع به ترتیب الفبا همچون یک فرهنگ لغت یا دایرةالمعارف کوچک به زبان ساده گردآوری شده است. ارائه اطلاعات مفیدی در این کتاب در مورد برخی مشکلات و بیماریهای نسبتاً شناخته شده و شایع چون آفت دهان، آبله مرغان، اضطراب و افسردگی، بواسیر، بیماری مسافرت، ترک پاشنه پا، شپش، شوره سر، غش کردن، دندان درد، گل‌مژه، میخچه و واریس در کنار بیماریهای کمتر شناخته شده‌ای مانند گلوکوم، آدیسون، آرتریت روماتوئید، آکرومگالی، اریتم انفکسیوزوم، اسکولیوز، ام‌اس، اگزما، دیابت بی‌مزه، زخم بستر، ژیگانتیسم، فتوکروموسیتوم، مونگولیسم، هموفیلی و هیپوترمی که البته خیلی از آنها ناشایع هم نیستند، باعث گردیده که کتاب حاضر برای قشر وسیعی از علاقه‌مندان جالب و قابل استفاده باشد. در این کتاب، وظایف اندامها و دستگاههای گوناگون بدن انسان چون دستگاههای ادراری، تنفس، گوارش، مغز و ... بیان شده است. مطالبی درباره انواع سرطانهای پستان، پوست، ریه، معده و بیماریهای قلبی - عروقی مانند سکته‌های قلبی و مغزی و نیز برخی بیماریهای غدد درون‌ریز نظیر کمکاری تیروئید، گواتر ساده و سمی، بیماری کوشینگ و بسیاری

بیماریهای دیگر در لابه لای صفحات کتاب به چشم می خورد.

۳۵. **دایرة المعارف گیاهان دارویی ایران:** زیر نظر شاهین آخوندزاده. این کتاب، اطلاعاتی علمی و مصور پیرامون ۱۵۰ گیاه در بخشهای کشاورزی، گیاهی، داروسازی و پزشکی عرضه می کند. در قسمت شرح گیاهان، محل رویش و مشخصات هر گیاه، کاربرد درمانی، نحوه و میزان مصرف و احتیاطهای لازم در مصرف با تصاویری از گیاهان و ذکر نام آنان ارائه شده است. بخش دوم کتاب به تهیه داروهای گیاهی و بیان کلیاتی در مورد فراورده های مختلف دارویی که از گیاهان تهیه می شود اختصاص دارد. مطالب این کتاب براساس حروف الفبای انگلیسی مرتب شده و در فهرست مندرجات، اسامی فارسی گیاهان آمده است.

۳۶. **دایرة المعارف صنعت:** محمود سالک و غلامحسین اعرابی. اصل این کتاب به زبان آلمانی انتشار یافته و در سال ۱۹۷۲ ترجمه انگلیسی آن به چاپ رسیده است. در این کتاب با ارائه نمودارهای گویا و ساده و با استفاده از شیوه بیانی متناسب با فهم عموم، مواد، فرایندها و ماشینها، معرفی شده اند دامنه مطالب این کتاب، از ساده ترین وسایل خانگی تا پیچیده ترین فرایندها و ماشینهای صنعتی را دربرمی گیرد. کتاب از فهرست الفبایی موضوعهای کتاب همراه با شماره صفحه مطالب برخوردار است و خواننده از این طریق، به موضوع دلخواه خود دسترسی می یابد.

اثر دیگری نیز در این زمینه با عنوان **دایرة المعارف دانشمندان علم و صنعت** به اهتمام ایزاک آسیموف تألیف یافته و توسط محمود مصاحب به فارسی ترجمه و در سال ۱۳۶۶ توسط انتشارات علمی و فرهنگی به چاپ رسیده است.

۳۷. **دایرة المعارف ایمنی و بهداشت کار:** این کتاب مجموعه دانستنیهایی است پیرامون موضوعهای ایمنی و بهداشت محیط کار و زندگی که توسط وزارت کار و امور اجتماعی ترجمه و تدوین شده و در تابستان ۱۳۸۰ در چهار جلد به چاپ رسیده است.

۳۸. **دایرة المعارف هنر (نقاشی، پیکره سازی، گرافیک):** تألیف روین پاکباز از انتشارات فرهنگ معاصر، ۱۳۷۸. ارکان اصلی این کتاب را، مقولات مربوط به نقاشی، پیکره سازی و هنر گرافیک شامل زندگینامه هنرمندان ایران و جهان و برخی از نظریه پردازان، اصطلاحات فنی و زیبایی شناختی، سبکها، مکتها، گروههای هنری و برخی

مطالب کلی تشکیل می‌دهد. علاوه بر این، اطلاعاتی در زمینه‌های خوشنویسی، سفالگری، موزاییک، معماری و غیره در کتاب ارائه شده است. این دایرةالمعارف شامل ۲۸۵۵ مدخل، ۱۰۰۴ تصویر با نظم الفبایی فارسی است و برابر هر مدخل، اصطلاح انگلیسی آن، آورده شده است. برای هر یک از هنرمندان معاصر در گذشته ایرانی نیز مدخلی مستقل در نظر گرفته شده است و علاقه‌مندان می‌توانند فهرستی از مدخلهای مربوط به موضوعات ایرانی را در صفحات آخر کتاب ببینند. اسامی و اعلام در این دایرةالمعارف عموماً با تلفظ مردم کشور مربوط، ضبط شده‌اند به استثنای چند نام خاص که تلفظ فرانسوی آنها در ایران متداولتر است. همچنین به منظور رعایت تلفظ صحیح نامها و اصطلاحات خارجی، عمدتاً طرز املائی با استفاده از اعراب‌گذاری در ضبط صورت فارسی آنها به کار رفته است مثل سمبلیسم به جای «سمبولیسم».

۳۹. **دایرةالمعارف موسیقی جهان:** کتاب حاضر، برگردان کنایون صارمی از بخش موسیقی دایرةالمعارف لاروس است که نخست از فرانسه به انگلیسی ترجمه شده و آنگاه از متن انگلیسی که غنی‌تر به نظر مترجم می‌رسیده، به فارسی برگردانده شده است. این کتاب، مشتمل بر شش بخش موسیقی براساس سنتهای شفاهی، ملودی و ریتم و پیشینه تاریخی موسیقی اروپا در سده‌های میانه، عصر پولی فونی، عصر هارمونی، موسیقی رومانتیک و موسیقی جهان معاصر است که به بیان چگونگی ساختار سازه‌های گوناگون و سازندگان سازه‌ها و مراکز مختلف موسیقی جهان از قدیمیترین ایام می‌پردازد و دربرگیرنده زندگینامه موسیقیدانانی است که هر یک پیام‌آور سبک و شیوه‌های نو در موسیقی بوده‌اند. کتاب حاضر از واژه‌نامه انگلیسی به فارسی و فارسی به انگلیسی برخوردار است.

۴۰. **دایرةالمعارف سازهای ایران:** تألیف محمدرضا درویشی. جلد نخست آن در سال ۱۳۸۱ و جلد دوم در سال ۱۳۸۳ توسط انتشارات ماهور انتشار یافت. آخرین مجلد این مجموعه ده جلدی، ارجاعات و واژه‌نامه و نمایه خواهد بود. مجلد نخست به سازهای زهی نواحی ایران اختصاص دارد که در دو بخش زهی مضرابی (زخمه‌ای) و آرشه‌ای (کمائی) تنظیم شده و در هر بخش شانزده ساز و مجموعاً ۳۶ ساز معرفی شده است. جلد دوم، به سازهای گونه‌ای و زهی موسیقی نواحی ایران با عکسهایی از سازها و نوازندگان آنها اختصاص دارد. در مقدمه مفصل جلد اول این کتاب؛ مطالب بسیاری از جمله در اهمیت شناسایی سازها، پیدایش آنها، ورده‌بندی سازهای رایج در ایران آورده شده است.

۴۱. دانشنامه هنرمندان ایران و جهان اسلام: اثری است از عباس سرمدی در احوال همه افرادی که مبدأ هنری در فرهنگ ایران و جهان اسلام داشته‌اند از مانی تا معاصران کمال‌الملک. در این کتاب مصور، حدود ۵۷۳۰ مدخل ارائه شده و در پیشگفتار هفتاد و دو صفحه‌ای کتاب، به هنر در روند تاریخ، سیر هنر در عهد اسلامی، و سه مقوله معماری، نگارگری، کتاب آرایی و خوشنویسی به عنوان مهمترین هنرهای اسلامی پرداخته شده است.

این دانشنامه براساس الفبایی نام هنرمندان بدون تفکیک هنرها، تنظیم شده است و نویسنده گاهی در انتخاب نام شهر هنرمندان، سلیقه‌ای عمل کرده و نیز منابع برخی از مدخلها را ذکر نکرده است. انتشارات هیرمند، این کتاب را در سال ۱۳۸۰ به زیور طبع در آورده است.

۴۲. دایرة المعارف سینمایی: تألیف بیژن خرسند. این کتاب، اطلاعاتی درباره ۱۲۴۲ آهنگساز، تهیه کننده، طراح صحنه، طراح لباس، فیلم، فیلمبردار، فیلمنامه نویس، کارگردان، هنرپیشه، و فرهنگ فنی درباره جشنواره‌ها و جایزه‌ها، جلوه‌های مخصوص، دوربین، روشهای نمایشی، سینمای کشورها، فیلمبرداری رنگی، کارگاههای فیلمسازی، گروه فنی، مدارس سینمایی، نقاشی متحرک، نماها، نوع وسایل و ... همراه با ۵۴۰ تصویر، ارائه می‌دهد.

۴۳. دایرة المعارف علوم اسلامی (قضایی): تألیف محمدجعفر جعفری لنگرودی. این کتاب در سه جلد فراهم آمده است. جلد اول و دوم به آیین دادرسی مدنی، آیین دادرسی کیفری، ادله اثبات دعوی - اصول عملیه، امور حسبی، سازمان قضایی (علمی - تطبیقی، تاریخی)، و جلد سوم به مسائل فلسفی و منطق حقوق در رابطه با اصول عقلی و علوم دیگر اختصاص دارد.

۴۴. دایرة المعارف قرآن کریم: این مجموعه حاوی مقالاتی در باب شناخت قرآن، ترجمه، متون خطی، فهرست برخی از کتب پیرامون قرآن کریم و برخی مطالب نظری از مصحف‌الهی مسلمین است. این کتاب در ۵ جلد توسط حسن سعید تدوین شده و بعضی از مقالات آن توسط استادان دانشگاه تهیه شده است.

۴۵. دایرة المعارف اسلام: دایرة المعارف اسلام شامل مواردی راجع به تاریخ، جغرافیا، نژادشناسی، عقاید و مذاهب و زندگینامه مشاهیر اقوام مختلف اسلامی است.

اغلب مقالات آن توسط شرق شناسان معروفی نظیر بار تولد، گولد تسهیر، یاسه، ونسنگ، هوتسما، نیکلسن، بروکلیمان، ماسینیون و مینورسکی تهیه شده و تحت نظارت اتحادیه بین‌المللی آکادمیها و با کمک آکادمی سلطنتی هلند، در فاصله سالهای ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۶ م منتشر گردید؛ ضمایم آن نیز در فاصله سالهای ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۸ م انتشار یافت. تاکنون شش جلد از آن تا حرف M به زبان انگلیسی و فرانسه منتشر شده است. ترجمه‌ای از آن به زبان اردو در ۲۲ جلد و ترجمه‌ای به زبانهای عربی و ترکی از ویرایش دوم آن انجام گرفته است. از مزایای این دایرةالمعارف، ذکر مراجع مختلف در ذیل مقالات است که در تکمیل اطلاعات مندرج در مقالات، فواید زیادی دارد. در سال ۱۳۴۸ به احسان یار شاطر پیشنهاد شد که ترجمه فارسی و ویرایش آن را بر عهده گیرد. او به دلیل نقایص و نارساییهایی که درباره مطالب ایران در آن ملاحظه کرد به ترجمه و تألیف دانشنامه ایران و اسلام دست زد و مطالب مربوط به اسلام را از آن دایرةالمعارف مورد استفاده قرار داد و مقالات تازه در مورد ایران نگاشت. جلد اول این اثر در سال ۱۳۵۴ و جزوه دهم در سال ۱۳۶۰ منتشر شد. نظم آن الفبایی است. مآخذ مطالب، ضمن متن و در پایان هر مقاله قید شده است. بر این دو اثر به لحاظ میزان جامعیت آن، نقدهایی صورت گرفته است از جمله نظر دکتر مهدی محقق است که در طرح تدوین دایرةالمعارف تشیع، نگاشته است.

لازم به یادآوری است که بسیاری از منابع مرجع از جمله فرهنگ معاصر هزاره، فرهنگ دهخدا، فرهنگ پیشرو آریانپور (انگلیسی فارسی) و عمده ترین مراجع دنیا مانند دایرةالمعارف اسلام، دایرةالمعارف بریتانیکا^۱، دایرةالمعارف امریکانا^۲،

۱. دایرةالمعارف بریتانیکا: نخستین ویرایش این قدیمیترین و مهمترین دایرةالمعارف انگلیسی زبان در سه جلد در سالهای ۱۷۶۸ - ۱۷۷۱ در ادینبورگ اسکاتلند منتشر شد. ویرایشهای نهم و یازدهم، به عنوان «ویرایش محققان» از شهرت بسزایی برخوردار شد. ویرایش یازدهم از سوی مور تیمر آدلر نویسنده و ویرایشگر بریتانیکا با طرحی نو در سی جلد منتشر شد. این ویرایش از سه بخش مستقل تشکیل می‌شود و هر بخشی با واژه‌سازهای پرویدیا، ماکرویدیا و میکرویدیا، نامگذاری شده است. پرویدیا، بخش مستقل بریتانیکا و خلاصه‌ای تکجلدی است از تمامی دانش بشر که به عنوان راهنمای مطالب بیست و نه جلد دیگر، نگاشته شده است. دایرةالمعارف بریتانیکا، شامل تاریخ و جغرافیای ملل مختلف و دارای نمایه است. و آخرین ویرایش آن در ۳۲ جلد منتشر شده است.

۲. دایرةالمعارف امریکانا: از قدیمیترین و مهمترین دایرةالمعارفهای انگلیسی زبان جهان است و به لحاظ قدمت از اعتبار و اشتهاری ویژه در میان دایرةالمعارفهای عمومی جهان برخوردار است. فرانسیس لیبر در سال ۱۸۲۹ میلادی، آن را پایه‌گذاری کرد. چاپ اول، ۱۳ جلد بود که بتدریج اکنون به مرز ۳۰ جلد رسیده و حاوی ۴۵ هزار مقاله ۴۵۰۰ تصویر، ۱۲۰۰ نقشه و حدود ۱۵۰ هزار پیوند درون متنی است. این مجموعه سی جلدی، بیشتر بر تاریخ، جغرافیای آمریکا و کانادا و زندگینامه آمریکاییان تأکید دارد. پایه و مایه این دایرةالمعارف را، ویرایش هفتم دایرةالمعارف پروکهاوس تشکیل می‌دهد.

دایرةالمعارف دیدرو^۱ دایرةالمعارف بزرگ اتحاد شوروی^۲، دایرةالمعارف بزرگ لاروس^۳، و راهنمای بین‌المللی نشریات ادواری اولریخ^۴ به صورت الکترونیکی در دسترس است و متن آن بر الواح فشرده (CD) ضبط شده است. ده جلد انسیکلوپدیای

۱. دایرةالمعارف دیدرو: فرانسس بیکن در اوایل سده هفدهم با اتخاذ رده‌بندی جدیدی از دانش بشری در تدوین آثارش و با ترسیم نقشه یک فرهنگ عمومی علوم و فنون، به واقع زمینه تدوین نخستین دایرةالمعارف موضوعی را فراهم کرد و این کار او، زمینه‌ساز مشی و روش تألیف دایرةالمعارفهای بعدی مثل دایرةالمعارف دیدرو شد. در سال ۱۷۰۱، ون چنزو ماریاکورونلی، نخستین دایرةالمعارف ایتالیایی را با عنوان کتابشناسی جهانی در ۷ جلد منتشر کرد. سه سال پس از آن، جان هریس انگلیسی، قاموس فنی یا فرهنگ انگلیسی جهانی هنر و علوم (نخستین دایرةالمعارف القیابی انگلیسی) را، منتشر کرد. در سال ۱۷۲۸، افرهیم جمیز، به انتشار دانشنامه خود با عنوان فرعی فرهنگ جهانی هنر و علوم (حاوی معانی واژه‌ها و پاره‌ای از مفاهیم و موضوعات در زمینه‌های هنرها و علوم الهی و انسانی) پرداخت. ویرایش دوم دانشنامه جمیز توسط یک انگلیسی‌مقیم فرانسه به فرانسه ترجمه شد و بعدها ناشران فرانسوی تصمیم گرفتند که دخل و تصرفی مورد نیاز در آن صورت دهند. به این ترتیب پیشنهاد دادند که دایرةالمعارف نوینی زیر نظر دیدرو پرداخته شود. در سال ۱۷۵۱، دو جلد از دایرةالمعارف یا فرهنگ مستدل علوم، صنایع و حرف زیر نظر دنی دیدرو و با مقدمه معروف دالایر و با همکاری ولتر، روسو، منتسکیو، تورگوو، کندبلاک، دالامیر، مارمونتل، اولیاک و... منتشر گردید. تمامی ۲۸ جلدی این اثر در سال ۱۷۷۲ پنهان از حکومت و کلیسا، به چاپ رسید. ده سال بعد پنج مجلد پیوست و پس از آن دو مجلد نمایه تحلیلی به آن افزوده شد.

۲. دایرةالمعارف بزرگ اتحاد شوروی: این دایرةالمعارف در فاصله سالهای ۱۹۲۶ تا ۱۹۴۷ در ۶۵ جلد و عمدتاً در زمینه علوم اجتماعی منتشر شد و سومین ویرایش آن در ۳۰ جلد و یک نمایه کامل تدوین یافت. پس از مدتی مجلدات این کتاب به زبان انگلیسی ترجمه یافت و برای هر پنج جلد ترجمه شده، یک نمایه تفصیلی تهیه شد. برای مجموعه ۳۰ جلدی نیز یک نمایه به صورت یک جلد مستقل فراهم گردید.

ویرایش دوم این دایرةالمعارف (۱۹۵۸ - ۱۹۵۰) هنگامی صورت گرفت که موج استالین زدایی، همه امور شوروی از جمله امور فرهنگی آن را تحت تأثیر قرار داده بود که در نتیجه بسیاری از مقالات این دایرةالمعارف کوتاه و برخی حذف شدند و مجلدات آن به ۵۱ جلد تقلیل یافت و با حدود صد هزار مدخل در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و علوم کاربردی و نظری به طور گسترده توزیع شد.

ویرایش سوم این دایرةالمعارف (۱۹۷۸ - ۱۹۷۰) را، هیأتی ۷۸ نفری برعهده گرفت و از مشاوره بالغ بر ۸۰۰ تن از استادان دانشگاهها و متخصصان و کارشناسان حوزه‌های گوناگون علمی شوروی برخوردار شدند. در سال ۱۹۷۴، انتشارات کولیر (در لندن) و مک میلان (در نیویورک)، ترجمه انگلیسی این ویرایش را به سرپرستی جین پارادایر و هیأتی ۳۳ نفری و مشاوره برخی متخصصان و زبان‌شناسان و شرق‌شناسان برعهده گرفت.

نظم متن اصلی دایرةالمعارف براساس القیابی سریلی است و در ترجمه چون هر جلد به طور مجزا انجام گرفت هر جلد مستقلاً براساس القیابی انگلیسی تنظیم و چاپ شد. نسخه انگلیسی، ۳۱ جلد است و جلد سی و یکم، به موضوع اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی اختصاص دارد. این جلد حاوی مطالب جلد ۲۴ + ویرایش سوم و نکات جدیدی است که احتمالاً هنگام ترجمه، روزآمد شده‌اند. در ابتدای این جلد، فهرستی از مداخلهای موجود در آن با ذکر شماره صفحه و در انتهای آن بخشی به کروئولوژی رویدادهای قرن نهم قبل از میلاد تا ۱۹۸۲ میلادی (تاریخ چاپ انگلیسی جلد ۳۱) اختصاص دارد. علاوه بر آن، جلد دیگری به نمایه اختصاص دارد. گذشته از نمایه یاد شده، ابتدای هر جلد، فهرستی از مداخلها ذکر شده و در کنار مداخلهای محذوف، ستاره‌ای گذاشته شده است. طبق گزارشی از نمایشگاه کتاب سالانه مسکو (۸ سپتامبر ۲۰۰۳)، به زودی دایرةالمعارفی به نام دایرةالمعارف بزرگ روسیه در این کشور در ۳۰ جلد و هشتاد هزار مدخل که روزآمد باشد چاپ می‌شود. از نکات ارزشمند دایرةالمعارف بزرگ شوروی، کتابشناسیهای مقالات آن است و منبع سودمندی است برای علاقه‌مندان به آگاهی از موضوعات مربوط به شوروی.

۳. دایرةالمعارف بزرگ لاروس: این دایرةالمعارف به همت پیرلاروس ادیب فرانسوی (متوفی ۱۸۷۵) در ۳۱ جلد تدوین شد. ویرایشی از این اثر بزرگ در ۲۰ جلد با حدود چهارصد هزار مدخل در سال ۱۹۷۶ منتشر شد.

۴. سیاهه و فهرستی است از مشخصات نشریات ادواری سراسر دنیا که از سال ۱۹۳۲ تاکنون به طور مرتب و سالانه منتشر می‌شود. ذیل هر یک از موضوعها، نشریات ادواری براساس عنوان آنها و به صورت القیابی مرتب شده‌اند و ذیل هر مدخل، اطلاعات ضروری از مشخصات هر نشریه مثل شماره ISSN، نحوه انتشار، نام ناشر و نشانی داده شده است.

اسلام به همراه اندیکسها و متممها در یک CD جای گرفته است. همچنین است الواح فشرده قرآن کریم که شامل متن کامل قرآن و عمدتاً دارای کشف الآیات، فرهنگ لغات و آموزش خواندن قرآن است. امروزه، بسیاری از کتابهای عمومی (متن) نیز همراه با CD منتشر شده‌اند. مزیت مهم این امر، قابل حمل بودن، کم حجم بودن و ارزانی آن است. همچنین به کمک چاپگر، امکان چاپ مطالب و نوشته‌های منابع الکترونیکی وجود دارد و دارای برنامه‌های جستجو است که می‌توان سراسر منبع را، کلید واژه‌ای جستجو کرد. از این رو، یافتن اطلاعات در مورد هر موضوع با سرعت بیشتری ممکن است.

۴۶. *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*: نخستین جلد این دایرةالمعارف در سال ۱۳۶۷ زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی و جمعی از محققان و ویراستاران، منتشر گردید. زمینه موضوعی آن، مفاهیم، اصطلاحات، اعلام و اماکن جغرافیایی جهان اسلام بدون در نظر گرفتن تشیع و تسنن است. نظم این دایرةالمعارف، الفبایی است و از ارجاعات در داخل مقالات استفاده شده است. مقاله‌های این کتاب، تألیفی است و ذیل هر مقاله، فهرست مآخذ و نام نویسنده آن آمده است. پاره‌ای از مقاله‌ها تألیف گروهی است و نام گروه به عنوان نویسنده در پایان مقاله، ذکر شده است. برآورد می‌شود مجموعه این دایرةالمعارف که تاکنون نه جلد آن نشر یافته در سی جلد منتشر شود. این دایرةالمعارف دارای نقشه، عکس، ارقام و آمار و جدولهایی در زمینه‌های مختلف است و در مقدمه، چگونگی ضوابط تحریر کتاب برای راهنمایی استفاده کنندگان توضیح داده شده است.

۴۷. *دانشنامه جهان اسلام*: در سال ۱۳۶۲، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی تأسیس شد و کار تدوین دایرةالمعارفی مفصل و دقیق را در زمینه اسلام با همکاری عده کثیری از دانشمندان و محققان آغاز کرد و تاکنون چند جلد از این دایرةالمعارف را زیر نظر محققان متخصص، منتشر کرده است. بنیاد دایرةالمعارف اسلامی اظهار امیدواری کرده که "دانشنامه جهان اسلام" بتواند همه موضوعات مربوط به دین اسلام و فرهنگ و تمدن سرزمینهای اسلامی را از آغاز تا امروز در حوزه‌های مختلف علوم عقلی و نقلی از قبیل فقه و فلسفه و عرفان و کلام و حدیث و ادب و هنر و طب و علوم اوائل در برگیرد و لذا با نظر به تاریخ و جغرافیای جهان اسلامی به معرفی سلسله‌های حکومتی و حوادث مهم تاریخی و سیاسی اشخاص و جریانات مهم و مؤثر در این عرصه‌ها می‌پردازد و آداب و سنن و روشها

و آیینها و ابزار زندگی را در عرصه‌های گوناگون فرهنگ و تمدن شرح می‌دهد و نهادها و مؤسسات علمی و فرهنگی مانند کتابخانه‌ها و مدارس و مساجد مهم را ذکر می‌کند. بخشی از مقالات این دانشنامه، نگارش محققان ایرانی و بخشی دیگر ترجمه مقالات مندرج در دایرة المعارفها و با استفاده از پژوهشهای پژوهشگران و دانشمندان ممالک دیگر است. پیشبینی می‌شود این دایرة المعارف در پنجاه جلد انتشار یابد و تاکنون ۹ جلد آن مجموعاً در ۷۳۲۰ صفحه شامل حرف ب و پ و ت و ث و ج همراه عکس و نقشه، منتشر شده است.

۴۸. *دایرة المعارف الاسلامیه الشیعة*: این اثر زیر نظر حسن الامین و در موضوع فرهنگ اسلام و تشیع تدوین شده است.

۴۹. *دایرة المعارف تشیع*: نخستین جلد این اثر در سال ۱۳۶۶ به همت ویراستارانی چون صدرحاج سید جوادی، کامران فانی و بهاءالدین خرمشاهی در موضوع امهات معارف و فرهنگ اسلام و تشیع و آنچه دانش شیعه را در بر می‌گیرد با ذکر مآخذ هر مقاله در آخر مقاله و قید ارجاعات لازم منتشر شد. اکنون یازده جلد از آن منتشر شده و به احتمال به دوازده جلد خواهد رسید و موضوعات عمده زیر را پوشش خواهد داد: شرح مفاهیم کلیدی و اعلام قرآن مجید همراه معرفی قرآن؛ شرح و توضیح حدیثهای معروف و اصطلاحات علم حدیث و تاریخ حدیث؛ اصطلاحات فقهی و اصول فقه؛ اصطلاحات کلامی؛ دعاها؛ اصطلاحهای منطقی؛ فلسفی؛ عرفانی؛ زندگینامه اعلام اسلام و تشیع؛ معرفی رجال تاریخی و حادثه‌های مهم تاریخ اسلام و شیعه؛ معرفی مکانهای جغرافیایی؛ ادبیات فارسی و عربی با تأکید بر شاعران و نویسندگان شیعه و معرفی آثار هنری معروف و ...

نظام کتاب، الفبایی است و برای تلفظ مدخلها، از روش اعراب‌گذاری استفاده شده است. طول مقاله‌ها بسته به اهمیت موضوع و شخص، متفاوت است.

۵۰. *دایرة المعارف دموکراسی*: این کتاب، یک دایرة المعارف تخصصی است در حوزه علوم سیاسی با محوریت دموکراسی. سر ویراستار کتاب «سیمور مارتین لیپست» شخصیت بزرگی در علوم سیاسی امریکا و آدمی است غربی که دنیا را هم از دید غرب نگاه می‌کند. دایرة المعارف وی در مجموع ۲۱۵ نویسنده و ۴۲۵ مقاله دارد. ساختار کتاب، چند نوع مقاله را شامل می‌شود: یکی آدمها و شرح حال آنها، دوم کشورها و سوم مفاهیم که همه اینها در یک فهرست به ترتیب الفبایی آمده‌اند. کشورها، دسته‌بندی شده‌اند. کشورهایی که

فعالیتها و جنبشهای دموکراتیک داشته‌اند و به سمت دموکراسی حرکت کرده‌اند، مدخل مستقل دارند. کشورهایی هم که حرکت چندانی در زمینه دموکراسی نداشته‌اند مثل بحرین، عربستان و غیره، به صورت منطقه‌ای آورده شده‌اند. افراد نیز به شرطی، مدخل مستقل یافته‌اند که (به زعم نویسنده) به توسعه دموکراسی کمک کرده‌اند. این کتاب در سال ۱۹۹۶ به زبان انگلیسی و در چهار جلد چاپ شده است. ترجمه فارسی آن در سه جلد با همت و سرپرستی کامران فانی و نورالله مرادی انجام گرفته و در سال ۱۳۸۳ از سوی وزارت امور خارجه ایران منتشر شده است.

تمام نقشه‌ها ترجمه شده‌اند به نحوی که در حروفچینی فارسی، اسامی فارسی، جانشین اسامی لاتین نقشه‌ها شده‌اند. در آغاز جلد اول، فهرست مدخلهای فارسی و فهرست مدخلهای انگلیسی ارائه شده است. همه مقالات اسم نویسنده دارند و یک کتابنامه. نام مترجم فارسی نیز در کنار نام نویسنده، ذکر شده است.

اثر دیگری نیز با عنوان دایرةالمعارف ناسیونالیسم از متن انگلیسی، به سرپرستی کامران فانی، نورالله مرادی و خانم مهاجر با سرمایه وزارت امور خارجه در سال ۱۳۸۳ در سه جلد انتشار یافته است. ساختار این کتاب با ساختار دایرةالمعارف دموکراسی متفاوت است. در دو جلد، مفاهیم اصلی ناسیونالیسم به ترتیب الفبایی در ۴۶ رساله آورده شده است و یک جلد به صورت الفبایی شامل شخصیتها و جنبشهای ملی است.

از دانشنامه‌ها و دایرةالمعارفهای دیگر که کار تدوین آن چند سالی است آغاز شده و مجلداتی از آن انتشار یافته یا در دست انتشار است می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد: دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی به کوشش بهاءالدین خرمشاهی (دانشنامه‌ای تخصصی که چند جلد آن انتشار یافته است)؛ دانشنامه فلسطین با سرپرستی مجید صفاتاج (در موضوع شناساندن زمینه‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، تاریخی، اقتصادی و هنری فلسطین براساس ترجمه و تکمیل مجموعه چهار جلدی الموسوعة الفلسطينية)؛ دانشنامه امام علی زیر نظر علی اکبر صادقی رشاد در دوازده جلد (در گزینش موضوعات و توجه به مسائل اساسی در زندگی امیرمؤمنان و مباحث پربسامد در احادیث ایشان)؛ دانشنامه کوچک ایران تألیف ژاله متحدین (دانشنامه‌ای یکجلدی برای مخاطبان عام در ۱۴ بخش

از جمله جغرافیای طبیعی و اقتصادی، جغرافیای سیاسی، اقوام، تاریخ، جنگها و قیامهای تاریخی، جنبشهای اجتماعی، سرداران بزرگ و نامداران دین، فرهنگ و ادب و فرهنگ عام؛ دانشنامه علوم (دانشنامه‌ای گویا در موضوعات ریاضیات، فیزیک، شیمی و علوم زیستی همراه زندگینامه دانشمندان و نحوه دستیابی به کشفیات آنان در هر شاخه‌ای از علوم؛ دانشنامه فیزیک (ترجمه کتاب چهار جلدی مک میلن چاپ ۱۹۹۶ در موضوع مباحث و همه شاخه‌ها و رشته‌های فرعی فیزیک، مقالات تاریخی فیزیک، مفاهیم و نظریه‌ها، زندگینامه فیزیکدانان برگزیده)؛ دایرةالمعارف اتومبیل (شامل ۶۷۱۲ عکس از همه مدل‌های تولید شده اتومبیل)؛ دایرةالمعارف سنگ (شامل نمایش تصویر سنگها و کلیه دانستنیهای فنی و تخصصی درباره سنگهای ساختمانی)؛ دایرةالمعارف نقاشی ایران (شامل نقاشیهای سنتی کلاسیک؛ مدرن و معرفی مکاتب نقاشی در ایران با نمایش بیش از هزار اثر)؛ فرهنگنامه علمی دانشاموز (ترجمه مجموعه ده جلدی دانشنامه علوم از انتشارات کینگ فیشر)؛ دایرةالمعارف دفاع مقدس (شامل عناوین و اصطلاحات و شخصیت‌های فعال و مؤثر در جنگ هشت ساله ایران و عراق)؛ دایرةالمعارف شعر معاصر فارسی با سرپرستی علیمحمد نجاتی (در موضوع شاعران معاصر از ۱۲۹۹ تا ۱۳۷۹ همراه تحلیل و بررسی آثار و منتقدان آنها)؛ دانشنامه زبان و ادب فارسی با سرپرستی اسماعیل سعادت که نخستین جلد آن در موضوع‌های مربوط به زبان و ادب فارسی در بهمن‌ماه ۱۳۸۴ با حمایت فرهنگستان زبان و ادب فارسی رونمایی و منتشر شد و ۴۳۹ مقاله به قلم ۱۲۳ نویسنده از محققان ایرانی و خارجی را دربر دارد. این فرهنگستان، دانشنامه دیگری با عنوان دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره با همکاری گروهی از دانشوران در دست تدوین دارد و هدف از تألیف آن را ترسیم سهم فرهنگ ایرانی و زبان و ادب فارسی در تاریخ و فرهنگ شبه قاره و معرفی محققان و مؤلفان و آثار و رجال این زمینه و آنچه به این موضوع ارتباط دارد معرفی کرده است.

ج: شیوه ارزیابی و بهره‌گیری از دایرةالمعارفها

همانطور که در آغاز این فصل آوردیم، دایرةالمعارف اثری است که درباره‌ی نمایه معارف بشری، اطلاعات مستند به صورت مقاله ارائه می‌دهد و دانشنامه حاوی اطلاعاتی است که درباره بخش خاصی از دانش بشری، اطلاعات و معلوماتی مطرح می‌سازد. آنچه را که درباره‌ی شیوه‌ی درست استفاده از واژه‌نامه‌ها در فصل مربوط به فرهنگها ذکر کردیم درباره استفاده از دایرةالمعارفها نیز صادق است. دایرةالمعارفها و دانشنامه‌ها، زیر مدخل اصلی که به آن سرشناسه هم می‌گویند نخست کلیاتی درباره‌ی آن مدخل مطرح می‌سازند و سپس به تشریح، تاریخچه و مقام و موقعیت جاری مبحث مورد نظر می‌پردازند و در صورت نیاز، اطلاعات آماری ارائه می‌دهند و در نهایت اطلاعات کتابشناسی و کتابنامه (منابعی که برای تدوین مقاله مورد استفاده قرار گرفته) معرفی می‌کنند. برای روزآمد کردن اطلاعات مندرج در این منابع، هر چند سال یکبار (معمولاً ده سال به ده سال) آن را تجدیدنظر می‌نمایند و ویرایشی جدید از آن منتشر می‌سازند و چون امکان تجدیدنظر و چاپ مجدد یا ویرایش مجدد از نظر امکانات چاپ و کار مطالعاتی و پژوهشی مقدور نیست پدیدآورندگان این منابع، فشرده‌ای از رویدادها، نظریه‌ها، و یافته‌های علمی جدید را در یک مجلد به صورت سالانه چاپ و منتشر می‌کنند. برخی از دایرةالمعارفها و دانشنامه‌ها به اقتضای دامنه‌ی موضوع مقالات و چگونگی بیان مفاهیم و ارائه مطالب، دارای نمایه هستند که خواننده پیش از مطالعه متن به این قسمت مراجعه می‌کند و با مطالعه واژه‌ها و عبارتهای نوشته شده، به موضوعهای ریز در مقالات بلند دست می‌یابد.

سازماندهی مقالات در دایرة المعارفها و دانشنامه‌ها به دو طریق انجام می‌شود. نخست واژه‌نامه‌ای، که در آن موضوعها بر حسب شناسه‌ها یا عناوین مقالات، الفبایی می‌شوند مانند دایرة المعارف مصاحب. دوم تکنگاری، که در این صورت، موضوعات براساس عناوین و مباحث کلی ارائه می‌شوند. هر یک از عناوین دربرگیرنده بسیاری از موضوعهای ریز می‌باشند مانند دایرة المعارف ایران‌شهر.

در تنظیم مطالب دایرة المعارفها از علائم اختصاری و نشانه‌ها برای تلفظ و نشان دادن کارکرد کلمات و اطلاعات مربوط به مدخلها، و مجراهای بازبایی اطلاعات، استفاده می‌شود و معمولاً این گونه نشانه‌ها در مقدمه هر دایرة المعارف برای جوینده، بازگشوده می‌شود.

ویژگیهای عمومی که در هر دایرة المعارف باید وجود داشته باشد به شرح زیر است:

۱. **نظم خاص:** نظم دایرة المعارفها یا براساس نظم الفبایی است که دستیابی به اطلاعات از این راه آسانتر است؛ یا بر مبنای نظم موضوعی است که اطلاعات براساس موضوع ترتیب یافته‌اند؛ و یا براساس نظم تاریخی است که مطالب براساس تاریخ وقوع ارائه شده‌اند.

۲. **بی‌طرفی:** اطلاعات باید به گونه‌ای باشند که هر قدر ممکن است از جانبداری در آنها فاصله گرفته شده باشد. در مقالات دایرة المعارفی نباید داوری و ارزش‌گذاری رخنه کرده باشد. زیرا داوری باید براساس اطلاعات داده شده و از طرف خود خواننده و مراجعه کننده صورت گیرد.

۳. **ایجاز:** دایرة المعارف باید اطلاعاتی خیلی اجمالی به خواننده بدهد، اگر موجز بودن در این راه نادیده گرفته شود سبب بزرگ و حجیم شدن بی‌مورد دایرة المعارف خواهد شد.

۴. **ویرایش:** این کار یکی از بخشهای اساسی هر دایرة المعارف است. طبیعی است دایرة المعارفهایی که به صورت گروهی تدوین شده مقالاتی دارند که به قلم چند نویسنده است و این تعدد نویسندگان باعث می‌شود که زبان و لحن مقالات متفاوت بنماید. کار گروهی نیاز به هماهنگی دارد و هماهنگی در زبان و لحن آن به عهده ویراستار است. کار ویراستار در اصل بر دو نوع است: زبانی و محتوایی. ویراستار زبانی، لحن و

زبان مقالات را که به قلم نویسندگان متفاوت نوشته شده نزدیک و همگون می‌کند و ویراستار محتوایی، متن مقالات و سایر مطالب را از لحاظ درستی کلام و روانی و ایجاز و نیز نظام‌بندی کتاب بررسی می‌کند.

در هر حال دایرةالمعارف پاسخگو به سؤالات است و باید که مطالب آن صحت و دقت داشته باشد، یعنی اطلاعی که به فرد می‌دهد دقیق و صحیح باشد و این ویراستاران محتوایی‌اند که باید بررسی کنند و اغلاط و اشتباهات را اصلاح کنند.

در ارزیابی دایرةالمعارفها، علاوه بر ویژگیهای عمومی که در کنار بهره‌گیری از آنها برای پاسخگویی به نیاز مراجعان بدان اشاره شد موارد مهم دیگری نیز از قبیل سابقه نشر، اعتبار پدید آورندگان، کیفیت ارجاعها، وجود نمایه خوب و کارآمد، کتابشناسیهای آخر مقاله‌ها، وجود تصاویر، نقشه‌ها و شکل ظاهری که جزء اصول و ضوابط انتخاب کتابهای مرجع است، بررسی می‌شود.

پرسشهای فصل:

۱. دایرة المعارفها، چه نوع اطلاعاتی را ارائه می دهند؟
۲. نقش ویراستاران و سرویراستار در دایرة المعارفها چیست؟
۳. دیدگاههای گوناگون در تقسیم دایرة المعارفها چگونه است؟
۴. قدیمترین دایرة المعارف در ایران چه نام دارد؟
۵. چرا لغتنامه دهخدا در رده دایرة المعارفها نیز مورد استفاده قرار می گیرد؟
۶. دایرة المعارف فارسی را توضیح دهید.
۷. دایرة المعارف بزرگ اسلامی، حاوی چه مطالبی است؟
۸. یک نمونه از دایرة المعارف عمومی ویژه کودکان و نوجوانان نام ببرید.
۹. از دایرة المعارف دانش و هنر، چه نوع اطلاعاتی می توان استخراج کرد؟
۱۰. دایرة المعارفها، چگونه مرتب و تنظیم می شوند؟ به شیوه بهره گیری و ارزیابی آنها نیز اشاره کنید.
۱۱. با استفاده از فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، یکی از کارهای با ارزش بایسنغرمیرزا را با قید دقیق مشخصات نشر و شماره صفحه منبع ذکر کنید.
۱۲. آثار ادبی دکتر ذبیح الله صفا را از دایرة المعارف دانش و هنر نقل کنید.
۱۳. کدام صفحه و کدام جلد از دایرة المعارف مصاحب و فرهنگ دهخدا، اطلاعاتی درباره داراشکوه (از شاهزادگاه تیموری هند) و «دارالفنون»، ارائه می دهد؟
۱۴. از دانشنامه ادب فارسی، چه نوع اطلاعاتی می توان استخراج کرد؟

فصل ۴

کتابشناسیها

الف. مقدمه

ب. معرفی برخی از کتابشناسیهای مهم

ج. ارزیابی کتابشناسیها و شیوه استفاده از آن

پرسشهای فصل

الف: مقدمه

کتابشناسی*، صورتی از نام و مشخصات مواد کتابی یا غیر کتابی در هر حوزه علمی است که به روشی خاص تنظیم شده باشد و مراجعه کننده به آن می تواند از این طریق، درباره کتابها و مجموعه آثار مورد نیازش در موضوعات گوناگون، آگاهی به دست آورد. این واژه به معنای وسیع آن، تحقیق در همه جنبه های مادی و معنوی کتابها را شامل می شود.

در روزگاران قدیم، فهرست نیز به معنای کتابشناسی به کار می رفت و به علمی اطلاق می شد که از خصوصیات و مشخصات کتابها و مؤلفان بحث می کند. برگه دان کتابخانه ها نیز که بر حسب نام پدیدآورندگان، عنوان کتاب و موضوع آن، مرتب شده اند نوعی کتابشناسی شناخته می شوند که البته صورتی مختصر از اطلاعات کتابشناختی است و شامل همه جنبه های کیفی و کمی کتاب که در تعریف علم کتابشناسی مطرح می شود نیست.

کتابشناسیها، عموماً از نمایه (فهرست راهنما) برخوردارند به این معنی که همه عنوانها و اسامی اشخاص و مکانها و موضوعهایی که در متن کتابشناسی ذکر شده است تحت این نام (نمایه)، الفبایی و با ذکر کد و شماره ای که بتوان براحتی به اطلاعات آن مدرک، دسترسی پیدا کرد در پایان کتابشناسی درج می شود. پژوهشگر از طریق نمایه ها

به دانشهای مندرج در کتابها، نشریات ادواری و جز آن به سرعت، راهنمایی می شود. نمایه ممکن است در آخر کتاب یا نشریه درج گردد و یا با عنوان اثر مستقل که یک یا چند جلد را دربرمی گیرد، انتشار یابد.

در فرهنگ اسلامی و در مشرق زمین، کتابشناسیها به ترتیب عنوان کتابها مرتب شده اند. زیرا کتاب، شخصیت مستقلی دارد و اهل علم، هر کتاب را با عنوان آن می شناسند. اما در فهرستها و کتابشناسیهای اروپایی، نام مؤلف، سرشناسه قرار گرفته است.

کتابشناسیها از دیدگاههای گوناگون تقسیم بندی می شوند:

اول: از نظر هدف که یا جنبه توصیفی کتابها مراد است که موضوع فهرست نویسی توصیفی است، یا بررسی محتوای کتاب و سیاهه موضوعات کتابها مدنظر است که فهرست نویسی موضوعی نامیده می شود، یا جنبه مادی کتابها مورد نظر است که اصطلاحاً کتابشناسی تحلیلی گفته می شود.

دوم: از نظر محدوده جغرافیایی که مطالب آن از نظر جغرافیایی به همه سرزمینها یا منطقه ای خاص مربوط می شود و از این نوع است کتابشناسی جهانی دربردارنده آنچه از آغاز تاکنون چاپ شده است بدون محدودیت زبانی، قلمرو جغرافیایی و شکل و موضوع مواد کتابی یا غیرکتابی. در حال حاضر فهرست کتابخانه کنگره آمریکا و اساساً کتابخانه های ملی که فهرست نسبتاً جامعی را از صنعت نشر بین المللی ارائه می دهد به ویژگیهای یک کتابشناسی جهانی نزدیک است. نوع دیگر آن، کتابشناسی منطقه ای است مثل کتابشناسی سازمان منطقه ای اکو (مرکز اسناد فرهنگی آسیا) حاوی مشخصات انتشارات یک منطقه جغرافیایی بدون توجه به زبان، زمان، شکل یا موضوع آن. نوع دیگر، کتابشناسی ملی است حاوی انتشاراتی در قلمرو یک کشور مثل کتابشناسی ملی ایران که در بیشتر کشورها توسط کتابخانه ملی تدوین و منتشر می شود.

سوم: از نظر دامنه موضوعی که به دو گروه عمومی و اختصاصی تقسیم می شوند. کتابشناسیهای عمومی به عواملی مثل موضوع، زبان و یا فردی اختصاص ندارد نظیر کتابشناسی ملی ایران یا فهرست کتابهای چاپی فارسی، حال آنکه کتابشناسی اختصاصی به موضوع، فرد یا حوزه معینی اختصاص دارد و به چند صورت تدوین و منتشر می شود: صورت اول، کتابشناسی موضوعی است؛ فهرست موادی که زمینه موضوعی خاصی دارند

مثل کتابشناسی موسیقی و کتابشناسی توصیفی تاریخ اسلام. صورت دوم، کتابشناسی فردی است شامل کتابشناسی آثار یک فرد و کتابشناسی آثاری که دربارهٔ یک فرد منتشر شده است مثل کتابشناسی فردوسی و کتابشناسی مولوی.

کتابشناسیها را از دیدگاههای دیگری نیز طبقه‌بندی کرده‌اند مثل کتابشناسی جامع و کتابشناسی برگزیده که از نظر شمول، طبقه‌بندی شده است و یا به لحاظ شکل کتابشناختی مثل کتابنامه و مقاله‌نامه، و از لحاظ اطلاعات کتابشناختی و میزان توصیف اطلاعات که به دو گروه گزارمانی (با یادداشت) مثل کتابنامه کتابداری، و غیر گزارمانی (بدون یادداشت) مثل کتابشناسی دهسالهٔ ایران. تکنولوژی نوین مثل رایانه نیز در این عرصه، شرایطی را به وجود آورده که هر کس با در اختیار گرفتن ابزار رایانه‌ای بتواند حجم عظیمی از اطلاعات کتابشناختی و مشخصات مقاله‌های منتشر شده در نشریات ادواری را روی لوح فشرده (CD) ذخیره، بازیابی و استفاده کند و در مرحله پیشرفته، کتاب به واسطه ابزارها و رسانه‌های متعدد مانند موسیقی، تصویر، فیلم، صدا و امکاناتی نظیر جست و جو، خصلتی چندرسانه‌ای یافته و بی‌نیاز از محملهای سنتی مانند کاغذ، تجلی می‌یابد و برای حضور خود روی اینترنت حتی از محملی مانند CD بی‌نیاز می‌شود.

کتابشناسیها و مجموعه‌هایی نیز وجود دارد که برای شناسایی و نقد و نظر در باب منابع مختلف تهیه می‌شود و می‌تواند کمک بزرگی به مطالعات علوم مختلف کند و راهنمای مفیدی برای دانشجویان و پژوهشگران برای دسترسی به سرچشمه منابع و داده‌های دانش بشری باشد نظیر «شناخت و نقد منابع تاریخ ایران باستان» تألیف سیدحسن موسوی. «درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی» قرون هفتم تا پانزدهم/یکم یا هشتم هجری. تألیف کلود کاهن ترجمه اسدالله علوی. «تاریخ نگاران» تألیف جعفر حمیدی.

ب : معرفی برخی از فهرستها و کتابشناسیهای مهم

از فهرستها و کتابشناسیهای مهم می‌توان از آثار زیر نام برد:

۱. **الفهرست**: این کتاب اثر ابوالفرج محمد بن اسحاق بن یعقوب الندیم بغدادی معروف به ابن ندیم (الندیم) است که در سال ۳۷۷ ه‍.ق به عربی تألیف کرده است و از قدیمترین کتابشناسیهای جهان اسلام به شمار می‌رود. الفهرست در ده مقاله و هر مقاله در یک یا چند فن به ترتیب موضوعی تنظیم شده و در ذیل هر موضوع، نام مؤلفان و فهرست تألیفات آنها ذکر شده است. موضوع مقالات دهگانه آن به ترتیب عبارت است از: لغات و خطوط عربی و عجم، کتب شریعت اسلامی، کتب مربوط به قرآن و اخبار قراء سبعة / نحویان و لغویان / اخبار و آداب و سیر و انساب / شعر و شعرا / کلام و متکلمین / اخبار فقها / فلسفه و علوم قدیم / خرافات، غرایم و سحر و شعبده / مذاهب و اعتقادات / اخبار کیمیاگران. مؤلف، نام اغلب دانایان و حکیمان، اماکن و کتب و قبایل و تاریخچه علوم متداول در میان عرب و عجم را تا حیات خود (اواخر قرن چهارم هجری) آورده است. مستشرقانی در ترجمه این کتاب به عربی و آلمانی، تعلیقات و استدراکات و نمایه‌ها به آن افزودند و محتوای جلد دوم قرار دادند. ترجمه فارسی این کتاب به همت محمدرضا تجدد انجام گرفت.

۲. **کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون**: این اثر، تألیف مصطفی بن عبدالله

مشهور به حاجی خلیفه و ملقب به کاتب چلبی متوفی به ۱۰۶۷ قمری است. حاوی اسامی کتابهای اسلامی (عربی، تعدادی فارسی و ترکی) و شرح احوال مؤلفان با مقدمه‌ای بسیار جامع در احوال علوم تا قرن یازدهم هجری است. مطالب مقدمه درباره علوم اسلامی و

مباحثی شامل این فصول است: در ماهیت علم، اختلاف نظرها و قولها درباره علم، موضوع و غایت علم مدون، تقسیم علوم، و مراتب شرافت علم.

در این کتابشناسی که به صورت الفبایی نام کتابها تنظیم شده حدود ۱۵۰۰۰ عنوان کتاب و ۹۵۰۰ اسم مؤلف تا قرن یازدهم هجری، ذکر شده است. نویسنده در ذیل هر مدخل، مؤلف و موضوع کتابها را ذکر کرده و چنانچه درباره آن اثر، کارهایی چون شرح، حاشیه، تعلیقه یا ترجمه وجود داشته بیان کرده است.

۳. **ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون**: این کتاب از جمله ذیلهایی است که توسط اسماعیل پاشا مشهور به بغدادی در سال ۱۳۳۰ قمری بر کشف الظنون و به روال همین کتاب، نوشته شده است، و حاوی پانزده هزار عنوان کتابی است که یا در کشف الظنون نیست یا بعد از تألیف کشف الظنون تا عهد مؤلف ایضاح، تألیف شده است. ایضاح... بر اساس الفبایی عنوان کتاب تدوین شده است.

به منظور رفع کاستیهای کشف الظنون از قبیل کم توجهی به شناسایی بعضی از آثار شیعی و نیاوردن نام آن آثار در این کتاب، کتابشناسیهای دیگری حاوی آثار اهل شیعه توسط برخی از علمای شیعه تألیف گردید مانند مرآة الکتب اثر (شهید) میرزا علی آقا ثقة الاسلام تبریزی مشتمل بر هفت جلد در بیان تراجم و آثار و تألیفات علمای شیعه به همان ترتیب کشف الظنون^۱.

هدیه العارفین (اسماء المؤمنین و آثار المصنفین): از آثار دیگر اسماعیل پاشا مؤلف ایضاح است که در دو جلد منتشر شده و مشتمل بر نام و شرح احوال مؤلفان کشف الظنون و ایضاح المکنون است که به ترتیب اسامی نام کوچک مؤلفان، تدوین یافته است.

۴. **الذریعه الی تصانیف الشیعه**: این کتاب تألیف محمد حسن آقابزرگ طهرانی مشهور به شیخ آقا بزرگ طهرانی است و مهمترین کتابشناسی اسلامی و منبع مهم کتابشناختی تألیفات و تصنیفات اهل شیعه به حساب می آید. الذریعه دربردارنده مشخصات حدود پنجاه هزار کتاب فارسی، عربی، ترکی و اردو از مصنفان شیعی است. این مجموعه که در سال ۱۳۳۴ ه.ق. به اتمام رسیده به ترتیب الفبایی حروف عنوان کتابها، در

۱- رجوع شود به آثار ثقة الاسلام شهید عبدالعلی کارنگ. نشریه کتابخانه ملی تبریز، مرداد ۱۳۴۱

۲۶ جلد و چاپ سوم در ۲۸ جلد انتشار یافته است و دارای نمایه نام مؤلفان است که در آخر پاره‌ای از مجلدات آورده شده است. شیوه ابواب کتاب بر مبنای حروف الفبای عربی است که از حرف (آ - ۱) تا حرف (ی) ادامه دارد. بر این کتاب، کارهای دیگری که مکمل بهره‌برداری بهتر و سریعتر از این اثر باشد انجام گرفته است. از آن جمله است: اعلام الذریعه به همت علینقی منزوی، مستدرک الذریعه از آقا بزرگ طهرانی به کوشش سید احمد حسینی اشکوری، فهرست موضوعی از کتابهای الذریعه به نام تبویب الذریعه. ترجمه و تلخیصی نیز به فارسی از الذریعه در چهار جلد به اهتمام محمد آصف فکرت در سال ۱۳۷۲ توسط آستان قدس انتشار یافته است.

۵. **فهرست کتابهای چاپی فارسی:** این اثر یک کتابشناسی الفبایی پنج جلدی بر مبنای عنوان کتابهای چاپی فارسی از آغاز چاپ تا سال ۱۳۵۰ شمسی است. ویرایش دیگری از این اثر در دو جلد و یک ذیل حاصل در آمیختن کتابشناسی دهساله و کتابهای ایران و جز آن با فهرست مشار است. فهرستی از نام نویسندگان، جلد سوم این ویرایش را تشکیل می‌دهد. ویرایش اول این اثر شامل مشخصات چهارده هزار عنوان کتاب چاپی فارسی است. یک اضافه و ضمیمه نفیس از اثر یاد شده توسط کرامت رعنا حسینی تحت عنوان «ذیل فهرست کتابهای چاپی فارسی» در ۷۲۲ عنوان اثر فوت شده نیز، تهیه گردیده است.

خان بابامشار تهرانی، پس از تألیف فهرست کتابهای چاپی فارسی، زندگینامه نویسندگان کتابها را تحت عنوان فهرست مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی در ۶ جلد تدارک دید که براساس نام کوچک صاحب آثار تدوین شده و طی سنوات ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۴ ه. ش. به چاپ رساند. در عراق نیز، گرگیس عواد، کتابی با عنوان معجم المؤمنین العراقین در سه جلد برحسب نام مؤلفان و مصنفان به چاپ آورد که به لحاظ ثبت نام بسیاری از عالمان و مجتهدان ایرانی و شیعی مقیم عراق و بویژه نجف اشرف، برای ایرانیان اهمیت دارد.

۶. **فهرست کتابهای چاپی عربی ایران:** این کتاب اثر دیگری از مشار است که در آن فهرست کتابهای چاپی عربی ایران از سال ۱۳۴۰ به بعد بر حسب عنوان کتابها و به صورت الفبایی آورده شده است.

۷. کتابشناسی ملی ایران: این اثر محدود به کتابشناختی آثاری است که در قلمرو کشور ایران انتشار یافته و بعد هم منتشر می‌شود. کتابشناسی ملی ایران به دلایل مختلف از جمله عدم رعایت قانون واسپاری ثبت انتشارات که در همه ممالک مرسوم است مرتب چاپ نشده و گاه از جامعیت کامل از نظر منطقه جغرافیایی ایران، برخوردار نبوده است. در نخستین شماره از ویرایش جدید این اثر، طرح جدید کتابشناسی ملی ایران، نگاشته شده و اظهار امیدواری شده که کتابخانه ملی در قالب جدید به این کار پرداخته است و در پایان هر کتابشناسی که به صورت شش ماهه منتشر خواهد کرد، نمایه‌های نام کسان، عنوان کتابها، نام ناشران و نمایه موضوعی را درج کند.

تدوین کتابشناسی ملی ایران از سال ۱۳۳۳ آغاز شد و از سال ۱۳۶۵ به بعد به غیر از کتابشناسی شماره ۵۱ که به معرفی کتابهای سال ۱۳۶۲ می‌پردازد روش ثبت داده‌های کتابشناسی ملی تغییر کرد و به جای فهرست توصیفی کتابها، برگه فهرست نویسی کتاب در قالب نظم دهمه دیویی آورده شد و این شیوه تا شماره ۸۶ و ۸۷ که متعلق به آثار انتشار یافته تا نیمه اول سال ۱۳۷۵ است و در سال ۱۳۷۹ انتشار یافته، ادامه دارد.

از سال ۱۳۷۶ به بعد، این کتابشناسی روی CD منتشر می‌شود و در حال حاضر، سالانه سه CD از کتابشناسی ملی منتشر می‌شود. آخرین CD منتشر شده در سال ۱۳۸۰، حاوی اطلاعات ۱۵۰ هزار عنوان کتاب فهرست نویسی شده است.

۸. کارنامه نشر: با توجه به تأخیر چندین ساله انتشار کتابشناسی ملی در شکل چاپی (که تحت تأثیر شکل الکترونیکی آن قرار گرفته) تنها منبع مناسبی که می‌تواند این خلاء را پر کند کارنامه نشر است که با رده بندی دیویی مرتب می‌شود و ضمن عرضه اطلاعات کتابشناسی مختصر، توضیحی نیز درباره محتوای کتاب ارائه می‌کند. این اثر با توجه به نمایه‌ها و مطالعات آماری موجود در آن، اهمیت ویژه‌ای دارد. علاوه بر انتشار شکل کتابی آن که از سال ۱۳۷۵ از سوی مؤسسه خانه کتاب شروع شده، شکل الکترونیکی و تحت وب آن نیز دردسترس است و امروزه یکی از کتابشناسیهای معتبر برای استفاده در بخش مرجع کتابخانه‌ها به شمار می‌رود.

۹. مجلات کتاب هفته، کتاب ماه، جهان کتاب: سرعت بالای انتشار، امروزه هر محقق را برای آشنایی با جدیدترین منابع با مشکلاتی روبه‌رو کرده است. چاپ این

نشریات ادواری، مشکل را تا حدی برای خوانندگان حل می‌کند به طوری که آنان در حداقل زمان با بهره‌گیری از این منابع با آخرین انتشارات آگاه می‌شوند. کتاب هفته، معرفی کتابهای منتشر شده در طول هفته را بر عهده دارد و اطلاع‌رسانی در خصوص کتابهای منتشر شده در طول ماه به عهده مجلات کتاب ماه (کلیات، دین، علوم اجتماعی، علوم و فنون، ادبیات و فلسفه، هنر، کودک و نوجوان) است.

۱۰. **تاریخ نگارشهای عربی:** ترجمه اثری است از فؤاد سزگین دانشمند ترک زبان مقیم آلمان با عنوان تاریخ التراث العربی. ترجمه و تدوین کتاب را مؤسسه نشر فهرستگان و خانه کتاب با سرویراستاری احمد رضا رحیمی ریشه بر عهده دارند. این کتاب که اطلاعات مبسوط و مفیدی درباره کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های تمدن اسلامی ارائه می‌دهد، بررسی گسترده‌ای است درباره تاریخ علوم در زبان عربی و راهنمای کسانی است که در پی تحقیق و تفحص در زمینه تخصص خویش هستند. هر جلد این کتاب به موضوع یا موضوعهایی پرداخته و زوایای آن را عمیقاً در زبان عربی شکافته است. ترجمه کتاب به ۱۲ جلد می‌رسد و تاکنون ۴ جلد از آن چاپ شده است.

جلد اول: شامل علوم قرآنی، حدیث، تاریخ، فقه، عقاید و تصوف.

جلد دوم: شعر، جلد سوم: پزشکی، داروسازی، جانورشناسی و دامپزشکی

جلد چهارم: شیمی، گیاهشناسی، کشاورزی

جلد پنجم: ریاضیات. جلد ششم: نجوم، جلد هفتم: احکام نجوم.

جلد هشتم: فرهنگ نگاری. جلد نهم: دستور زبان. (برای ۹ جلد، نمایه‌ای درهم و

منتشر شده است).

جلد ده، یازده و دوازده حاوی جغرافیای ریاضی و نقشه‌نگاری است.

این کتاب از آلمانی به عربی ترجمه شده و براساس متن اصلی آلمانی به فارسی

برگردانده شده است.

در پایان کتاب، نمایه‌ای از نامهای مؤلفان، مصححان و ویراستاران اروپایی با اصل لاتین آنها به ترتیب الفبایی فارسی آمده است. اختصارات در ابتدای جلد اول آورده شده است. عنوان تمامی مقالات و کتابهایی که به زبانهای اروپایی است به فارسی ترجمه شده و نام مقاله و کتاب به زبان اصلی در پانویس آمده است.

۱۱. فرهنگ آثار، معرفی آثار مکتوب ملل جهان از آغاز تا امروز: تحت نظر

اسماعیل سعادت و دیگران به سرپرستی رضا سید حسینی در شش جلد. جلد ششم به نمایه مجلدات کتاب اختصاص دارد. این کتاب یک کتابشناسی عام است که نوع خاصی از منابع را می‌پوشاند و به منزله یک دایرةالمعارف اختصاصی یا تخصصی برای آشنایی خواننده ایرانی، با امهات آثار کلاسیک جهان و ترغیب او برای مطالعه کتب موردنظر فراهم شده است. معرفی آثار در این کتاب به نسبت اهمیت‌شان صورت گرفته است و چه بسا در خصوص آثار مهم، خواندن همان مقاله برای خواننده کافی باشد؛ مثلاً اگر کسی کم‌دی الهی اثر دانته را نخوانده باشد، مطالعه همان مقاله برای آشنایی با کتاب کافی خواهد بود. ترجمه و تدوین این اثر در اواخر سال ۱۳۶۷ انجام گرفت و تاکنون شش جلد از آن منتشر شده است. زبان اصلی قسمت اعظم مجموعه فرهنگ آثار، فرانسوی است که در مورد آثار جهان سوم از زبان آلمانی برای ترجمه استفاده شده است. دوره جدید جیبی آن نیز که شرح تمام کتابها تا سال ۹۰ را در بر دارد چاپ شده است.

اصل کتاب براساس الفبای فرانسه است. ترجمه براساس فارسی مرتب شده و اسم اصلی کتاب مقابل آن نوشته شده است. در نمایه‌ای که در جلد ششم آمده، اسم نویسنده و کتاب و شماره صفحه نیز آمده است.

بخش مکمل فرهنگ آثار، فرهنگ آثار تألیفی اسلامی و ایرانی است که زیر نظر احمد سمیعی گیلانی در شش جلد منتشر خواهد شد و در بردارنده مهمترین کتابهای مربوط به حوزه‌های شعر، ادب، بلاغت، فلسفه، کلام، فقه، اصول، حدیث، رجال، عرفان، تاریخ، جغرافیا، نجوم، ریاضیات، طب و طبیعیات خواهد بود.

۱۲. فرهنگ نامه‌ها: تألیفی از سید ضیاءالدین هاجری از انتشارات به‌آفرین، ۱۳۷۹.

مؤلف در این کتاب ده جلدی سعی کرده آنچه را به نوعی با واژه «نامه» ارتباط پیدا می‌کند معرفی و پیرامون آن توضیح دهد و در معرفی اثری از یک مؤلف که عنوان آن با واژه «نامه» گره خورده است ضمن معرفی نویسنده آن به سایر آثار وی نیز اشاره می‌کند. در پایان کتاب، نمایه مدخلها و نمایه اسامی اشخاص و جز آن بدون ذکر صفحه‌شمار آورده شده است. این اثر، بیشتر از جهت کتابشناسی، قابل مطالعه است اگرچه از دیدگاهی، یک واژه‌نامه است.

۱۳. کتابشناسی اساطیر و ادیان: اثر فرخنده حاجی زاده. در این مجموعه که در سال ۱۳۸۰ طبع گردیده، اطلاعات مربوط به ۱۲۶۲ عنوان کتاب در زمینه اساطیر و ادیان مختلف جهان براساس الفبای نام نویسنده، عنوان، نویسنده همکار، مترجم، ناشر، محل نشر، تاریخ نشر و ویژگیهای ظاهری. در پایان کتاب، علاوه بر نمایه، چکیده توصیفی بسیاری از کتابها یا ارجاع به شماره مدخل به چاپ رسیده است.

۱۴. کتابشناسی جامعه شناسی: تهیه و تنظیم منوچهر اشرف الکتابی. مجموعه حاضر، شامل فهرستی از کتابهای چاپی در زمینه جامعه شناسی است که تا سال ۱۳۶۰ در ایران انتشار یافته است. این کتابشناسی به صورت موضوعی و الفبایی در ۲۴ بخش اصلی و هر بخش به چند بخش فرعی، تنظیم شده است.

۱۵. کتابشناسی داستان کوتاه (ایران و جهان): از فرشته مولوی. این کتابشناسی بر پایه بررسی و تدوین فهرست «داستان کوتاه» طرحریزی و تدوین یافته است و شامل مشخصات داستانهای ایرانی و فرنگی است که از آغاز پیدایی آن تاکنون در صحنه ادب ایران در نشریه های ادبی و کتابها به چاپ رسیده اند. کتاب دارای نمایه و فهرست راهنماست و توسط انتشارات نیلوفر در سال ۱۳۷۱ به چاپ رسیده است.

۱۶. کتابشناسی هنر: تهیه و تنظیم عباس مافی. این کتابشناسی موضوعی، حاوی مشخصات کتابها و نشریه هایی است که از آغاز چاپ در ایران تا سال ۱۳۵۵ در زمینه آثار هنری به زبان فارسی منتشر شده است. کتابها و مقاله ها در دو بخش، تنظیم شده اند. کتاب از فهرست راهنما، برخوردار است.

۱۷. کتابشناسی هنر اسلامی: این کتابشناسی زیر نظر محمد رصافی مدیر پژوهش کتابشناسی هنر تدوین یافته و بالغ بر ۴۵۳۸ منبع مرتبط با هنر اسلامی، شناسایی، مآخذشناسی و موضوع بندی شده و حدود نیمی از منابع چکیده راهنما دارند. در مقدمه کتاب آورده شده که اغلب منابع با مراجعه مستقیم به آثار شناسایی شده و برای این منظور مراکز فرهنگی و کتابخانه ها و آرشیوهای مختلف در تهران و شهرستانها و انواع منابع مکتوب، مورد توجه قرار گرفته است. زبان منابع معرفی شده، سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی است که به صورت گزینشی براساس موضوعات مصوب کمیته تخصصی، انتخاب

شده‌اند. تقسیم‌بندی بدنه اصلی کتاب، موضوعی است و در ذیل هر یک از عنوانهای کتاب، مدخلها براساس الفبای پدید آورندگان و عناوین مدارک (در صورت معلوم نبودن پدید آورنده) مرتب شده‌اند. هر واحد اطلاعاتی نیز با یک شمارهٔ پیاپی مشخص می‌شود و شامل سه قسمت اصلی مأخذشناسی، نمایهٔ موضوعی و چکیده است.

اطلاعات مأخذشناسی هر منبع، شامل شش قسمت است: پدید آورنده، عنوان، مشخصات، ارتباطات محتوایی، کدها و ملاحظات، نام پدید آورندگان نیز براساس بانک مستند مشاهیر پارسا (پایگاه اطلاع رسانی سراسری اسلامی) مستندسازی شده‌اند و بخش پایانی این کتابشناسی، به چند فهرستواره براساس حروف الفبا تخصیص یافته که با مراجعه به آنها می‌توان به صورتی روشمند، از اطلاعات کتابها و منابع استفاده کرد. این فهرستواره‌ها عبارتند از: عنوانها، پدید آورندگان، ناشران، موضوعها به صورت الفبایی، عنوانهای لاتین و شناسنامهٔ نشریات همراه تاریخ چاپ مجله که به دلیل اختصار در بدنهٔ اصلی کتاب ذکر نشده است.

۱۸. کتابشناسی جهانی ترجمه‌ها و تفسیرهای چابی قرآن مجید به شصت و پنج زبان (۱۵۱۵ - ۱۹۸۰م). به منظور دستیابی به فهرست دقیق قرآنهای چابی، دو کتابدار ترک موسوم به عصمت بینارق و خالد ارن تحت سرپرستی اکمل الدین اوغلو، به تهیهٔ کتابشناسی جهانی ترجمه‌های قرآن مبادرت کردند که سرانجام به همت محمد آصف فکرت هروی به زبان فارسی ترجمه شد و در مؤسسه انتشارات آستان قدس رضوی در سال ۱۳۷۳ در ۳۵۹ صفحه به طبع رسید.

۱۹. کتابشناسی موسیقی: تهیه و تنظیم ویدا مشایخی. این اثر، مشخصات کتابها و مقالات موسیقی را طی پنجاه سال تا تاریخ ۱۳۵۵، دربردارد. مجموعه حاضر شامل کتابهای فارسی منتشر شده در زمینه موسیقی و مقالات مندرج در بیست و دو نشریهٔ فارسی زبان است. کتابها از نظر موضوع به هفت ردهٔ اصلی تقسیم شده و در زیر موضوعات اصلی، موضوعات وابستهٔ فرعی قرار گرفته است. کتابها و مقالات براساس این طرح به ترتیب الفبای معرف اصلی، منظم شده‌اند. کتاب از نمایه برخوردار است.

۲۰. کتابشناسی تئاتر و سینما: تهیه و تنظیم شیرین تعاونی (خالقی). این کتابشناسی، نمایشنامه‌ها، فیلمنامه‌ها، و نوشته‌هایی را که دربارهٔ تئاتر و سینما تا پایان

سال ۱۳۵۴ در ایران به زبان فارسی منتشر شده است معرفی می‌کند. برخی از آثار، تألیف ایرانیان است و برخی از زبانهای خارجی به فارسی ترجمه شده است. این کتاب در سه بخش تنظیم یافته. بخش نخست به تئاتر و بخش دوم به سینما و بخش سوم به فهرستها اختصاص دارد.

۲۱. **کتابشناسی سینما (۱۳۵۸-۱۳۶۶):** تدوین فرخنده سادات مرعشی. این کتابشناسی، کتابها و مقالاتی را که در زمینه هنر سینما در مطبوعات ایران از ابتدای سال ۱۳۵۸ تا پایان سال ۱۳۶۶ منتشر شده است دربرمی‌گیرد. کتابها و مقالات معرفی شده، در این کتابشناسی، ذیل ۲۰ سرعنوان اصلی، مشخص و گروهبندی شده است و در پایان کتاب، فهرست الفبایی نشریات بررسی شده و فهرست راهنما براساس شماره‌های مدخل برای دستیابی سریعتر به منابع ارائه شده است.

۲۲. **عکسهای قدیمی ایران:** از اواخر قرن گذشته بتدریج موارد مهم دیگری جزو اسناد تاریخی و منابع مرجع در حوزه تحقیقات تاریخی، مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و رشته‌های گوناگون هنر درآمد مانند عکسها و فیلمها و نوارهای صوتی که چهره تاریخ و تاریخ‌نویسی را به کلی دگرگون کرد. از جمله این فهرستها، عکسهای قدیمی از رجال، مناظر، بناها و محیط اجتماعی ایران و نیز کارت‌پستالهای تاریخی ایران تألیف قاسم صافی از انتشارات دانشگاه تهران است که معرف رجال و مذهب و طب و هنر و ادب و همچنین طبیعت کهن و مناظر قدیمی ایران، و اماکن و مناظر و مساجد و زیارتگاهها و عمارتهای قدیم و جشنها و سرورها و آیینهاست. تنظیم مشخصات عکسها در این مجموعه برابر شماره عکسهاست و طریق دستیابی دقیق و فوری به مشخصات عکسها، از طریق نمایه‌ها ممکن است.

۲۳. **فهرستگان کشاورزی ایران:** این فهرست، کاملترین پایگاه‌اطلاعات منابع حوزه کشاورزی موجود در سراسر کشور است که توسط خانم نسرین دخت عماد خراسانی و همکارانش انجام گرفته و به عنوان کتاب سال، انتخاب شده است. این مجموعه (۵ جلد در ۶ مجلد) در سال ۱۳۷۲ انتشار یافته است.

فهرستگان یا فهرست مشترک، اساساً فهرستی است که پژوهندگان را از تمام کتابهای چند یا چندین کتابخانه که در یک مجموعه فرهنگی و دانشگاهی یا در یک شهر یا

در سراسر یک کشور قرار دارد، آگاه می‌کند و در چنین فهرستی علاوه بر اطلاعات کتابشناختی و نشانه‌های بازایی هر کتاب، نام کتابخانه‌ای که کتاب در آن است، نیز ذکر می‌شود. نمونه دیگر این نوع فهرست در ایران «فهرستگان ایران» است که حاوی فهرست مشترک تعدادی از کتابخانه‌های دانشگاهی و غیر دانشگاهی است و نخستین جلد آن را مرکز خدمات کتابداری در سال ۱۳۵۱، انتشار داده است. نمونه دیگر، مجموعه سه جلدی فهرستگان کتابخانه‌هاست که توسط انتشارات طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی منتشر شده است و حاوی مجموعه فهرستگان کتابخانه‌های عمومی، کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان و کتابخانه‌های مساجد در بسیاری از شهرهای ایران است.

۲۴. **فهرستنامه کتابشناسیهای ایران:** این کتاب مشتمل بر فهرست ۲۸۳ عنوان کتابشناسی است و توسط ایرج افشار تدوین شده است (۱۳۴۲). مؤلف، مشخصات کتابشناسیها و نمایه‌های لازم را مثل نمایه عنوان کتابها و مجلات، نمایه اسامی کتابخانه‌ها و جز آن در این فهرستنامه آورده است.

۲۵. **کتابشناسی کتابشناسیها:** تألیف علی‌اکبر آقابخشی و محمدنقی مهدوی از انتشارات مرکز اطلاعات و مدارک علمی وابسته به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری است (۱۳۶۳) و حاوی معرفی ۵۲۸ کتابشناسی و فهرست مربوط به ایران است.

۲۶. **نگرش جامع بر جهان کتابشناسیهای ایران** از غلامحسین تسبیحی (۱۳۶۵). این کتاب و کتابشناسی کتابشناسیها که ذکر آن آمد، دو کار موازی و راهگشای خوبی برای جویندگان مشخصات آثار متعددند و واجد قریب به اتفاق مجموعه کتابشناسیهای می‌باشند که تاکنون در ایران انتشار یافته است.

۲۷. **دانشنامه‌های ایرانی:** اثری از مهناز مقدسی که به مقصد راهنمایی پژوهش برای خوانندگان عام بویژه جوانان توسط دفتر پژوهشهای فرهنگی فراهم آمده است. این کتاب از چهار فصل تشکیل شده و حاوی مباحث زیر است: تاریخچه دانشنامه‌ها و دانشنامه‌نگاری در جهان و انواع آن، دانشنامه‌نگاری در ایران باستان، دانشنامه‌نگاری از سده اول تا پنجم هجری (دانشنامه‌های عربی) و از سده پنجم تا سیزدهم، دانشنامه‌نگاری در ایران معاصر (دانشنامه‌های بزرگسالان، کودکان و نوجوانان، دانشنامه‌های ایران در خارج از کشور، واژه‌نامه‌های دانشنامه‌ای و اطلاعات عمومی) و بالاخره دانشنامه‌های در

دست تدوین و در حال اجرا.

پیش از این اثر، دو کتاب درباره دانشنامه‌های فارسی که منبع این دانشنامه نیز می‌باشند انتشار یافته است: دایرةالمعارف‌های فارسی اثر ژيوا و سل به فرانسه که سال ۱۹۸۴ در پاریس منتشر شد و محمد علی امیری معزی در سال ۱۳۶۸ آن را ترجمه و در تهران منتشر کرد و دیگر، "دایرةالمعارف؛ بازتابی از عالم کبیر" اثری از مهشید مشیری و نادر قلی قورچانی که در سال ۱۳۷۹ انتشار یافت.

۲۷. **فهرستهای نسخه‌های خطی:** فهرست نسخه‌های خطی، نمونه دیگری از آثار مربوط به کتابشناسیهاست که از دیدگاههای گوناگون از قبیل هدف، دامنه موضوعی و از نظر محدوده جغرافیایی و جز آن می‌توانند تقسیم شوند. نسخه شناسی، بیشتر به کتابهای خطی اختصاص دارد. فهرست چارلز استوری (ایرانشناس فقید انگلیسی متوفی ۱۹۶۷م) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست مشترک نسخ خطی فارسی در علوم قرآنی و تاریخ و جغرافیا و علوم ریاضی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی در قم، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی و جز آن از نمونه‌های فهرستهای نسخه‌های خطی است.

از کتابشناسیهای دیگر در این زمینه، کتابشناسی فهرستهای نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های دنیا است و حاوی نام و نشانی ۲۲۲ فهرست است که برای نسخ خطی فارسی نوشته شده و به ترتیب تقسیم‌بندی اسامی کشورها، تنظیم شده است.

معمولاً در معرفی نسخه‌شناسی، تمام اطلاعاتی که برای شناسایی آن نسخه لازم است نوشته می‌شود. هر نسخه خطی ویژگیهای منحصر به خود را دارد مانند نوع خط (نسخ، نستعلیق، تعلیق و ...) کاتب، تاریخ کتابت، محل کتابت، آرایشهای نسخه، (مانند تذهیبات گوناگون مجالس، جدول، کمد، شمسه، ظهیریه و ...)، حواشی و یادداشتهایی که بر نسخه نوشته شده، اجازات، یادداشتهای بلاغ و سماع و ... مهرها، یادداشتهای تملک، ... قطع، جلد، تعداد سطر، تعداد صفحه، کاغذ و ... در بخش نسخه‌شناسی هر عاملی می‌تواند بر ارزش نسخه بیافزاید یا از ارزش آن کم کند.

در معرفی کتابشناسی نیز عموماً به عواملی مانند عنوان، مؤلف، موضوع، زبان اثر،

توضیحاتی درباره اثر (بویژه نسخه‌هایی که تاکنون ناشناخته بوده‌اند، مختصری درباره مؤلف، فهرست عناوین و بابها و هرآنچه که در معرفی اثر لازم است) مثل آغاز و انجام نسخه، منابعی که در معرفی کتاب یا نسخه نقش داشته‌اند، مراکزی که نسخه‌های دیگری از این اثر را دارند اشاره می‌شود.

۲۸. **فهرستواره کتابهای فارسی:** این اثر، شامل همه آثار موجود در زبان فارسی به صورت خطی و چاپی در سراسر جهان است و مؤلف بنا دارد با استفاده از همه فهراس موجود و با کمک دستیارانی، تدوین آن را به انجام رساند. آقای احمد منزوی مؤلف این کتاب هدف از تدوین آن را سرشماری و به دست آوردن آگاهیهای اولیه از همه نگاشته‌های فارس کتابها، رساله‌ها، نامه‌ها، منشآت و کتابچه‌ها و هر آنچه بدان اثر مکتوب نام نهاده‌اند ذکر کرده است.

هر مدخل از فهرستواره، حتی‌المقدور آگاهی شش‌گانه‌ای با ذکر منابع از هر اثر ارائه می‌دهد. ۱. نام کتاب ۲. نام نگارنده، یا مترجم و یا سراینده اثر ۳. تاریخ نگارش یا ترجمه ۴. موضوع ۵. بخشبندی کتاب ۶. سرآغاز کتاب. گستره کار این کتاب، از آغاز پیدایش زبان فارسی دری تا پایان چاپ سنگی است و جنبه توصیفی آثار بر دیگر جنبه‌ها غالب است.

فهرستواره کتابهای فارسی که در برگیرنده بیش از ۵۰۰ هزار برگه از موضوعها، مستخرج از ۲۹۴ عنوان کتاب در ۵۳۱ مجلد فهرست و کتابنامه فراهم آمده است پیشبینی می‌شود دست کم در ۱۵ مجلد منتشر شود. مؤلف برای سهولت دستیابی به اطلاعات کتابشناختی، دو نمایه نگارندگان و کتاب را در پایان هر مجلد آورده است.

جلد اول تا پنجم این اثر بین سالهای ۷۹-۱۳۷۴ توسط انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و مجلدات ۶ و ۷ در سالهای ۸۲-۱۳۸۱ توسط مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی به چاپ رسیده است.

مقاله‌نامه‌ها:^۱

مقاله‌نامه، مرجعی است که عنوان و موضوع مقاله‌های چاپ شده در مجله‌ها و روزنامه‌ها و مجموعه مقالات را با ذکر نام نویسنده، نشریه مربوط، دوره و شماره خاص و تاریخ انتشار آن به پژوهندگان ارائه می‌دهد.

مقاله‌نامه ممکن است عمومی باشد یعنی نشانی مقاله‌های مندرج در مطبوعات و در موضوعهای گوناگون را ارائه دهد مانند فهرست مقالات فارسی، یا ممکن است تخصصی باشد یعنی معرف مقاله‌هایی باشد که موضوع اصلی همه آنها یکی است مثل فهرست مقالات جغرافیایی، یا فقط معرف مقاله‌های یک نشریه خاص باشد مثل «نمایه روزنامه اطلاعات» و مانند آن.

مقاله‌نامه‌ها، موضوعی یا الفبایی به ترتیب نام نویسندگان، تنظیم می‌شوند و در هر صورت، وجود نمایه‌ها و راهنماهای الفبایی برای کمک به یافتن مقاله‌های مورد نظر در آنها، ضروری است.

از مقاله‌نامه‌های مهم می‌توان آثار زیر را نام برد:

۱. **فهرست مقالات فارسی:** این مجموعه از نوع مقاله‌نامه‌های عمومی در زبان فارسی است که توسط ایرج افشار در چند جلد، منتشر شده است و شامل فهرست موضوعی تحقیقات و مطالعات ایران‌شناسی به زبان فارسی است که در نشریات ادواری چاپ ایران و ممالک دیگر از آغاز صنعت چاپ تا سال ۱۳۶۹ چاپ شده است. فهرست مقالات به صورت موضوعی تنظیم گردیده و هر یک از مباحث و فصول دهگانه آن (کلیات، ادیان و مذاهب، فلسفه و علوم، هنر و صنعت، جغرافیا، مردم‌شناسی و نژادشناسی، باستان‌شناسی، تاریخ، زبان و زبان‌شناسی، ادبیات) به ترتیب الفبایی اسامی نویسندگان، ترتیب یافته است و در آخر کتاب، نمایه‌های نویسندگان، مترجمان و دیگر کسان، نام کتابها، اماکن جغرافیایی و تاریخی، اقوام و ملل و مذاهب و جز آن آمده و در ابتدای کتاب به فهرست مجلات، سالنامه‌ها و مجموعه‌هایی که مقالات آن در کتاب استفاده شده، اشاره شده است.

۲. **فهرست مقالات فرهنگی در مطبوعات ایران:** این اثر، مقاله‌نامه عمومی دیگری است در زبان فارسی. نمایه کاملی از موضوعات و اسامی اشخاص در پایان شماره چهارم آن درج شده است. این فهرست بعد از چند سال توقف با نام فهرست مقالات انقلاب اسلامی در مطبوعات ایران و مدتی بعد با عنوان فهرست مقالات فارسی در مطبوعات جمهوری اسلامی ایران، به حیات خود ادامه داد. این مقاله‌نامه به صورت فصلنامه منتشر می‌شود و حاوی فهرستی از مقالات چاپ شده در مطبوعات ایران است. هر شماره از این اثر که نوعی نشریه نیز محسوب می‌شود دارای نمایه است. در حال حاضر، این فهرست روی CD منتشر می‌شود و آخرین آن با عنوان نمایه ملی ایران (نما) توسط کتابخانه ملی منتشر گردیده است. اطلاعات کتابشناختی بیش از ۱۷۰ هزار عنوان مقاله، روی CD منتشر شده در سال ۱۳۸۰، ارائه شده است.

۳. **فهرست موضوعی مقالات اقتصادی:** گذشته از فهرست عمومی مقالات فارسی، در زمینه‌های گوناگون دانش بشری، مقاله‌نامه‌های موضوعی تدوین و انتشار یافته است. از آن جمله است فهرست موضوعی مقالات اقتصادی که از طرف بانک مرکزی ایران منتشر می‌شود و حاوی مقالات اقتصادی مجلات ایران است. این فهرست دارای نمایه تحلیلی موضوعات است و مقالات اقتصادی برحسب موضوع، رده‌بندی گردیده‌اند. پژوهنده برای یافتن مقالات، باید جنبه موضوعی مورد نظرش را در نظر گیرد تا بر بازایی اطلاعات مورد نیازش، دست یابد.

از فهرستهای موضوعی دیگر می‌توان این آثار را نام برد: فهرست مقالات مربوط به علوم اجتماعی شامل "جامعه‌شناسی، جمعیت‌شناسی، آمار"، علوم سیاسی، (سیاست، حقوق، اداره امور عمومی)، "انسان‌شناسی"، اقتصاد (صنعت، کشاورزی، امور مالی، کار)، "آموزش و پرورش"، "مذهب و فلسفه و روانشناسی"، "تاریخ و جغرافیا و باستانشناسی"، "هنر"، "شرح حال".

۴. **نمایه:** به دلیل رشد عظیم انتشارات در کشور، در آخر هر ماه محقق با شش تا هفت هزار عنوان مقاله روبروست. فراهم آوری همه نشریات ادواری منتشر شده از عهده هیچ کتابخانه‌ای بر نمی‌آید اما انتشار نسخه‌های چاپی، الکترونیکی و اینترنتی مجله نمایه که از سوی مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی نمایه وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور به

سردبیری مهدی رضایی و همکاری گروهی از کارشناسان تهیه می‌شود، فراهم آوری همه مقاله‌ها را میسر می‌سازد و این برای کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی امکان خوبی به شمار می‌رود. لوح فشرده نمایه، از دیگر انتشارات مؤسسه حاوی متن مقالات، نقدها و گفتگوهای مندرج در نشریات فارسی، از منابع منحصر بفرد برای جستجو در متن نشریات فارسی به شمار می‌آید.

در این جا، اساساً توضیحاتی دربارهٔ نمایه‌ها ضروری است: نمایه به اعتباری فهرست الفبایی موضوعات و واژه‌های مهم و کلیدی یک اثر یا مجموعه‌ای است که در آن هر مدخل حاوی شماره صفحه یا صفحه‌هایی است که مدخل به آن ارجاع می‌شود و به اعتبار دیگر، صورتی از موضوعها، واژه‌های مهم، اسامی و دیگر مطالب و عناصر یک یا چند کتاب با ارجاع به صفحاتی است که این مطالب در آن واقع شده است. به برگه‌هایی که به منظور بازایی اطلاعات در یک کتابخانه دربارهٔ موضوع یا مطلب خاصی گردآوری می‌شود نیز نمایه گفته می‌شود. نمایه‌ها به صورت الکترونیکی و در حوزهٔ برخی از منابع به صورت CD فراهم شده است و اساساً نمایه‌ها به قصد بازایی و دسترسی سریع پژوهشگران به موضوعات و اطلاعات منابع تهیه و به دو شیوه الفبایی و رده‌ای تنظیم می‌شوند.

ج: ارزیابی کتابشناسیها و شیوه استفاده از آن
در ارزیابی انواع کتابشناسیها اعم از ملی، تجاری، گزیده‌ای، موضوعی و جز آن، معمولاً نکات زیر را در نظر می‌گیرند:

۱. دامنه کتابشناسی: منظور اینکه کتابشناسی چه تعداد مدخل و چه تعداد از آثار مهم مرجع را دربرمی‌گیرد؛ و در ارتباط با هدفهای موردانتظار چه میزان کاربرد دارد و تا چه حد به پوشش دامنه‌ای که مورد نظر بوده، دست یافته است. آیا نیاز محققان و آثار چاپی جوانان و بزرگسالان و آثار عامه‌پسند را دربرمی‌گیرد؟ آیا اصول گزینش بر حسب نیازهای مراجعان و محدودیتهایی چون موضوع، زبان، زمان، محل نشر و نوع مواد در آن تعیین شده است؟ آیا همه عناصر مهم کتابشناسی شامل نام و نام خانوادگی پدیدآورنده، عنوان، ویرایش یا چاپ، صفحه شمار، سری، بهای کتاب و دارنده کتاب را بخصوص در مورد فهرستگانها و فهرستهای نسخ خطی نشان می‌دهد؟

۲. اعتبار: تهیه‌کننده کتابشناسی و ویراستار آن تا چه حد صلاحیت انجام تدوین کتابشناسی را داشته‌اند؟ و ناشر و کسانی که پدیدآورنده را یاری داده‌اند از چه میزان اعتباری برخوردارند؟

۳. تنظیم: مراد، بررسی اعتبار و اهمیت نظامی است که در تدوین کتابشناسی به کار گرفته شده است و اینکه تا چه اندازه آن نظام رده‌بندی و تاجه میزان استانداردهای لازم به منظور یکسانی و هماهنگی در کل کتابشناسی رعایت شده است و آیا ارجاعات لازم در تنظیم کتابشناسی به کار گرفته شده است؟

۴. امکانات کمکی در بازیابی اطلاعات: مثل وجود نمایه، ارزیابی کافی بودن نمایه و میزان صحت و کارایی آن از موارد مهمی است از طریق گزینش و مطالعه چند مدخل، می توان به درجه اعتبار آن پی برد.

۵. وضعیت ظاهری و صفحه آرایی: مثل تناسب قطع کتابشناسی، خوانا بودن حروف متن، مرغوبیت کاغذ، کیفیت صحافی و تجلید.

در هر حال باید توجه داشت که راه و رسم و روش دستیابی به اطلاعاتی درباره کتابها و تحقیق و توصیف آنها از طریق فهرستها و کتابشناسیها ممکن می گردد و تا حد زیادی، نیاز مراجعه کننده از این طریق تأمین می شود. کتابشناسیها ممکن است به نیاز مراجعه کننده پاسخ مستقیم دهند، یا او را به منابع دیگر راهنمایی کنند.

یادآوری می شود که کتابشناسیها، یا به ترتیب نام کتابها، یا نام پدیدآورندگان، و یا به ترتیب موضوعی تنظیم شده اند و در ذیل هر موضوع به ترتیب نام مؤلفان یا عنوان کتابها، فهرست تألیفات به صورت الفبایی یا بر حسب تاریخی، نقل شده است.^۱ معمولاً در انتهای کتابشناسیها و فهرستها، نمایه نام کتابها و نام نویسندگان درج شده است. جوینده باید با در نظر داشتن مدخل مورد نظرش، به نمایه ها مراجعه کند و با به خاطر سپردن شماره صفحه ای که در مقابل نمایه نوشته شده به متن کتاب مراجعه کند و مورد دلخواهش را بیابد. همچنین لازم است مقدمه کتابشناسی را مطالعه کند و با مفاهیم علائم و نشانه های اختصاری که در متن کتاب به کار رفته آشنا شود.

۱- تشخیص اسم اشهر پدیدآورندگان، امری دقیق و کارشناسی است. پدیدآورندگان و فهرست نویسان آثار برای تشخیص اسم اشهر، از جمله به کتاب فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان از انتشارات کتابخانه ملی ایران، مراجعه می کنند.

پرسشهای فصل:

۱. کتابشناسی چه نوع اطلاعاتی ارائه می دهد؟
۲. برای کتابشناسی، چه نوع تقسیماتی می توان قائل شد؟ دیدگاههای گوناگون را در این زمینه توضیح دهید.
۳. نمایه در کتابشناسیها چه تأثیری می تواند داشته باشد؟ و چرا ارجاعهای لازم در نمایه ساخته می شود؟
۴. در فرهنگ اسلامی و در مشرق زمین، کتابشناسیها به چه ترتیب، تنظیم می شوند؟
۵. بین کتابشناسی عمومی و کتابشناسی موضوعی چه تفاوتی هست؟
۶. مراد از کتابشناسی فردی چیست و کتابشناسی ملی حاوی چه مطالبی است؟
۷. یک نمونه از قدیمترین کتابشناسیهای جهان را که به زبان فارسی ترجمه شده باشد توضیح دهید.
۸. برای دستیابی به مقالات مندرج در نشریات ادواری و برای دستیابی به کتابهای چاپی فارسی از چه نوع فهرستهایی می توان استفاده کرد؟ مشخصات آنها را بیان کنید.
۹. به منظور آگاهی از منابع دستنوشته (چاپ نشده) در کتابخانههای ایران و جهان، از چه نوع منبع مرجع می توان استفاده کرد؟ دو نمونه مثال بیاورید.
۱۰. چهره عده ای از رجال اوائل دوران ناصری را در کدام صفحه از کتاب «عکسهای قدیمی ایران» می توان مشاهده کرد؟
۱۱. به انتخاب خود، مشخصات دو مقاله چاپ شده در موضوع «زبان و زبانشناسی» و دو مقاله در زمینه «فلسفه و علوم» را با استفاده از فهرست مقالات فارسی ذکر کنید.

فصل ۵

زندگینامه‌ها

الف. مقدمه

ب. معرفی برخی از زندگینامه‌های مهم

ج. ارزیابی زندگینامه‌ها و بازیابی اطلاعات از آن

پرسشهای فصل

الف: مقدمه

زندگینامه‌ها به تاریخ زندگی یا دوره‌ای از زندگی شخص در حدود اطلاعاتی که نویسنده از احوال وی داشته است، اطلاق می‌شود و به صورت فردی یا جمعی به رشته تحریر آورده می‌شود و از نظر تألیف به دو صورت زندگینامه خودنوشت (اتوبیوگرافی مثل سرگذشت مهاتما گاندی یا تجربیات من باراستی - که صاحب ترجمه و زندگینامه‌نویس یکی است)^۱، و غیر خودنوشت (بیوگرافی مثل مجمع الفصحا^۲ و حیات مردان نامی^۳ که شرح حال نویس و صاحب ترجمه یکی نیست)، تدوین می‌شود. تقسیم‌بندیهای دیگری نیز از زندگینامه‌ها مطرح شده است:

نخست: از نظر روایی (بیان شرح حال صاحب ترجمه بدون تشریح مفصل آثار و احوال او مثل کتاب بزرگان فلسفه اثر هنری توماس^۴)، و از نظر تفسیری (بیان شرح حال صاحب ترجمه با تشریح و نقد آثار و احوال او، مثل کتاب سه حکیم مسلمان تألیف سید

۱- ترجمه مسعود برزین، انتشارات کیهان، ۱۳۳۵

۲- مجمع الفصحا، حاوی شرح احوال بالغ بر هفتصد تن از شعرای ایران با منتخباتی از اشعار آنان است. چاپ دوم آن طی سالهای ۱۳۳۶ تا ۱۳۴۰ در ۶ جلد انجام گرفته است. کتاب ریاض العارفین در شرح حال عرفا و شعرای متصوفه و منتخب اشعار آنان، و نیز ملحقات روضة الصفا از رضاقلی خان هدایت، اطلاعات این کتاب را تا آخر سلطنت فتحعلیشاه تکمیل کرده است.

۳- حیات مردان نامی خلاصه‌ای از اثر معروف پلوتارک مورخ و زندگینامه‌نویس یونانی مشتمل بر ۴۶ زندگینامه از رجال یونان و روم. توسط رضا مشایخی به فارسی برگردانده شده و در چهار جلد از سوی بنگاه ترجمه و نشر کتاب در فاصله سالهای ۱۳۲۶ تا ۱۳۲۸ منتشر شده است.

۴- حاوی زندگینامه و چکیده اندیشه ۴۴۴ تن از فیلسوفان جهان ترجمه فریدون بدره‌ای. بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸

حسین نصر^۱.

دوم: از نظر دامنه که به دو گروه عمومی و اختصاصی تقسیم می‌شود. در تألیف زندگینامه‌های عمومی شرح حال مشاهیر بدون در نظر گرفتن محدودیت موضوعی، ملیت، حرفه یا دوره خاصی از تاریخ، به رشته تحریر درآورده می‌شود مثل ریحانة الادب از محمد علی مدرس. در زندگینامه‌های اختصاصی، محدودیتی که به آن اشاره کردیم وجود دارد و زندگینامه‌نویس با ضوابط و معیارهایی موضوعی و در جهت هدفی که در پیش دارد اقدام می‌کند مثل شرح حال ریاضی دانان ایران و جهان تألیف اکبر مرتضی پور. به زندگینامه‌های موضوعی، کتب طبقات نیز می‌گویند و مراد، تنظیم شرح حال بزرگان بر حسب دانشی است که در آن تخصص دارند.

زندگینامه ممکن است از نظر جنسیت صاحبان ترجمه، محدودیت داشته باشد مثل کتاب ریاحین الشریعه (در ترجمه دانشمندان بانوان شیعه)، و یا هم محدودیت زمانی داشته باشد و هم محدودیت موضوعی مثل تاریخ رجال ایران در قرون ۱۲ و ۱۳ و ۱۴. و یا ممکن است به یکی از مذاهب اسلام، اختصاص داشته باشد مثل طبقات اعلام الشیعه (تذکره‌ای از بزرگان و مشاهیر شیعه).

سوم: از نظر تعداد شرح حال، که به دو گروه فردی و جمعی تقسیم می‌شود. در این صورت، زندگینامه یا بیان شرح حال یک فرد مورد نظر زندگینامه‌نویس است مثل میرزاتقی خان امیرکبیر به قلم عباس اقبال آشتیانی، یا شرح احوال چندین نفر مدنظر قرار می‌گیرد مثل کتاب مفاخر اسلام اثر علی دوانی.

تقسیم‌بندیهای دیگری هم از زندگینامه‌ها شده که در خلال این مبحث به مناسبت به آن اشاره خواهد شد.

۱- ترجمه احمد آرام. از انتشارات کتابهای جیبی، ۱۳۶۱.

ب: معرفی برخی از زندگینامه‌های مهم

در ذیل مشخصات چند نمونه از زندگینامه‌ها آورده می‌شود و یادآوری می‌شود که تاریخ تذکره‌های فارسی اثر احمد گلچین معانی از نمونه‌های راهنمای کتابهای شرح حال و منبع مهمی برای شناخت انواع تذکره‌های فارسی مشتمل بر ۵۲۹ کتاب تذکره به ترتیب الفبایی نام تذکره‌هاست که می‌توان از طریق آن با پاره‌ای از آثار کلی مربوط به زندگینامه‌ها و ترجمه احوال اشخاص آشنا شد.

۱. سیرالملوک: این کتاب، ترجمه متن کامل خداینامه از زبان پهلوی به عربی توسط عبدالله بن مقفع است و مورد استفاده فردوسی در شاهنامه قرار می‌گیرد. در اواخر عهد ساسانی و در موضوع تاریخ داستانی و حماسی ملی و حوادث تاریخی شاهان ایران تألیف شده است.

۲. سیره ابن هشام: این کتاب کوتاه شده سیره ابن اسحاق (در تاریخ جهان از آدم تا روزگار نویسنده و منصور خلیفه عباسی) است که در سده هفتم توسط رفیع‌الدین اسحاق همدانی به فارسی برگردانده شده است و در سده سوم هجری، ابن هشام آن را بازسازی و تلخیص کرده است. بازسازی دیگری در سده چهارم توسط وزیر مغربی (از وزرای اسماعیلی) بر آن انجام گرفته است و نیز به زبان آلمانی با مقدمه و تعلیقات توسط مستشرقانی ترجمه شده است.

۳. سیره رسول الله: این کتاب، تألیف دکتر عباس زریاب خویی (متوفی ۱۳۶۷) است و جدیدترین زندگینامه رسول خدا، محسوب می‌شود.

۴. **وفیات الاعیان و ابناء انبیاء الزمان:** این اثر، زندگینامه‌ای در جهان اسلام حاوی بیش از هشتصد شرح حال از نامداران و بزرگان است و در قرن هفتم هجری، قاضی القضاات احمد بن محمد ابن خلکان، با نظم الفبایی نام کوچک صاحبان ترجمه تألیف و تدوین کرده است. **وفیات الاعیان** به فارسی، فرانسه و ترکی ترجمه شده است.

۵. **معجم الادب:** این کتاب از زندگینامه‌های معتبر اسلامی و از جمله زندگینامه‌های عمومی متعلق به اوایل قرن هفتم متعلق به جهانگرد و ادیب مشهور عرب یاقوت حموی به شمار می‌رود. عنوان کامل آن عبارت است از **معجم الادباء** یا **ارشاد الارباب** الی **معرفة الادیب**، (در احوال ادیبان، نویسندگان، وراقان، خطاطان صاحبان علم و فن و بزرگان علم نحو، لغت، انساب، قرائت، تاریخ) و براساس نام صاحبان ترجمه، الفبایی شده است.

۶. **الاعلام:** این کتاب اثر خیرالدین الزرکلی روزنامه‌نگار معروف دمشق به عربی است و از زندگینامه‌های عمومی و جامع معاصر در جهان اسلام به شمار می‌رود. حاوی شرح حال علما، ادبا، شعرا و بزرگان از هر نژاد و قوم و از قدیمیترین ایام تا زمان مؤلف (اواخر قرن نوزدهم) با ذکر مآخذ است. نظام این کتاب نیز مانند **وفیات الاعیان** الفبایی برحسب نام کوچک اشخاص است. پس از نام کوچک، اسم پدر و سپس تاریخ فوت، ملاک قرار داده شده است و آخرین ویرایش آن در ده جلد در کشورهای عربی به چاپ رسیده است.

۷. **ریحانة الادب:** کتاب **ریحانة الادب** فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب یا کنی و القاب از محمد علی مدرس تبریزی، در احوال فقها، حکما، عرفا، علما، ادبا، اطبا، فضلا، فلاسفه و شعرای اسلامی معاصر به صورت مصور و با ذکر منابع، تدوین شده است و از زندگینامه‌های جامع در زبان فارسی و منبع مناسبی برای احوال معاصران و عکس آنها به شمار می‌رود. این کتاب شامل یک مقدمه و یک پایان و پنج باب است. باب اول حاوی شرح حال معروفین به لقب است که براساس حروف الفبایی تنظیم شده و چهار باب دیگر در ترجمه حال اشخاص مصدرین به لفظ «اب» یا «ابن» یا «ام» یا «بنت» به ترتیب می‌باشد و بعضی از خانواده‌های معروف به بنی... یا آل... نیز در ذیل همان چهار باب آورده شده است. این کتاب در هفت جلد در تهران به چاپ رسیده و در سال ۱۳۶۸ تجدید چاپ

شده است.

۸. **مشاهیر دانشمندان اسلام:** این کتاب، ترجمه‌ای است به فارسی از کتاب الکنی و الالقب متعلق به حاج شیخ عباس قمی، شامل احوال علمای شیعه و سنی و تعداد زیادی از شعرا، ادبا و امرا که به کنیه، لقب یا نسب شهرت داشته‌اند. این کتاب در سه باب به ترتیب حروف الفبا، مرتب شده است. باب اول، احوال علمایی که به کنیه مشهورند مانند ابوطالب. باب دوم به کسانی اختصاص دارد که یا «ابن» شهرت دارند مانند «ابن عایشه» و باب سوم شامل احوال کسانی است که به لقب و کنیه معروفند مانند «زوزنی» که لقب ابو عبدالله حسین بن علی بن احمد زوزنی است. محمد جواد نجفی مترجم کتاب، آن را در ۴ جلد در سال ۱۳۵۰ به چاپ رسانده است.

۹. **اسد الغابه فی معرفة الصحابه:** این کتاب اثر عزالدین علی بن الاثیر (متوفی ۶۳۷ هـ) صاحب کتاب الکامل فی التاریخ است و در آن احوال حدود ۷۵۰۰ تن از صحابه محمد رسول خدا آورده شده است. الکامل او شامل وقایعی از آفرینش حضرت آدم تا بعثت رسول اکرم (ص) و مدتی پس از آن است و ترجمه فارسی آن ۳۳ جلد می‌باشد.

۱۰. **لوائح الانوار فی طبقات الاخیار:** این کتاب بزرگترین مرجع در زمینه زندگی صوفیان است و به اهتمام عبدالوهاب احمد شعرانی تألیف گردیده است. نفحات الانس اثر عبدالرحمن جامی نیز در شرح احوال ۵۸۲ تن از رجال و بزرگان و اولیای متصوف است.

۱۱. **ریاحین الشریعه:** اثری است از شیخ ذبیح الله محلاتی در پنج جلد. جلد اول و دوم به شرح زندگانی حضرت فاطمه و نیمه دوم جلد دوم به زندگی حضرت آمنه و امهات مؤمنین، حضرت زینب، حضرت ام کلثوم، حضرت رقیه و ... اختصاص دارد. مابقی مجلدات در احوال مادران امامان شیعه و احوال بانوان دشت کربلا و بانوان دانشمندان مسلمان و شرح احوال مشاهیر بانوان "امم سالفه" از حضرت حوا تا زمان ناصرالدین شاه است. نظام کتاب، الفبایی است و براساس نام کوچک افراد است که با کلمه بنت و سپس نام پدر از یکدیگر متمایز گشته‌اند.

۱۲. **طبقات اعلام الشیعه:** اثر دیگری از شیخ آقا بزرگ طهرانی است در شرح حال بزرگان و مشاهیر شیعه. نظام کتاب براساس قرن است و در هر قرن، نام افراد الفبایی شده است. آخرین چاپ مجموعه کامل این کتاب توسط مؤسسه انتشاراتی دارالکتب عربی

بیروت انجام گرفت.

۱۳. *روضات الجنان فی احوال العلماء و السادات*: تألیف میرزا محمد باقر موسوی خوانساری است و آن را به زبان عربی در شرح احوال علما و فقهای مسلمان به نظم الفبایی تحریر کرده است. هدف مؤلف فراتر از یک توصیف بوده، چنانچه به مناسبت شروح احوال هر بزرگی، هر مسلک و مرامی را که مخالف بارویه و سلیقه علمی او بوده با براهین واضح مورد نقد قرار داده است. در سال ۱۳۰۷ و بار دیگر در سال ۱۳۹۰ هـ ق در هشت جلد، چاپ شده است.

۱۴. *نامه دانشوران*: تألیف گروهی از مؤلفین در علم تراجم و حاوی احوال ششصد تن از دانشمندان نامی اسلامی و اخبار اساتید علوم و مشایخ فنون همراه با نوادر تاریخ و لطایف، اشعار برجسته و آثار مهم آنان براساس اصول معتبر و مدارک قابل استناد در هفت جلد (۱۳۲۴ هـ ق). در سال ۱۳۳۸ شمسی از سوی مؤسسه دارالفکر قم تجدید چاپ شده است.

۱۵. *آتشکده آذر*: این تذکره،^۱ اثر لطفعلی بیگ آذر بیگدلی شاملو متخلص به آذر (متوفی ۱۱۹۵ هـ ق) است و حاوی شرح حال حدود ۸۵۰ شاعر پارسی گوی با گزیده‌ای از اشعار آنهاست. کتاب براساس اسامی شهرها و اماکن جغرافیایی، تنظیم شده و مطالب مربوط به هر شاعر ذیل نام شهری که به او نسبت دارد آورده شده است. آتشکده مشتمل است بر یک شعله، دو مجمره، سه اخگر و هر اخگر در چند شراره و...، دکتر حسن سادات ناصری این کتاب را تصحیح و با تحشیه و تعلیق چاپ کرده است.

۱۶. *تذکره نصرآبادی*: تألیف محمدطاهر نصرآبادی، به کوشش احمد مدقق یزدی. یکی از انواع تذکره‌های پارسی، که تنها آثار و احوال شعرای همزمان صاحب تذکره در آن آمده، تذکره نصرآبادی است. این تذکره از اعظم تذکره‌های شعرای فارسی و محمدطاهر نصرآبادی از اکابر تذکره‌نویسان ادب پارسی است. این کتاب یکی از مراجع بسیار مهم تاریخ اجتماعی، فرهنگی، هنری و ادبی ایران عصر صفوی است و همواره به عنوان سندی معتبر در قلمرو اینگونه مطالعات، مورد استفاده محققان ایرانی و خاورشناسان جهان بوده

۱. کتابی را که در شرح حال و آثار یک شاعر یا عده‌ای از شعرا، تدوین شده باشد تذکره می‌گویند.

است. و ضمن ارائه اطلاعاتی درباره موسیقی، نقاشی، معماری، شعر و ادب عصر صفویه و زندگینامه علما و دانشمندان و بعضی از رجال سیاست و نیز افرادی از خانواده سلطنتی. سرگذشت و نمونه اشعار نزدیک به هزار سخنور پارسی زبان را در بردارد و از این رو می توان جامعترین و سودمندترین تذکره پارسی نامش نهاد. مؤلف، گردآوری تذکره را از سال ۱۰۷۷ ق آغاز کرده و ظاهراً تا سال ۱۰۹۰ ق به این کار مشغول بوده است. تصحیح دیگری از این اثر به کوشش محسن تاجی نصرآبادی انجام گرفته است.

۱۷. **تاریخ تذکره‌های فارسی:** اثری از احمد گلچین معانی، حاوی مشخصات تذکره‌های فارسی است. در دو جلد و هر جلد در دو بخش تدوین یافته است. بخش اول شامل تذکره‌های فارسی است و بخش دوم مشتمل بر کتابها، و فصلی در بیان احوال شاعران است. در هر دو بخش، این نکات، مورد توجه قرار گرفته است: نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ تألیف، سبب تألیف، روش نگارش، تعداد تراجم، اسامی صاحبان تراجم، مآخذ و منابع مؤلف درباره شعرای سلف و نظر انتقادی درباره ارزش و اعتبار هر اثر. این کتاب دارای نمایه الفبایی عنوان تذکره‌ها و نمایه نام اشخاص و خاندانها و اسامی کتب و اماکن است.

۱۸. **مفاخر اسلام:** این کتاب اثر علی دوانی به فارسی است و در چهار جلد منتشر شده است. موضوع آن مشتمل بر احوال رجال حدیث، علما و دانشمندان شیعه از اواسط سده سوم هجری مقارن غیبت حضرت امام زمان تا قرن حاضر است. مطالب کتاب براساس تاریخ و به ترتیب سال وفات رجال تنظیم شده و از نمایه‌های لازم از قبیل نامها، کتابها، قبایل، اماکن و فرق و مذهب، برخوردار است. کتاب دارای مقدمه‌ای مبسوط از بیان علم رجال و توصیفی از مواد و مدارک علم رجال شیعه می‌باشد. دو جلد نخست مفاخر اسلام، به رجال حدیث و فقها و محققان پیشین شیعه اختصاص دارد و مجلدات بعدی به شرح زندگانی علما و دانشمندانی پرداخته می‌شود که به پیروی از اینان، دین مقدس اسلام و مذهب اهل بیت عصمت و طهارت (شیعه) را در ابعاد گوناگونی از قبیل فقه و اصول و حدیث و رجال و درایه و تفسیر و اخلاق و لغت و شعر و ادب و فلسفه و کلام، به ما رسانده‌اند.

۱۹. **زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی از سده سوم تا سده یازدهم هجری:**

ابوالقاسم قربانی، در این کتاب، زندگینامه یکصد و شصت و هفت نفر از ریاضیدانانی را که از اواخر سده دوم تا اوایل سده دوازدهم هجری در یکی از کشورهای اسلامی می‌زیستند و کتاب و رساله یا مقاله‌ای درباره ریاضیات خالص (مشمول بر حساب، هندسه، جبر، مثلثات و نظریه مقدماتی اعداد) پدید آورده‌اند به اختصار و به ترتیب الفبایی اسامی ثبت کرده است. این اثر در سال ۱۳۶۵ توسط مرکز نشر دانشگاهی به چاپ رسیده است.

اثر ارزشمند دیگری در این زمینه با عنوان «ریاضیدانها، منجمان و دیگر دانشمندان تمدن اسلامی و آثار آنها» از بوریس آبراموویچ روزنفلد روسی و اکمل الدین احسان اوغلو در سال ۲۰۰۳ در استانبول به چاپ رسیده و شامل اطلاعات کتابشناسی و شرح حال ریاضیدانان، منجمان، جغرافیدانان و دیگر دانشمندان تمدن اسلامی در آسیا، آفریقا و اروپا از صدر اسلام تا سده سیزدهم هجری قمری (سده هفتم تا نوزدهم میلادی) همراه راهنمای منابع و نمایه است.^۱

۲۰. تاریخ رجال ایران در قرون ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری: این کتاب در شش جلد به همت، مهدی بامداد تدوین شده است. عنوان دقیق این کتاب، محدودیت زمانی و موضوعی آن را معین می‌کند. محتوای آن مشتمل است بر احوال رجال سیاسی و اجتماعی قرون یاد شده به فارسی. احوال اشخاص، ذیل نام کوچک آنها، آمده است.

۲۱. شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران: تألیف باقر عاملی در سه جلد. این مجموعه که از آن به وفیات المعاصرین نیز یاد می‌شود در بردارنده شرح حال رجال ایران از ابتدای نهضت مشروطیت تا انقراض رژیم مشروطه سلطنتی (پهلوی) است. در سال ۱۳۸۰ انتشار یافته و بالغ بر ۱۴۰۰ بیوگرافی کوتاه و مصور از نخست‌وزیران، وزیران، وزرای مختار و سفرای کبار، ولات و حکام، نمایندگان مجلس شورای ملی، سنا تورها، امرای ارتش، رؤسای دیوان عالی کشور، دادستانها، رؤسای دانشگاهها و ... دارد. نویسنده در پیشگفتار کتاب و عده داده که به زودی دوره دوم این مجموعه را شامل شرح احوال علما، خطبا، مدرسان، محققان، مورخان، هنرمندان، شاعران، روزنامه‌نگاران و دیگر طبقات دانش و هنر را چاپ خواهد کرد. کتاب، فاقد فهرست مشترک مطالب (مداخل)

۱- برای اطلاع از پیشینه تألیف این کتاب و احوال مؤلفان نگاه شود به مقدمه این اثر، و نیز نقد و بررسی مرضیه رسولی الملی در کتاب ماه (۸۱-۸۲ کلیات، شهریور و مهر ۱۳۸۳).

است. پژوهنده این اثر، پیش از این، مجموعه دو جلدی دیگری با عنوان روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی تألیف کرده که در بخش گاهنامه‌ها درباره آن توضیح داده خواهد شد.

۲۲. مکارم‌الآثار در احوال رجال دوره قاجار: اثری است بنیادی از محمد علی حبیب‌آبادی در احوال رجال دوره قاجار مشتمل بر تراجم و شرح احوال اعیان رجال علمی از علما، حکما، عرفا، شعرا، سلاطین اسلامی و مشاهیر. هدف نگارنده، بیان راه اخلاقی این معارف و مشاهیر و شناساندن راه تاریخی رجال عصر مزبور توصیف شده است. ترتیب کتاب با روشی فنی تنظیم شده به این نحو که هر کس تولد و وفاتش معلوم و هر دو در سال ۱۱۹۳ ه.ق. یا عقبتر تا زمان تحریر واقع شده، احوالش در سال تولد به قلم می‌آید. و هر کس که تولدش قبل از آن و وفاتش در آن سال یا عقبتر باشد، در سال وفاتش نوشته خواهد شد.

۲۳. راهنمای دانش‌آموختگان کتابداری ایران: این کتاب، نمونه دیگری از زندگینامه‌ها به زبان فارسی است و در آن احوال کوتاه کسانی ذکر شده که تا بهمن ۱۳۵۶ در رشته کتابداری تحصیل کرده و مدارکی در این رشته به دست آورده‌اند.

۲۴. احوال و آثار خوشنویسان: تألیف مهدی بیانی. این اثر، حاوی احوال و آثار بسیاری از خوشنویسان است که مؤلف در اثر کنکاش در مجموعه‌ها و کتابخانه‌های مختلف، فراهم کرده و منضم به عکس و تصویر است. این کتاب در بخشهای مختلف در احوال خوشنویسان و انواع خطوط اسلامی، ایرانی مثل تعلیق، نستعلیق و شکسته نستعلیق، تدوین شده و در آن اخبار متفرقه هر یک از خوشنویسان که در مآخذ مختلف پراکنده است با ترتیب صحیح، نقل شده است.

۲۵. سیمای هنرمندان ایرانی (موسیقی، تئاتر و سینما): به کوشش حبیب‌الله نصیری‌فر. این کتاب در سه جلد سرگذشت موسیقی دانان، آهنگسازان، نوازندگان و بازیگران ایرانی را منضم به تصاویر بیان می‌کند.

۲۶. دایرةالمعارف زن ایرانی: بجز فرهنگنامه‌ها و دانشنامه‌های مربوط به زنان فرهنگساز که در فصل فرهنگها از آن یاد شد، اثری در احوال مشاهیر زنان با عنوان «دایرةالمعارف زن ایرانی» با مدیریت مصطفی اجتهادی و زیر نظر هیأتی دانشگاهی و

پژوهشگر انتشار می‌یابد و کوششی است برای جمع‌آوری اتفاقاتی که در طول تاریخ در رابطه با موضوع زن در ایران واقع شده و جایگاه و نقش زن را در زندگی اجتماعی و سیاسی و فرهنگی دوره‌های گذشته ایران تا سال ۱۳۵۷ نشان می‌دهد.

انتشارات بریل نیز با همکاری بیش از یک‌هزار پژوهشگر از سراسر جهان، مجموعه‌ای شش جلدی در چهار میلیون کلمه با عنوان «دایرةالمعارف زنان و فرهنگهای اسلامی» در دست چاپ دارد و سعی دارد تمامی جنبه‌های زندگی زنان (اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، مذهبی، فرهنگی، هنری، ورزشی، بهداشتی، پزشکی، علمی، زیست‌محیطی و غیره از جمله زنان غیرمسلمان را در فرهنگهایی بررسی کند که در آنها، اسلام، نقش مهمی داشته است.

۲۷. *از صبا تا نیما، تاریخ ۱۵۰ سال ادب پارسی*: اثر یحیی آریانپور در دو جلد، ۱۳۵۰. نویسنده در این کتاب که آن را تحقیق ادبی در یک دوره تاریخی یکصد و پنجاه ساله از بازگشت ادبی تا آستانه شعر نو دانسته، با دیدی گسترده به مسائل توجه کرده و علت و معلولهای ادبی را در آورده و ارائه داده است. همچنین به ذکر احوال و آثار کسانی پرداخته که به تعبیر او در محیط ادبی و اجتماعی عصر خود و بعد از خود، منشأ اثر بوده‌اند. این کتاب دارای فهرست راهنما در پایان جلد دوم است.

۲۸. *مشاهیر جهان*: تألیف عبدالحسین سعیدیان. شامل شرح حال مختصری از دانشمندان نجوم، طبیعی، ریاضی، مخترعان، مکتشفان و فهرست اختراعات و اکتشافات، فضانوردان، صوفیان و عارفان، فقیهان بزرگ، فیلسوفان، شاعران و نویسندگان، موسیقی‌دانان، نقاشان، کاشیکاران، خطاطان، تاریخ‌نویسان، جغرافی‌دانان، رهبران انقلابات مهم و رهبران سیاسی، مشاهیر ورزش در ایران و جهان به ضمیمه خلاصه تاریخ ایران از قدیم‌ترین روزگاران تا عصر حاضر و کرونولوژی تاریخ جهان از ۴۰۰۰ سال قبل از میلاد تا ۱۹۸۴ میلادی.

۲۹. *دانشنامه هنرمندان ایران و جهان اسلام*: از عباس سرمدی. این دانشنامه، دربردارنده مختصری از شرح حال و نام و آثار هنرمندانی است که جسم و روح خود را در راه فرهنگ و هنر این سرزمین گذارده‌اند. مثل هنرمندان: خوشنویس، نقاش، تذهیب‌کار، قلم‌زن، بافنده، حجار، معمار، موسیقی‌دان، فلزکار، منبت‌کار، خاتم‌ساز، قلمدان‌ساز و دیگر

هنرمندان هنرهای تزئینی. کتاب دارای عکسهای بسیاری از هنرمندان و آثار هنری آنها به صورت سیاه و سفید و رنگی است. از این مؤلف، اثر دیگری نیز با عنوان دانشنامه هنرمندان ایران و جهان؛ از مانی تا معاصرین کمال الملک، منتشر شده است که شامل شرح مختصری از احوال و آثار هنرمندانی چون کتیبه‌نویس، معمار، حجار، قلمزن، نقاش و کسانی است که مبدأ هنری در فرهنگ ایران بوده‌اند. کتاب حاضر، از یک پیشگفتار جامع پیرامون هنر در روند تاریخ برخوردار است.

۳۰. فرهنگ نام‌آوران معاصر ایران: این فرهنگ با بهره‌گیری از فنون و روشهای پذیرفته‌شده زندگینامه‌نویسی امروز، به معرفی چهره‌های سرشناس صد سال اخیر که به وجهی در تاریخ و سرنوشت مردم ایران اثر داشته‌اند، می‌پردازد. دائرة شمول این فرهنگ، گسترده است چنان که مجلد اول که تنها حرف «ا» را دربردارد نشان می‌دهد تنها منحصر به ارباب قلم و اهالی شعر و ادب نیست، بلکه صاحبان مشاغل گوناگون و چهره‌ها و شخصیت‌های سیاسی، اقتصادی، علمی، مذهبی، نظامی، هنری، ورزشی و جز آن را که در جامعه شناخته شده و مؤثر بوده‌اند دربر می‌گیرد. این فرهنگ دارای مجلدات زیادی خواهد شد. تاکنون دو جلد از آن توسط دفتر ادبیات انقاب اسلامی منتشر شده است.

فرهنگ نام‌آوران معاصر، دو مقدمه مبسوط دارد؛ یکی در فن زندگینامه‌نویسی که خواننده را با مخاطرات و محاذراتی که زندگینامه‌نویس با آن دست به گریبان است آشنا می‌کند و مقدمه دیگر، ویژگیهای «فرهنگ نام‌آوران معاصر» را برمی‌شمارد. تهیه‌کنندگان این فرهنگ، فاصله یک صد ساله ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰ ق، را برای پژوهش و ارائه دانستیهای لازم برگزیده‌اند.

۳۱. فرهنگ ادبیات جهان: تألیف زهرا خانلری. این کتاب به معرفی زندگی نویسندگان و شاعران بنام غرب و تعدادی شرق از عهد باستان تا سال ۱۳۷۵ همراه با توضیح کوتاهی از آثار آنان اختصاص دارد. مؤلف در پرداخت مطالب کتاب، شیوه وقایع‌نگاری را برگزیده و در زیر هر مدخل علاوه بر شرح حال و وقایع زندگی و خلق آثار بر حسب جریان زمان به مفاد آثار مهم آنان نیز اشاره کرده و تحلیل و تفسیر مختصری از آنها به عمل آورده است و همچنین به ارزش و مقام آثار نویسنده یا شاعر در رابطه با یکدیگر اشاره کرده است. در پایان زندگینامه و شرح آثار شاعران و نویسندگان، نام آثار

آنان که آثارشان به زبان فارسی ترجمه شده است ذکر گردیده است. درباره ضبط نامها در زبانهایی که الفبای خاص دارند چون چینی، ژاپنی، روسی و مانند آن در این فرهنگ، صورت نقل آن به انگلیسی ضبط شده است مگر در جایی که صورت انگلیسی در دست نبوده و ضبط فرانسوی آن به کار رفته است.

۳۲. فرهنگ زندگینامه‌ها: اثر اناکمیل و ابن یونس بناطی به سرپرستی حسن انوشه. این کتاب چندجلدی، نمونه‌هایی از کتابهای بسیاری را که در شاخه‌های گوناگون زندگینامه‌نویسی نوشته شده‌اند، معرفی می‌کند. و عمدتاً، کتابهایی معرفی شده‌اند که در فرهنگ ایرانی مطرح هستند و در کتابهایی که به فارسی نوشته می‌شوند به آنها اشاره می‌شود و در معرفی شخصیتهای گوناگون سیاسی، دینی و علمی از داده‌های آنها بهره گرفته می‌شود. کتاب حاضر از توضیحاتی مفصل و مفید پیرامون تاریخچه زندگینامه‌نویسی، و نیز راهنمای نگارش فرهنگ زندگینامه‌ها برخوردار است و راهنمای نیکویی برای استفاده‌کننده از زندگینامه‌ها خواهد بود.

ج: ارزیابی زندگینامه‌ها و بازیابی اطلاعات از آن

به غیر از زندگینامه‌های فردی و جمعی، منابعی مثل فرهنگهای مفصل، دایرةالمعارفها، راهنماها، نمایه‌های روزنامه‌ها و ادواریها و فهرست مقالات، آلماناکها^۱، و نمایه‌های شرح حالها، می‌توانند منبع خوبی برای یافتن شرح حالهای کوتاهی از افراد مشهور و سرشناس باشند. در ارزیابی زندگینامه‌ها و برای بازیابی اطلاعات از آن، نکات زیر حائز اهمیت می‌باشند:

۱. دامنه زندگینامه: منظور اینکه زندگینامه در برگیرنده چه موضوعی و در چه سطحی (محلّی یا ملی یا منطقه‌ای یا جهانی) فراهم شده و حاوی چه مشخصات و شرح حال افراد است و چه معیار و استانداردهایی برای انتخاب افراد در نظر بوده است و فرایند گردآوری اطلاعات به چه صورت انجام گرفته است.

۲. توجه به اعتبار زندگینامه‌نویس، ویرایشگر و ناشر و تاریخ نشر زندگینامه و معاصر بودن زندگینامه‌نویس با صاحبان ترجمه.

۳. توجه به ضبط اعلام و تاریخهای تولد و وفات که در آثار جدید با استفاده از حروف لاتین بخصوص حروف فونتیک، کار ضبط اعلام آسان شده است و تا حد ممکن، تعیین سال تولد و وفات صاحبان ترجمه، با استفاده از منابع متعدد و مشخص و تحقیق، ممکن گردیده است.

۱- آلماناکها، عموماً حاوی احوال کوتاهی از افراد است و هر ساله تجدیدنظر و منتشر می‌شوند. آخرین ویرایش آن، مرجع خوبی برای یافتن زندگینامه افراد است.

۴. وجود کتابشناسی و تعیین اعتبار منابع مورد استفاده زندگینامه‌نویس

د. نحوه چاپ، نوع حروف و نیز کیفیت صحافی زندگینامه

۶. زندگینامه‌ها براساس تاریخ تولد و یا وفات صاحبان ترجمه، و یا به صورت قرنی و یا براساس نام شهرها و در هر شرایط به صورت موضوعی و تنظیم الفبایی نام افراد، تدوین می‌شوند. در صورتی که زندگینامه با نام کوچک تنظیم شده باشد، زندگینامه‌نویس باید بکوشد ارجاعات لازم از کنیه و لقب افراد را ارائه دهد و کتاب را از نمایه‌های تفسیری و مفصل برخوردار گرداند تا جوینده از طریق مطالعه نمایه به آسانی و به سرعت به موضوع مورد دلخواهش دست یابد.^۱

۱- کتاب فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان از انتشارات کتابخانه ملی، منبع معتبر و خوبی برای تشخیص اسم اشهر پدیدآورندگان آثار است.

پرسشهای فصل:

۱. بیوگرافی و اتوبیوگرافی به چه نوع منبع مرجع اطلاق می‌شود و چه تفاوتی با هم دارند؟
۲. مراد از محدودیت موضوعی و زمانی در تألیف زندگینامه‌ها چیست؟
۳. تاریخ تذکره‌های فارسی اثر کیست و موضوع آن چیست؟
۴. ترجمه متن خداینامه از پهلوی به عربی توسط چه دانشمندی انجام گرفته و چه نام دارد؟
۵. شرح احوال هر یک از علما و ادبا و بزرگان در کتاب الاعلام، زیر چه عنوان یا عناوین مرتب شده است؟
۶. «ریحانة الادب»، «وفیات الاعیان» و «ریاحین الشریعه» در چه موضوع، تدوین شده‌اند؟
۷. برای دستیابی به احوال صحابه رسول خدا چه منبع یا منابع مهمی را توصیه می‌کنید؟
۸. احوال سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی و سید جمال‌الدین اسدآبادی را در کدام جلد و شماره صفحه از تاریخ رجال ایران می‌توان یافت؟
۹. سرگذشت و آثار آندره ژید و ژان ژاک روسو را در کدام صفحات از فرهنگ ادبیات جهان می‌توان مطالعه کرد؟
۱۰. احوال خواجه نصیرالدین طوسی و خواجه نظام‌الملک را از چه منبع می‌توان به دست آورد؟ به یکی از منابع مرجع با ذکر مشخصات نشر و شماره صفحه آن اشاره کنید.
۱۱. مکارم الآثار اثر چه کسی است و موضوع آن چیست؟

فصل ۶

سالنامه‌ها

الف. مقدمه

ب. معرفی برخی از سالنامه‌های مهم

پرسشهای فصل

الف: مقدمه

فرهنگها و دایرةالمعارفها و کتابشناسیها و امثال آنها، به دلیل اینکه پاره‌ای از اطلاعات آنها کهنه می‌شود قادر نیستند با تغییرات وسیع و سریعی که در عرصه‌های مختلف علمی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جهان پیوسته بروز می‌کند آن وقایع و تحولات را بفوریت تدوین سازند و به همه پرسشهای جویندگان اطلاعات نوین و روزآمد پاسخ دهند. منابعی که بواقع می‌تواند تا حدودی روح تشنه پرسندگان را از اطلاعات آماری روزآمد و تغییرات علوم و تکنولوژی سیراب سازد و مکملی برای اطلاع مندرج در منابع مرجع باشد سالنامه‌هاست؛ آثاری که به طور سالانه و مرتب منتشر می‌گردد و خلاصه‌ای از اطلاعات، رویدادها و آمار آن سال در باب موضوعهای گوناگون است. سالنامه* معمولاً توسط انجمنهای علمی، تجاری، سازمانهای مختلف، دانشگاهها، دانشکده‌ها و ادارات مختلف و گاه بنیادهای نشر دایرةالمعارفهای بزرگ تدوین و منتشر می‌شوند^۱. معلومات مندرج در سالنامه‌ها اغلب فشرده، کوتاه و با بیانی ساده عرضه می‌شود و استفاده از آن برای همه کس آسان است. از این نوع منبع مرجع، آثاری انتشار یافته که به چند نمونه از آن اشاره می‌شود:

❖ Yearbooks

۱- اگرچه برای دستیابی به وقایع و حوادثی که در سالهای معین اتفاق افتاده و یا برای آگاهی از آخرین اطلاعات توضیحی، آماری یا نشاننامه‌ای، به سالنامه‌ها مراجعه می‌شود اما این توجه را نیز باید داشت که اطلاعات خیلی تازه را در مجلات و روزنامه‌ها جستجو کرد.

ب: معرفی برخی از سالنامه‌های مهم:

۱. سالنامه پارس، مؤسس و مدیر امیر جاهد (۲۹ جلد) از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۳۲. بخشهایی از این سالنامه، به گزارش بودجه کل کشور، وقایع مهم و آثار تاریخی ایران، وقایع مهم سایر کشورهای جهان، سازمان وزارتخانه‌ها و مهمترین فعالیتهای آنها اختصاص دارد.

۲. گاهنامه^۱، مدیر سید جلال‌الدین طهرانی (۹ جلد) از سال ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۵

۳. سالنامه کامل (۷ جلد) از سال ۱۳۱۱ تا سال ۱۳۱۷

۴. سالنامه دنیا (۱۶ جلد) از سال ۱۳۲۴ تا ۱۳۳۹

۵. سالنامه کشور ایران، مدیر محمدرضا میرزا زمانی (۹ جلد) از سال ۱۳۲۵ تا ۱۳۳۳. مجموعه‌ای است در خصوص دولت و مسئولان دولتی، تاریخ ایران و روابط خارجی ایران، وضعیت کشاورزی، صنعت، بانکداری، مطبوعات، مؤسسه‌های آموزشی و شرح حال افراد نامی و...

۶. سالنامه آماری ایران؛ که هر ساله از طرف مرکز آمار ایران وابسته به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (سازمان برنامه و بودجه) منتشر می‌شود و حاوی اطلاعات آماری درباره جغرافیا و تاریخ، بهداشت و آموزش و پرورش، صنعت و کشاورزی و اقتصاد و هر آنچه مربوط به زندگی اجتماعی و فرهنگی مردم ایران می‌شود.

۱- خصوصیات سالنامه‌ای در این اثر بر ویژگیهای گاهنامه‌ای آن بیشتر است و به این علت این گاهنامه در ردیف سالنامه‌ها توضیح داده شده است.

۷. گزارش فرهنگی ایران، حاوی اطلاعات آماری درباره عملکرد فرهنگی کشور ایران است که از سال ۱۳۴۷ به بعد منتشر می‌گردد.

۸. کیهان سال، حاوی مباحث و موضوعات متنوع از قبیل مسائل اجتماعی، سیاسی، آموزشی، فرهنگی، هنر و ادبیات، و رویدادها و وقایع سال و گزارش و گفتگو است. این سالنامه، یک سالنامه عمومی و فاقد محدودیت مکانی است و از سوی مؤسسه کیهان منتشر می‌شود.

۹. اطلاعات سال، از انتشارات مؤسسه اطلاعات. هر شماره از این سالنامه حاوی مطالب متنوع در زمینه رویدادهای علمی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، ادبی، هنری و سایر زمینه‌هایی است که در سال پیش اتفاق افتاده است.

۱۰. سالنامه هواشناسی کشور؛ از انتشارات کل هواشناسی شامل آمار و آثار مربوط به ایستگاههای هواشناسی است.

۱۱. از نمونه‌های دیگر سالنامه‌ها می‌توان به سالنامه بانک ملی ایران، سالنامه دانشگاه تهران، سالنامه آمار بازرگانی خارجی ایران و سالنامه وزارت امور خارجه اشاره کرد.

معیار ارزشیابی سالنامه‌ها تقریباً همانند ضوابط دایرةالمعارفهاست. در ارزشیابی سالنامه‌ها، تاریخ و زمان تحت پوشش سالنامه، و منبع اطلاعات در آن و نیز نوبت انتشار و وجود نمایه جامع از اهمیت عمده‌ای برخوردار است.

هرگاه اطلاعات مندرج در سالنامه‌ها به یک سال معین محدود نشود و گاه اطلاعات گذشته نگر نیز در این نوع منبع مرجع، درج شود به آن "سالنامه" اطلاق می‌شود.

گاه همراه یک سالنامه، تقویم سال، خلاصه تاریخ کشور محل نشر سالنامه، خلاصه تاریخ کشورهای دیگر، اخبار و گزارشهای ورزشی، فرهنگی و تبلیغاتی و واقعیاتی درباره زمین و محیط زیست یا درباره فضا و ستارگان و بهداشت عمومی و امور سیاسی، نظامی و اقتصادی در کشور یا در سطح جهان ذکر می‌شود و به طور کلی خلاصه مجموعه وسیعی از معلومات عمومی و هر یک در بخش جداگانه گردآوری می‌شود. در کشورهای غرب، معمولاً این سالنامه‌ها را آلماناک (Almanac) می‌گویند و این اصطلاح در مغرب زمین از روزگاران کهن برای تقویمها و وقایع‌نامه‌های نجومی بکار می‌رفته که در آنها، احوال و تأثیرات ستارگان را نیز درج می‌کرده‌اند.

پرسشهای فصل:

۱. سالنامه‌ها، چه نوع اطلاعاتی را دربردارند؟
۲. عنوان چند سالنامه را ذکر کنید.
۳. پژوهنده از سالنامه آماری ایران چه بهره‌ای می‌تواند برگیرد؟
۴. چرا سالنامه‌ها می‌توانند مکمل دایرةالمعارفها باشند؟
۵. برای دستیابی به اطلاعات نسبتاً دقیق از جمعیت شهری چرا به جای مراجعه به دایرةالمعارفها، بیشتر از اطلاعات مندرج در سالنامه‌ها استفاده می‌شود؟
۶. خلاصه‌ای از چند رویداد مهم ورزشی را از کتاب کیهان سال با ذکر مشخصات دقیق منبع، نقل کنید.
۷. بیوگرافی مختصر سه تن از مشاهیر ایران را از اطلاعات سال با ذکر مشخصات دقیق منبع ذکر کنید.
۸. از چه منبعی می‌توان به اطلاعات آماری درباره موقعیت تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی گلپایگان دست یافت؟
۹. معیار ارزشیابی سالنامه‌ها چیست؟
۱۰. سالنامه‌ها معمولاً توسط چه مؤسساتی تدوین و منتشر می‌شوند.

فصل ۷

دستنامه‌ها، دستورنامه‌ها، راهنماها و گاهنامه‌ها

الف. مقدمه (معرفی دستورنامه‌ها و راهنماها)

ب. معرفی برخی از گاهنامه‌ها

ج. شیوه استفاده و ارزیابی دستورنامه‌ها و راهنماها

پرسشهای فصل

الف: مقدمه

دستنامه یا کتاب دستی، مجموعه فشرده و کوتاهی از معلومات و اطلاعات مربوط به یک رشته یا یک فن و حرفه است که به شیوه‌ای روشن تنظیم شده، و معلومات مندرج و کاربرد آنها، فوری و آسان یافت می‌شود. نظر به اینکه در دستورنامه هم مانند دستنامه، به جنبه علمی و کاربردی معلومات بیشتر توجه شده اغلب این دو اصطلاح به جای یکدیگر و به یک مفهوم کلی و مشترک بکار می‌رود.

دستنامه‌ها، دستورنامه‌ها و راهنماها* بواقع برای دستیابی به پاسخ پرسشهای فوری و با توجه به مخاطبان مشخص و موضوعهای خاص تألیف می‌شوند و محتوای آن، ممکن است بیشتر جنبه علمی و نظری داشته باشد مثل هنر آشپزی از رزا منتظمی، یا بر جنبه‌های عملی و فنی تأکید می‌کند مثل اطلاعات و کاربردهای داروهای ژنریک نظام نوین دارویی ایران^۱.

اما راهنماها به مجموعه اطلاعات، فهرستها، نقشه‌ها، تصویرها و نمودارهایی اطلاق می‌شود که ما را با یک مؤسسه دولتی یا خصوصی یا یک دانشگاه و مؤسسه آموزشی، یا یک رشته از فعالیتهای و مشاغل، یا یک شهر و شرایط زندگی و دیدنیها و آثار تاریخی آن همراه اطلاعات مورد نیاز عموم مثل شماره تلفن اهالی یک شهر یا نشانی و تلفن پزشکان یک ناحیه، آشنا می‌کند.

❖ Hand books and Directories

۱- تنظیم این کتاب براساس نام لاتین داروهاست و ذیل هر مدخل، اطلاعات کاملی درباره مکانیسم اثر ارائه شده است.

راهنماها برای بازیابی اطلاعات به ترتیب الفبایی یا موضوعی یا جغرافیایی تنظیم می‌شوند و به سه گروه عمده تقسیم می‌گردند. ۱. راهنماهای سرگذشنامه‌ای مثل راهنمای حرفه کتابداران، ۲. راهنماهای جغرافیایی (راهنمای محلی) مثل راهنمای شهر، ۳. راهنماهای خدماتی مثل کتاب اول و راهنمای ایران (حاوی نیازمندیهای عمومی، اقتصادی، صنعتی و خدماتی به ترتیب حروف الفبا)، و راهنماهای تجاری. راهنماها همانند گاهنامه‌ها، سالنامه‌ها، کتابشناسیها و فهرستها، می‌توانند از نظر جغرافیایی به جهانی، منطقه‌ای و ملی تقسیم شوند.

عنوان پاره‌ای از راهنماها بدینقرار است: راهنمای دانشگاه تهران، راهنمای نظام پزشکی ایران، راهنمای موزه مردم‌شناسی، راهنمای مرکز اسناد و کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی (۱۳۶۱)، راهنمای سمینارها، کنگره‌ها و سمپوزیومهای برگزار شده در ایران (۱۳۵۸ تا ۱۳۶۲).

از گونه‌های دیگر راهنماها یا نشاننامه‌ها می‌توان از دفترچه راهنمای تلفن نام برد. گاه این گونه راهنماها، اطلاعاتی در باب سازمانهای خاص یک محل ارائه می‌دهند نظیر راهنمای ناشران ایران، ۱۳۸۱ یا راهنمای کتابخانه‌های شمال شرق ایران یا راهنمای کتابخانه‌ها و مراکز تولید اطلاعات از انتشارات کتابخانه ملی که تمامی نشانی و تلفن و نام مدیران و خصوصیات مراکز را در یک بند به اندازه «چکیده» منتشر می‌کند. بیشتر این مراکز کتابخانه‌اند و تعدادی مراکز تولید اطلاعات می‌باشند مثل مرکز آمار ایران. نشاننامه‌های بازرگانی نیز معمولاً به ارائه اطلاعاتی در باب کارخانه‌ها، شرکتها، مراکز صنعتی، تجاری و نظایر آن می‌پردازند مانند فهرست نام و نشانی کارخانه‌های ایران. از راهنماهای دیگر، می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

راهنمای مجله‌ها و روزنامه‌های ایران، ۱۳۷۸: این راهنما به همت پوری سلطانی و رضا اقتدار در دو بخش، در یک مجلد انتشار یافته است و شامل مشخصات مجله‌ها و روزنامه‌هایی است که به فارسی یا زبانهای دیگر در ایران منتشر می‌شود. بخش اول: راهنمای مجله‌های ایران، به معرفی ۹۳۱ مجله به ترتیب حروف الفبا پرداخته است. بخش دوم: راهنمای روزنامه‌های ایران، به معرفی ۴۴۹ روزنامه براساس حروف الفبا پرداخته است. در هر بخش اطلاعاتی از این دست ارائه شده است: نوع، تاریخ انتشار، فاصله

انتشار، صاحب امتیاز، مدیر مسؤول، سردبیر، اشتراک، وابستگی، نشانی، تلفن، تیراژ، شماره استاندارد.

راهنمای دیدنیهای ایران: تألیف ع. رکوعی. این کتاب مشتمل بر معرفی استانها، شهرها و شهرستانهای ایران و معرفی آثار تاریخی مناطق مذکور همراه با تصاویر رنگی است.

راهنمای بازیهای ایران: اثر ثریا قزل ایاغ، با همکاری شهلا افتخاری. این کتاب بازیهای سنتی ایران و چگونگی استفاده و کاربردهای جدید آن را در انواع مطالعات و طرح به تفکیک استانهای ایران معرفی می‌کند و آموزش می‌دهد. بازیها، بخشی از شناسنامه فرهنگی ملت ایران به شمار می‌آیند و این کتاب، به روشن شدن گذشته‌های ناشناخته‌ای از این فرهنگ کمک می‌کند. کتاب حاضر دارای نمایه است.

راهنمای کامل آسیبهای ورزشی: تألیف اچ وینتر گریفیث. ترجمه مقصود پیری و دیگران. این کتاب تألیف جمعی از متخصصان طب ورزشی و توانبخشی دانشگاههای امریکاست و مرجع مناسبی است برای آگاهی از «آسیبهای ورزشی» و «طب ورزشی». انواع آسیب دیدگیها در بخش نخست کتاب به ترتیب حروف الفبا عنوان شده است. علاوه بر اطلاعات تصویری از قسمت آسیب دیده، معلوماتی نیز از قبیل علائم و نشانه‌ها، علل به وجود آورنده، نحوه پیشگیری، و روش درمان و ... مطرح شده است.

راهنمای فیلم: مجموعه حاضر مشتمل بر معرفی مشخصات فیلمهای سینمایی قابل نمایش برای دانش آموزان است که در دو بخش نظام یافته است. در بخش اول، فهرست ۶۸ فیلم مورد تأیید برای پخش در مناسبتهای مختلف، فهرست ۷۲ فیلم مناسب برای مقطع متوسطه، فهرست ۲۲ فیلم مناسب برای مقطع راهنمایی و فهرست ۳۶ فیلم مناسب برای مقطع ابتدایی آمده است. ذیل هر فیلم، این اطلاعات درج شده است: نام فیلم، نام کارگردان، موضوع فیلم و اولویت نمایش فیلم. در بخش دوم، ۱۲۲ فیلم داخلی و خارجی با این مشخصات معرفی شده است: نام کارگردان، نویسنده، کشور سازنده، خلاصه داستان، پیام فیلم، دوره تحصیلی، و زمان پیشنهادی برای نمایش.

آیین نگارش و ویرایش (راهنمای کتاب نویسی، گزارش نویسی، مقاله نویسی، پژوهش نگاری، داستان نویسی، نمایشنامه نویسی، نقد نویسی، سفرنامه نویسی،

طنزنگاری، چکیده نگاری، سخن آرای، پایان نامه نویسی)، تألیف قاسم صافی. انتشارات ارسباران، ۱۳۸۲.

از دستنامه‌های جدید می‌توان *دستنامه قواعد فهرستنویسی*، تهیه و تدوین ماندانا صدیق‌بهبزادی را نام برد که در سال ۱۳۷۳ از سوی کتابخانه ملی ایران انتشار یافته است. ویرایش جدید در سال ۱۳۷۸ با تغییراتی منتشر شده است. این کتاب راهنمای نیکویی برای اجرای قواعد فهرست‌نویسی انگلوآمریکن و به طور کلی برای فهرست‌نویسی منابع فارسی است.

ب: معرفی برخی از انواع گاهنامه‌ها

گاهشماری یا تقویم، مجموعه‌ی قاعده‌ها و جدول‌هایی است که برای تقسیم زمان و گروه‌بندی روزها و واحدهای کوچکتر یا بزرگتر از روز به روشهای مناسب، و تنظیم کارهای دینی و غیر دینی و ثبت رویدادها منظم می‌شود. گاهنامه‌ها نیز عموماً برای پاسخگویی به پرسشهای فوری مورد استفاده قرار می‌گیرند و موضوع آن، وقایع و رویدادهای تاریخی است و به ترتیب تاریخ رویدادها با اشاره و شرحی کوتاه در مورد رویدادها تنظیم می‌شوند. در ذیل به چند نمونه از آن اشاره می‌شود:

۱. آثار الباقیه از ابوریحان بیرونی (اثری ارزشمند در گاهشماری و روزهای تاریخی، و اعیاد ایرانیان، یونانیان، اعراب، زرتشتیان، صائبیان، مسیحیان، یهودیان، و رسمهای ملل و نحل - ترجمه اکبر داناسرشت

۲. رویدادنگاری تاریخ جهان (در زمینه تاریخ سیاسی و نظامی، شهرها، مذهب و معارف، اکتشافات و اختراعات و هنرها) ترجمه حسن افشار، ۱۳۷۰

۳. کرونولوژی تاریخ ایران از بهاءالدین بازارگاد (مشمول بر رویدادهای ایران از سده ششم پیش از میلاد مسیح تا دهه ۱۳۴۰ خورشیدی)

۴. روزشمار تاریخ ایران از باقر عاقلی (مشمول بر فهرست رویدادهای تاریخ معاصر ایران و وقایعی مصور از ۱۴ مرداد ۱۲۸۵، روز پیروزی انقلاب مشروطیت تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷) به ترتیب روزها، ماهها و سالهای شمسی همراه با انبوهی از عکسهای تاریخی رجال سیاسی، نظامی، اداری و فرهنگی این دوران.

روزشمار تاریخ (کرونولوژی) که به آن تقویم وقایع و گاهنامه نیز اطلاق شده است عبارت است از ثبت وقایع و حوادث تاریخی به ترتیب زمان وقوع و این شیوه‌ای در تاریخ‌نویسی است که بعضی از وقایع‌نگاران پیش گرفته‌اند. کتاب حاضر از این دسته است و در دو بخش فراهم شده است. بخش اول مربوط به وقایع روزانه ایران از ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ خورشیدی تا پایان روز ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و بخش دوم مربوط به وقایع و اخبار از ۲۹ مرداد ۱۳۳۲ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ است. علاوه بر آن، قریب پانصد قطعه عکس در دو بخش چاپ شده و برای آنها فهرست تهیه شده است.

۵. تقویم روز: تألیف حبیب‌الله شاملوئی. این کتاب شامل دو جلد است. در جلد اول، وقایع تاریخی که در ایام مسیحی روی داده، و در جلد دوم، وقایع تاریخی که در ایام هجری قمری و هجری شمسی تا سال ۱۳۴۸ واقع شده، بیان گردیده است. کتاب از فهرست عکسها و اسامی خاص و اسامی اماکن مندرج در آن، برخوردار است.

۶. تقویم تاریخ انقلاب اسلامی ایران (حاوی خبرها و رویدادهای روزانه)

۷. گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله، تطبیق تاریخهای ایرانی و هجری قمری و میلادی: هر قومی که تمدنی پیشرفته داشته، دارای گاهشماری مخصوص خود بوده است. این کتاب نیز برای تطبیق گاهشماریهای قمری هجری، خورشیدی هجری (ایرانی) و میلادی مسیحی تدوین شده است. متن کتاب دربردارنده روش استفاده دقیق از جدولهای تنظیم شده است. و دو جدول عمده در آن، اهمیت ویژه‌ای برای مورخان و کتابداران مرجع دارد. جدول شماره ۱: تطبیق روز اول فروردین ایرانی (هجری خورشیدی) با سالهای میلادی از «۱» تا «۲۰۰۰» ایرانی، و جدول شماره ۲: تطبیق روز اول محرم هجری قمری با تاریخهای ایرانی (هجری شمسی) و میلادی از «۱» تا «۲۰۶۲» هجری قمری است. این کتاب را احمد بیرشک تألیف کرده و در سال ۱۳۶۷ توسط شرکت انتشارات علمی و فرهنگی به چاپ رسانده است.

ج : شیوه استفاده و ارزیابی دستورنامه‌ها و راهنماها

در ایران، دستورنامه‌های نظری و عملی زیادی در زمینه‌های مختلف مانند گل‌آرایی و خیاطی و آشپزی، تعمیر رادیو و تلویزیون و رایانه و ... تدوین شده‌اند و هر کدام با نظامی خاص متناسب با موضوع آن کتاب انتشار یافته‌اند. برای مثال اگر موضوع دستورنامه، آشپزی باشد ابتدا جوینده به چگونگی انتخاب مواد غذایی راهنمایی می‌شود سپس فرا می‌گیرد که چگونه وسایل و مواد اولیه آشپزی را فراهم کند و بعد با نوع غذا، و سپس با دستور پخت و نحوه پخت و جز آن آشنا می‌شود.

در ارزیابی دستورنامه‌ها، باید نکات زیر را در نظر گرفت:

نخست، میزان دانش و تجربه مؤلف در نظر گرفته می‌شود که در آن زمینه از تخصص و تجربه لازم برخوردار باشد. دوم، رسایی و روشنی مطالب متن که برای خواننده کتاب به آسانی قابل فهم باشد. سوم، وجود نمایه‌ای جامع و مفصل همراه با ارجاعات لازم که جوینده از طریق آن بتواند به سرعت به موضوع مورد نظرش دست یابد. چهارم، توجه به وجود تصاویر و نقشه‌های فنی در کتاب هر جا که برای تفهیم بیشتر مطالب برای خواننده، ضرورت دارد.

پرسشهای فصل:

۱. دستورنامه‌ها و راهنماها برای چه منظور تألیف می‌شوند؟
۲. اطلاعات دستورنامه‌ها و راهنماها چه جنبه‌هایی را بیشتر مورد تأکید قرار می‌دهد؟
۳. برای آگاهی از نام و مشخصات نشریات ادواری به چه منبعی می‌توان مراجعه کرد؟
۴. راهنماها، از چه نظر تقسیم‌بندی می‌شوند؟
۵. گاهنامه‌ها برای چه منظور تدوین می‌شوند؟ به سه اثر در این زمینه اشاره کنید.
۶. آثارالباقیه از ابوریحان بیرونی در مجموعه کدامیک از منابع مرجع، می‌گنجد؟
۷. یک نمونه از آثار مربوط به تقویم تاریخ، نام ببرید.
۸. موضوع روزشمار تاریخ ایران چیست؟
۹. نشانی، مشخصات و اهداف کتابخانه وزارت کار و امور اجتماعی را از راهنمای مراکز اسناد و کتابخانه‌های تخصصی و دانشگاهی استخراج کنید.
۱۰. تاریخ درگذشت سید محمد کاظم شیرازی صاحب کتاب عروة الوثقی و نیز اسامی افرادی که از تهران به نمایندگی مجلس شورای ملی در تیرماه سال ۱۳۰۵ انتخاب شدند در کدام صفحه از روزشمار تاریخ ایران (۱۳۷۶) می‌توان یافت؟
۱۱. موضوع گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله چیست و چه اهمیتی داد؟
۱۲. در ارزیابی دستورنامه‌ها و راهنماها، چه نکاتی را باید در نظر گرفت؟

فصل ۸

نقشه‌ها و اطلسها

الف. مقدمه

ب. معرفی برخی از منابع مربوط به اطلس

ج. ارزیابی نقشه‌ها، اطلسها و شیوه استفاده از آن

پرسشهای فصل

الف: مقدمه

در اصطلاحنامه کتابداری، نقشه*، نشان دادن یک قسمت یا تمام سطح زمین یا یکی از اجرام سماوی بر سطح مسطح به قسمی که هر نقطه در رسم مطابق با موضع جغرافیایی یا سماوی مربوط به یک شهر، دهکده یا منطقه کوچکتری باشد، تعریف شده است.^۱ چنانچه قسمت یا تمام سطح زمین و یا شرح سطح زمین بر سطحی مدور ترسیم شود، آن نقشه را اصطلاحاً کره جغرافیایی می‌گویند که از منابع مرجع فوری به شمار می‌رود. نقشه‌ها، عموماً موقعیت جغرافیایی، وضعیت سیاسی، اقتصادی، طبیعی، فرهنگی، راهها و محیط زیست گیاهان و حیوانات و دوره‌های تاریخی مناطق را در اندازه‌های مختلف به نمایش می‌گذارند. نقشه‌ها دارای راهنمایند که در حاشیه نقشه قید می‌شود و در بازبایی اطلاعات، مورد استفاده قرار می‌گیرند. از نمونه‌های نقشه‌ها که در مقیاسهای مختلف و صورتهای گوناگون فراهم شده‌اند می‌توان به این منابع اشاره کرد: دو مجموعه نقشه و مجموعه عکسهای هوایی از انتشارات سازمان نقشه‌برداری و سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح کشور ایران، و مجموعه نقشه‌های عادی و برجسته‌نما، کره‌های جغرافیایی و نقشه‌های برجسته از انتشارات مؤسسه کارتوگرافی سحاب و مؤسسه گیتاشناسی. مجموعه‌ای از نقشه‌ها یا مجموعه‌ای از یک گروه نقشه را که همراه پاره‌ای از اطلاعات و نمایه‌های لازم در یک یا چند جلد، صحافی شده باشند اطلس می‌گویند. اطلسها در همه

رشته‌های علوم می‌توانند به صورت جهان‌نما، ملی، منطقه‌ای و موضوعی تهیه شوند و حاوی اطلاعات جنبی، جدولهای آماری، فهرستی از پرچمهای کشورها و عکسهایی از مناطق باشند و مکمل منابع درسی واقع شوند و با مراجعه به آن می‌توان برخی اعلام جغرافیایی را که در طول تاریخ دگرگون شده، بازشناخت. در ترسیم نقشه‌ها، معمولاً از رنگهای مختلف برای نشان دادن ویژگیهای هر منطقه و رودخانه‌ها، مرزهای سیاسی، خطوط راه‌آهن و جز آن، استفاده می‌شود و همچنین از علایمی که خصایص و ویژگیهای مناطق و برجستگیها و فرورفتگیها را نشان دهد مثل مردابها، کانالها، چراغهای دریایی، مناطق معدنی و ...

اطلسها، عموماً فهرستها و نمایه‌هایی نیز دارند که با کمک آنها، نقشه هر مکان یا محلی را در صفحه مربوط می‌توان یافت. اختلاف ساعت دو نقطه جهان، درجه حرارت یک ناحیه در فصلهای مختلف و فاصله دو شهر و اطلاعاتی دیگر را نیز می‌توان گاه در اطلسها یافت.

ب: معرفی برخی از منابع مربوط به اطلس

۱. **اطلس معاصر گیتاشناسی:** از نمونه‌های اطلس جهانی در زبان فارسی است (مشمول بر آشنایی با سیستمهای تصویر نقشه و اطلاعاتی پیرامون عالم، زمین و منظومه شمسی، نقشه‌های سیاسی و طبیعی قاره‌ها، نقشه‌های پوشش گیاهی و حیوانی جهان، مستعمرات جهان همراه ارقام و آمار، تصاویر رنگی، جداول شناخت کشورها و نمایش پرچمها، ۱۳۷۰)

۲. **اطلس تاریخ اسلامی،** اثر هاری هازارد. ترجمه محمود عرفان (ترجمه‌ای به فارسی و از نمونه‌های اطلسهای اختصاصی پیرامون حدود جغرافیایی قلمرو اسلام همراه با شرح و توضیح است، ابن سینا، ۱۳۳۵).

۳. **اطلس تاریخی جهان:** اثر کالین مک ایودی ترجمه فریدون فاطمی از انتشارات نشر مرکز (۵- ۱۳۶۴). مؤلف، هدف از نشر این کتاب را نمایشی از خاستگاه و سیر تکامل تمدنهای تاریخی اروپا و خاور نزدیک تا قرن چهارم بیان کرده است.

۴. **جغرافیای جهان نما و اطلس جدید** (نخستین کتاب جغرافیای چاپی ایران در عهد صدارت میرزا تقی خان امیرکبیر)

۵. **نخستین اطلس جغرافیا** از انتشارات مؤسسه سحاب. ویرایش جدید، ۱۳۶۰

۶. **اطلس ابرها:** اثر شفیع جوادی که به رده‌بندی ابرها اختصاص دارد (امیرکبیر، ۱۳۵۵)

۷. **اطلس راههای ایران:** از انتشارات مؤسسه گیتاشناسی، ۱۳۶۰. حاوی نقشه‌ها و علائم تقسیمات کشوری مخص ایران و فهرست اسامی جغرافیایی به ترتیب حروف الفباست.

۸. **اطلس منابع آب ایران:** در دو جلد و یک اطلس؛ از انتشارات وزارت نیرو، ۱۳۶۹، شامل گزارش هیدروژنی و هیدروژئولوژی و نقشه‌های آنها و چگونگی بهره‌برداری از آبهای زیرزمینی و کیفیت آب است.

۹. *اطلس کامل شهر تهران*: از انتشارات مؤسسه گیتاشناسی در مقیاس ۱:۱۰۰۰۰، ۱۳۶۴

۱۰. *اطلس نقشه‌های جغرافیایی و اسناد تاریخی درباره خلیج فارس*: از ماقبل

تاریخ تا زمان حاضر: این گنجینه، متضمن اسناد و نقشه‌های مهم تاریخی از هزارها سال قبل از میلاد مسیح تا زمان حاضر مربوط به خلیج فارس است که از طرف استادان و دانشمندان معروف جغرافیای جهان به تمام زبانهای دنیا تهیه شده و در متن همه آنها نام خلیج فارس همچون الماسی درخشان خودنمایی می‌کند. این اثر توسط مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب و به همت عباس سحاب در سال ۱۳۴۹ انتشار یافته است.

۱۰. *اطلس راهنمای کشورهای جهان*: مجموعه‌ای است از نقشه‌های کشورهای

جهان به صورت رنگی که توسط انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح منتشر شده است. این مجموعه در پنج دفتر به این شرح فراهم آمده است: دفتر اول: کشورهای خاورمیانه، دفتر دوم: کشورهای آفریقا، دفتر سوم: کشورهای آسیای مرکزی و ماورای قفقاز، دفتر چهارم: کشورهای اروپا، دفتر پنجم: کشورهای آسیا و اقیانوسیه. در هر یک از دفترها، نقشه اختصاصی هر کشور با راهنما و دیگر نکات ضروری درج شده است. قطع و رنگ نقشه‌ها از نظر کاربرد در امور پژوهشی و آموزشی، کیفیت مطلوبی دارد.

۱۱. *اطلس چوبهای شمال ایران*: تشریح و تشخیص میکروسکوپی گونه‌های مهم:

اثر داود پارسا پژوه. در این کتاب، کلیاتی درباره جنگلهای شمال ایران، و مطالبی در مورد مشخصات مهم ساختمان تشریحی چوبهای شمال ایران همراه شکل‌های متعدد و متنوع که از برشهای میکروسکوپی به دست آورده شده، ارائه گردیده است.

۱۲. *اطلس خط*: تحقیق در خطوط اسلامی: تألیف و تصنیف حبیب‌الله فضائلی. این

کتاب، نتیجه تحقیق مؤلف در متون قدیم و جدید از فیارسی و عربی و ترکی و جمع یادداشتها و قطعات و نمونه‌های خطی در فن خط و خط‌شناسی است. کتاب حاضر، علاوه بر جنبه تحقیقی و فنی، آلبومی از انواع خطوط و لوحه‌های عباراتی آموزنده را دربردارد.

۱۳. *اطلس رنگی راهنمای حشرات آفت*: تألیف جورج اس فیکتر. ترجمه احمد

مظفری جوبین. در این کتاب، خصوصیات و ویژگیهای بیش از ۳۵۰ نوع حشره آفت با ارائه تصاویر رنگی هر یک تشریح شده که به نوعی با بهداشت انسان، حیوانات و گیاهان در ارتباطند. در صفحات پایانی کتاب، فهرست اسامی علمی حشرات براساس الفبای لاتین ضبط شده است.

۱۴. *آشنایی با بدن انسان*. نویسنده: استیو پارکر، تألیف غلامرضا حسن‌زاده و

دیگران. آشنایی با بدن انسان در واقع یک اطلس (ATLAS) کوچک به زبان ساده است که در هجده فصل تنظیم گردیده است. خوانندگان در قسمتهای مختلف کتاب با اندامها و دستگاههای اصلی بدن آشنا شده و از نحوه فعالیت و وظایف هریک از آنها مطلع می‌شوند. فصول این کتاب، عبارت است از: اجزای بدن، پوست و ضامم آن، استخوان و اسکلت، عضلات، اعصاب، اندامهای فوقانی و تحتانی (دست و پا)، مغز، حواس، چشم، گوش، دهان، قفسه سینه، ریه‌ها، دستگاه قلب و گردش خون، شکم و دستگاه تولیدمثل. در بعضی از قسمتها علاوه بر شرح اعمال فیزیولوژیک، به پاره‌ای از اختلالات و بیماریهای مهم یا شایع آن دستگاهها نیز اشاره شده است. همچنین در پایان اکثر بخشهای کتاب، نحوه مراقبت از دستگاه یا اندام مورد بحث ارائه شده است. تصاویر کتاب اگرچه رنگی نیستند اما ساده و گویا می‌باشند و مطالب آن برای نوجوانان و جوانان که به نظر می‌رسد مخاطبان اصلی کتاب می‌باشند، مفید است.^۱

منابع دیگر جغرافیایی

برخی از محققین و کتابشناسان، نقشه‌ها و اطلس‌ها را زیر عنوان منابع جغرافیایی دسته‌بندی کرده‌اند و کتابهایی را که در کلیات علم جغرافیا (علمی درباره کیهان) و در موضوع مسالک و ممالک (راهها و کشورها) تدوین شده‌اند و حاوی اطلاعات جغرافیای تاریخی، انسانی و موضوعات تاریخی، اجتماعی، اقتصادی، و شناختن راهها و موقعیت شهرها و شرایط اقلیمی و انسانی نواحی مختلف می‌باشند در این ردیف، توضیح داده‌اند که در اینجا به چند کتاب اشاره می‌کنیم:

۱. *حدود العالم من المشرق الى المغرب*: در سال ۳۷۲ ه‍.ق درباره جغرافیای عمومی تألیف شده، مؤلف آن، ناشناخته مانده، و در بخارا کشف شده است، چاپ سوم آن توسط دکتر منوچهر ستوده به طبع رسیده است. *حدود العالم*، توسط ولادیمیر مینورسکی به انگلیسی ترجمه و با تعلیقات چاپ شده است.

۲. *البلدان*: اثر احمد بن یعقوبی از معاصران ابن خردادبه صاحب *المسالک و الممالک* در قرن سوم ه‍.ق است. *البلدان* حاوی اطلاعاتی است از بغداد و سامرا (دو شهر مرکزی خلافت

۱- برای اطلاع بیشتر از دیگر اطلس‌ها رجوع کنید به کتاب مرجع شناسی تألیف نورالله مرادی. فرهنگ معاصر، ۱۳۷۴، ص

اسلامی)، ایران، توران و مناطق بصره، عربستان مرکزی، هند، چین و دولت روم شرقی که این قسمت از بین رفته است. این کتاب را، محمد ابراهیم آیتی به فارسی، ترجمه و منتشر کرده است (۱۳۴۳).

۳. *صورة الارض*: از ابن حوقل، پیرامون علم جغرافیا، جغرافیای تاریخی و اوضاع و احوال شهرها و آبادیهای گذشته و نیز شامل تاریخ شهرهایی است که سالیان دراز در مقابل تذبذب حوادث مقاومت کرده‌اند و اکنون نیز پایدارند و آنچه که در این ارتباط قرار می‌گیرد مثل احوال بزرگان، پادشاهان و امرا، توانگران و نیکوکاران و صاحبان مذاهب را در قرن چهارم شامل می‌شود. جعفر شعار، آن را ترجمه کرده و به طبع رسانده است (۱۳۴۵).

۴. *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*: اثر ابو عبدالله مقدسی و نتیجه مشاهدات و مطالعات مؤلف، پیرامون شناخت سرزمینها و زبانها و گویشهای ممالک اسلامی است. احسن التقاسیم، از کتابهای معتبر جغرافیایی و تاریخی در قرن چهارم هجری است که به همت دکتر علینقی منزوی به فارسی ترجمه و چاپ شده است (۱۳۶۱).

۵. *تقویم البلدان*: اثر ابوالفدا (مورخ و جغرافیدان عرب)، متعلق به سال ۷۳۲ هجری. کتابی معتبر پیرامون جغرافیا و جامع محاسن کتابهای پیش از آن است. البلدان را یکی از معاصرین مؤلف، تلخیص کرده و توسط شخص دیگری ضمن افزودن اطلاعاتی به آن، القبایی تنظیم شده است. این کتاب را، عبدالمحمد آیتی به فارسی ترجمه کرده است.

۶. *مروج الذهب فی معادن الجواهر*: از ابوالحسن علی بن حسین مسعودی از مورخان و دانشمندان بزرگ اسلام در سده چهارم و حاوی اطلاعات درباره جغرافیا و زمینشناسی و تاریخ طبیعی و سرزمینهای اسلامی و چگونگی به وجود آمدن نژادهای مختلف انسان و ترسیم نقشه دریاهای شرقی است.

۷. *آثار ابوریحان بیرونی*: از قبیل تحقیق ماللهند (تحقیقی در جغرافیای هندوستان)؛ تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن (در اندازه‌گیری طول و عرض جغرافیایی و محاسبه ارتفاع و مختصات جغرافیایی بعضی از امکنه و علت پیدا شدن چشمه‌های طبیعی و آرتین و ...)؛ قانون مسعودی (پیرامون علم جغرافیا)؛ التفهیم الی صناعة التنجیم (شامل اطلاعات جغرافیایی و اصطلاحات هندسه و حساب و نجوم و احکام نجوم و ...)

۸. *معجم البلدان*: تألیف یاقوت حموی در سده ششم، این کتاب، مشتمل بر جغرافیا و احوال بلاد و اقوال عالم و از مراجع مهم جغرافیایی جهان اسلام و حاوی سفرهای دور و درازی است که نویسنده در کسوت بازرگانی از بغداد به کیش و عمان و شام و خراسان و

مرو و خوارزم داشت و ضمن کار بازرگانی، کتاب هم خرید و فروش می‌کرد. ضبط اسامی شهرها در این کتاب به نحوی است که هر اسم بر حسب حرکت یا سکون حروف و نوع آنها توضیح داده شده است. فرهنگ جغرافیایی معجم البلدان با ترتیب الفبایی، اثر معروف دیگر این نویسنده است.

۹. *نزهة القلوب*: اثری از حمدالله مستوفی معاصر خواجه رشیدالدین فضل الله (سال ۷۴۰ ه‍.ق) حاوی اطلاعاتی به فارسی پیرامون علم هیئت و جغرافیا و اوضاع و احوال نواحی ایران در قرون وسطی و مطالب تاریخی دیگر از قبیل شرح حرمین شریفین و بیت المقدس، جغرافیای بلاد اردن و عراق و عرب و آسیای صغیر و ممالکی که در قلمرو حاکمیت ایران نبوده اما حکام ایرانی آن را ساخته‌اند. تمام یا بخشهایی از این کتاب توسط خاورشناسانی به انگلیسی ترجمه شده است.

۱۰. *مرآت البلدان*: اثری از محمدحسن خان اعتماد السلطنه و نخستین کوشش در تدوین جغرافیای تاریخی ایران به شیوه نوین در عصر ناصری به فارسی است. چاپ تازه‌ای از این کتاب به کوشش دکتر عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث همراه فهرستهای اعلام و اماکن و کتب انجام گرفته است.^۱

۱۱. *فرهنگ آبادیهای ایران*: تألیف لطف‌الله مفخم پایان و دیگران؛ شامل نامها و موقعیت جغرافیایی شهرها و دیه‌های کشور. این کتاب به ترتیب الفبایی تنظیم شده و از فرهنگ جغرافیایی ایران بهره بسیار برده است.

۱۲. *فرهنگ جغرافیا*: این فرهنگ به منظور تعریف و توصیف اصطلاحات جغرافیایی طبیعی و اصطلاحات متداول در جغرافیا، توسط پریدخت فشارکی ترجمه و تألیف یافته و چاپ اول آن در سال ۱۳۶۹ و چاپ دوم در سال ۱۳۷۴ منتشر شده است. علاوه بر اصطلاحات جغرافیای طبیعی، تعداد قابل ملاحظه‌ای نیز از اصطلاحات متداول در شاخه‌های مختلف جغرافیا را در بر دارد. نظام کتاب، الفبایی است و اصطلاحات به ترتیب حروف الفبا آمده است.

۱۳. *فرهنگ جغرافیایی جهان*: تألیف علی‌بابا عسکری و فریرز خوارزمشاهیان از انتشارات کتاب سحاب وابسته به موسسه جغرافیایی سحاب است، ۱۳۵۷. حاوی اطلاعات کلی درباره قاره‌های جهان، به تفکیک کشورها و با نظم الفبایی منضم به نقشه‌ها و تصویرهاست.

۱- ویرایش نخست توسط اسماعیل نوری علاء و محمدعلی سپانلو صورت گرفته است.

۱۴. فرهنگ بزرگ گیتاشناسی: این کتاب شامل اصطلاحات جغرافیایی، فارسی به فارسی، فارسی به انگلیسی و انگلیسی به فارسی است. عباس جعفری، مسئولیت گردآوری و ترجمه آن را بر عهده داشته و انتشارات گیتاشناسی در سال ۱۳۷۹ منتشر کرده است.

فرهنگی است فارسی به فارسی که با واژه‌های برابر و مترادف انگلیسی تکمیل گردیده و با منظور نمودن واژه‌نامه انگلیسی به فارسی، بر کاربرد آن افزوده شده است.

۱۵. گیتاشناسی نوین کشورها: این کتاب، گردآوری و ترجمه عباس جعفری است و مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی در سال ۱۳۸۴ چاپ کرده است. بخشهای ششگانه این کتاب، حاوی این مباحث است: بخش اول: جهان از آغاز تاکنون بخش دوم: مسائل مهم جهان، بخش سوم: کتابشناسی کشورها، بخش چهارم: اطلس نوین جهان، بخش پنجم: سازمانها و مجامع بین‌المللی، بخش ششم: واژه‌نامه. نظام کتاب، به ترتیب الفبایی کشورهاست.

۱۶. جغرافیا از دارالفنون تا انقلاب: تألیف محمدحسن گنجی. این اثر، مروری است بر تاریخچه جغرافیا و آموزش آن در مقاطع تحصیلی همراه با معرفی منابع و تحقیقات مهم چاپ شده در موضوعها و شاخه‌های مختلف دانش جغرافیا، و نیز دربردارنده شرح احوالی است از جغرافیدانان نامدار ایران و نیز معرفی انجمنها، سمینارها و مؤسسات جغرافیایی، و ارزیابی تاریخچه و سرگذشت نقشه و نقشه‌سازان ایران مانند: سازمان جغرافیایی کشور، سازمان نقشه‌برداری، مؤسسات کارتوگرافی خصوصی (سحاب، گیتاشناسی، خدمات جغرافیایی ارتش و ...

بسیاری از معلومات جغرافیایی در سفرنامه‌های سیاحان نیز آورده شده است. از آن جمله‌اند:

۱. سفرنامه ناصر خسرو (مشمول بر اطلاعاتی درباره جغرافیای خاورمیانه در سده پنجم) ناصر خسرو، بسیاری از شهرها و مکانهای مهمی را که در سفر شاهد آن بوده، شرح داده است. محمد دبیر سیاقی، بر نسخه چاپی این کتاب، حواشی و تعلیقات و فهرس اعلام تاریخی و جغرافیایی و لغات نگاشته است و برخی نکات و مطالب مندرج در سفرنامه را توضیح داده است.

۲. تحفة النظار: سفرنامه یا رحله این بطوطه (مشمول بر شرح مشاهدات نویسنده از سرزمین و مردم شمال آفریقا، مصر، شام، حجاز، عراق، ایران، یمن، بحرین، ترکمنستان، ماوراءالنهر و بخشی از هند و چین و جاوه و مراکز آفریقا، و شنیده‌ها و دیدارهای او با اشخاص و رجال در سال ۷۵۶ق). این کتاب توسط محمد علی موحد به فارسی ترجمه شده است.

ج: ارزیابی نقشه‌ها، اطلسها و شیوه استفاده از آن

مجموعه‌ای از یک گروه نقشه، اطلس نامیده می‌شود که با پاره‌ای اطلاعات جنبی، ضرورت‌های آماری، فهرستی از پرچم‌های کشورها و عکسهایی از مناطق مختلف، و نمایه‌ها و رنگ‌آمیزیهای لازم و مناسب در یک یا چند مجلد صحافی می‌شوند و نه تنها در علم جغرافیا که در سایر رشته‌های علوم نیز تهیه می‌شوند و مکمل کتابهای درسی و کتابهای مرجع خواهند بود. معمولاً قسمتهای یک نقشه به کمک رنگ تفکیک می‌شوند (مثلاً استانها در یک نقشه ملی و کشورها در یک نقشه جهان‌نما، رنگ‌آمیزی و تفکیک می‌شوند). رنگها (از کم تا پررنگ) به صورت استاندارد تهیه شده و برای نشان دادن ویژگیهای خاص نقشه‌ها، مورد استفاده قرار می‌گیرند. مثلاً رنگ آبی برای نشان دادن آب، و رنگ قهوه‌ای برای نشان دادن برجستگیها به کار می‌رود. برای نشان دادن برجستگیها مثل کوهها، نقشه را به صورت برجسته، و برای نشان دادن فرورفتگیها آن را با سایه زدن به صورت فرورفته تهیه می‌نمایند.

در یک نقشه اگر به جستجوی محلی می‌گردیم باید حدود جغرافیایی آن محل را بدانیم والا باید همه نقشه را بگردیم. اما در بازیابی اطلاعات در یک اطلس کافی است که به نمایه اطلس مراجعه کنیم و از این طریق به سهولت، منطقه یا مکان موردنظر را بیابیم. در نمایه اطلس^۱، کلیه اسامی به صورت الفبایی آمده است و در مقابل هر نام علاوه بر شماره

۱- نمایه در بعضی از اطلسها مفصل است و به عنوان یک فرهنگ جغرافیایی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

صفحه، اطلاعاتی دیگر یکی به حرف و دیگری به عدد درج شده است. مثلاً در نمایه نوشته شده $27:D/5$ یعنی به نقشه‌ای که در صفحه ۲۷ قرار دارد رجوع کنیم و با امتداد قسمتی که در محور مختصات در طول نقشه با حرف D مشخص شده و قسمتی که محور عرض نقشه با عدد ۵ مشخص شده به مربعی برسیم که از تقاطع این دو علامت به دست می‌آید^۱.

در ارزیابی نقشه‌ها و اطلسها و سایر منابع جغرافیایی، اعتبار کار توگراف و تهیه کننده نقشه و نیز اعتبار ناشر یا اعتبار علمی مؤسسه‌ای که فرهنگ جغرافیا یا نقشه‌ها و اطلسها را تهیه و عرضه می‌کند مورد توجه قرار می‌گیرد. میزان ارزش و اعتبار آثاری که کار توگراف و یا ناشر منتشر کرده‌اند و ملاحظه کارهایی از آنها که مورد قبول اهل نظر واقع شده کمک شایانی در ارزیابی این نوع منابع است. همچنین میزان اطلاعات و حدود دامنه منابع جغرافیایی و نقشه‌ها نسبت به نیاز مراجعه کنندگان، در ارزیابی بررسی می‌شوند.

از عوامل دیگر ارزیابی و میزان کارایی، می‌توان به این نکات اشاره کرد:

روزآمد بودن اطلاعات و توجه به مقیاس نقشه‌ها که هرچه بزرگتر باشد میزان اطلاعات مندرج در آن نقشه بیشتر خواهد بود؛ کاربرد علائم و نشانه‌ها برای نشان دادن شهرهای درجه اول، پایتختها، خطوط مراسلاتی، راهها، راه آهن، مرزهای سیاسی، رودخانه و امثال آن؛ روشن بودن نشانه‌ها، خوانا بودن نامها و توضیحات، مناسب بودن رنگ قسمتهای مختلف یک نقشه، نحوه چاپ و صحافی و صفحه‌بندی و نوع کاغذ که نقشه روی آن چاپ شده، و بالاخره وجود نمایه و دارا بودن ارجاعهای لازم در نمایه و اطلاعات دیگری که در کنار نقشه‌ها می‌آید که همه این موارد در کار ارزیابی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

معمولاً جدول این نشانه‌ها در حاشیه نقشه یا در صفحه‌های اول و آخر اطلس درج

می‌شود.

۱- برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به مرجع شناسی آقای نورالله مرادی از انتشارات فرهنگ معاصر

پرسشهای فصل:

۱. به چه نوع منبع مرجع، نقشه می گویند.
۲. کره جغرافیایی چگونه شکل می گیرد؟
۳. چه مواردی در ترسیم نقشه ها، مدنظر قرار می گیرد؟
۴. برای بازیابی اطلاعات در نقشه ها، چه نکاتی را باید آموخت؟
۵. کتاب اطلس، چه ویژگیهایی دارد و چگونه شکل می گیرد؟
۶. رنگ آمیزی در تهیه نقشه ها برای چه منظور است؟
۷. کدام سازمانها در تهیه نقشه و اطلس اهتمام کرده اند؟
۸. اطلس معاصر گیتاشناسی مشتمل بر چه موضوعاتی است؟
۹. یک نمونه کتاب اطلس نام ببرید که نمایشی از خاستگاه و سیر تکامل تمدنهای تاریخی اروپا و خاور نزدیک باشد.
۱۰. در ارزیابی نقشه ها و اطلسها و سایر منابع جغرافیایی، بررسی چه نکاتی ضرورت دارد؟
۱۱. شرح احوال ایران زمین شامل مطلعی در شرح تقسیم و طول و عرض بلاد و چگونگی آب و هوا و بنیاد عمارات و صفت ساکنان ولایات را در کدام صفحات کتاب نزهةالقلوب می توان به دست آورد؟
۱۲. نخستین نقشه دارالخلافه تهران در چه صفحاتی از کتاب اطلس کامل شهر تهران (۱۳۶۴) درج شده است؟
۱۳. چه بخشی از کتاب «جغرافیا از دارالفنون تا انقلاب» به موضوع تاریخچه نقشه و نقشه سازان ایران ارتباط دارد؟
۱۴. ابن حوقل در هزار سال پیش در کدام اثر خود علت تسمیه خلیج فارس را ذکر کرده و چه فصلی در آن را به دریای فارس اختصاص داده است؟

فصل ۹

کتابنامه و نمایه

- الف. فهرست راهنمای منابع و مراجع (کتابنامه)
ب. فهرست نامهای اشخاص و کتابها (نمایه)

الف. فهرست راهنمای منابع و مراجع (کتابنامه)

در فهرست حاضر، کتابها و مقالاتی معرفی می‌شوند تا راهنمای علاقه‌مندانی باشند که بخواهند اطلاعات بیشتری پیرامون تاریخ مرجع‌شناسی و مسائل و موضوعات مربوط به آن به دست آورند. این فهرست همچنین راهنمای مشخصات کامل منابعی می‌باشد که در متن کتاب یا در پانویست صفحات به آنها ارجاع داده شده است. شایان ذکر است که کتابنامه‌ها یا فهرستهای مراجع و مآخذی که در پایان یک مقاله یا یک کتاب پژوهشی یا پژوهشنامه افزوده می‌شود، خود یک کتابشناسی کوچک و محدود، اما اغلب معتبر و سودمند است و برای یک پژوهنده، راهنمای مفیدی در یافتن منابع بیشتر می‌تواند باشد.

۱. آقا بزرگ طهرانی، محمد حسن. ترجمه و تلخیص الذریعه الی تصانیف الشیعه. به اهتمام محمد آصف فکرت. مشهد. آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.
۲. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله الطنجی. الرحلة یا تحفة النظار و غرائب الامصار و عجائب الاسفار. مصر، ۱۳۵۷ هـ / ترجمه محمد علی موحد. تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷ ش.
۳. ابن حوقل. صورة الارض. ترجمه جعفر شعار. تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
۴. ابن خردادبه، ابوالقاسم. المسالك و الممالك، ۱۹۱۳.
۵. ابن خلکان، ابوالعباس شمس الدین ...، وفيات الاعیان. قاهره، ۱۹۴۸.

۶. ابوالفداء، عمادالدین اسما عیل. تقویم البلدان. بغداد، ۱۸۴۰م.
۷. احمد کردی نیشابوری، ابویوسف یعقوب. کتاب البلغه (فرهنگ عربی و فارسی). مقابله و تصحیح متن به اهتمام مجتبی مینوی و فیروز حریرچی. تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵.
۸. استخری. مسالک و ممالک. ترجمه ایرج افشار. تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰ش.
۹. اسحاق، محمد. الفهرست. ترجمه رضا تجدد. تهران، ابن سینا، ۱۳۴۳.
۱۰. افشار، ایرج. فهرستنامه کتابشناسیهای ایران. مرکز تحقیق و مطالعه تمدن و فرهنگ ایران و خاورمیانه، ۱۳۴۲.
۱۱. انوار (استعلامی)، پروین. مأخذشناسی در روش استفاده از کتابخانه و ویرایش. تهران، کتابدار، ۱۳۸۲.
۱۲. ایزدپناه، حمید. کتابشناسی مثلهای فارسی. (به ضمیمه داستانها و زبانزدهای لری). تهران، ۱۳۶۲.
۱۳. بامداد، مهدی. شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هـ.ق. تهران. زوار، ۱۳۴۷.
۱۴. پارکر، برتاموریس. فرهنگنامه. ترجمه و نگارش زیر نظر رضا اقصی، تهران: جیبی و فرانکلین، ۱۳۴۷.
۱۵. بستانی، بطرس. کتاب دایرة المعارف. وهوقاموش عامٍ لِكُلِّ فَنٍ و مطلب. تهران. مطبوعات اسما عیلیان، ۱۹۵۶م.
۱۶. بغدادی، اسما عیل. ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عین اسامی الکتب و الفنون: محمد شرف الدین بالتقایا. استانبول، ۱۹۴۵-۱۹۴۷م.
۱۷. بیرشک، احمد. گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله. تطبیق تاریخهای ایرانی و هجری قمری و میلادی. تهران. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
۱۸. تهانوی، مولوی محمد... کشاف اصطلاحات الفنون. با مقدمه پروین گنابادی. تهران، خیام، ۱۹۶۷م.
۱۹. ثروتیان، بهروز. فرهنگ اصطلاحات نفایس الفنون. تبریز، مؤسسه تاریخ و فرهنگ دانشگاه تبریز، ۱۳۵۲.
۲۰. جُرّ، خلیل. فرهنگ عربی - فارسی. ترجمه سید حمید طبیبیان. تهران. امیرکبیر، ۱۳۶۵.

۲۱. جمالزاده، محمد علی. فرهنگ لغات عامیانه. به کوشش محمدجعفر محبوب. تهران. انتشارات فرهنگ ایرانزمین، ۱۳۴۱.
۲۲. جهودا، جرالده. مبانی مرجع؛ فنون پرسش کاوی و پاسخ یابی از منابع کتابخانه. تألیف جرالده جهودا و جودیت شیک براوناگل. ترجمه و تألیف محمد حسین دیانی و عبدالحمید معرفزاده با مقدمه و ویرایش اسدالله آزاد. مشهد، آستان قلس رضوی، ۱۳۷۰.
۲۳. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله. کشف الظنون. تهران. منشورات المكتبة الاسلامیه، ۱۳۸۷ ه.ق.
۲۴. حبله رودی، محمد علی. مجمع الامثال. ویراستار دکتر صادق کیا. فرهنگ عامه، ۱۳۴۴.
۲۵. حری، عباس. مراجع و بهره گیری از آنها. تهران. مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۶.
۲۶. حسن لاریجانی، حجت الله. مرجع شناسی عمومی (بخش عربی). ویرایش محمد کاظم بهنیا و شهرام رجب زاده، تهران، نشر آن، ۱۳۸۱.
۲۷. حسن، محمد عبدالغنی. زندگینامه ها. ترجمه امیره ضمیری. تهران. امیرکبیر، ۱۳۶۲.
۲۸. حکمت، علی اصغر. "برهان قاطع". لغتنامه دهخدا مقدمه. تهران. سازمان لغتنامه، ۱۳۳۷، ص ۱۹۹-۲۱۷.
۲۹. خلف تبریزی، محمد حسین. برهان قاطع. به اهتمام دکتر محمد معین. تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۵-۱۳۶۱.
۳۰. دبیرسیاقی، محمد. "فرهنگهای فارسی". لغتنامه فارسی. مقدمه. تهران، سازمان لغتنامه، ۱۳۳۷.
۳۱. دبیرسیاقی، محمد. فرهنگهای فارسی و فرهنگ گونه ها. تهران. اسپرک، ۱۳۶۸.
۳۲. دوائی، علی. مفاخر اسلام. تهران، بنیاد فرهنگی امام رضا. [۱۳۶۰].
۳۳. رحمت الهی، مصطفی. کتابشناسی فرهنگهای دوزبانه و چند زبانه فارسی. تهران. مرکز اسناد و مدارک علمی ایران، ۱۳۶۶.
۳۴. زرکلی، خیرالدین. الاعلام، قاموس التراجم لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین. بیروت، ۱۹۶۹ م.

۳۵. زرینکوب، عبدالحسین. کارنامه اسلام. تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴.
۳۶. زرینکوب، عبدالحسین. کتابشناسی در ایران. یغما. ش ۱۱. بهمن ۱۳۴۰. ص ۵۲۳.
۳۷. زوزنی، حسین بن احمد. المصادر. به کوشش تقی بینش. مشهد، ۱۳۴۰ و ۱۳۴۵.
۳۸. ساوجی، ابوالفضل (و دیگران). نامه دانشوران. با مقدمه رضا صدر، ۱۳۳۸.
۳۹. ستوده، غلامرضا. مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی. تهران. سازمان سمت، ۱۳۷۱.
۴۰. سزگین، فؤاد. کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان همراه با کتابشناسی علوم قرآنی، حدیث، تاریخنگاری، تاریخ فرهنگ و ادبیات، فقه، کلام، تصوف. (ترجمه بخشی از تاریخ الثرات العربی به نام تاریخ نگارشهای عربی) ترجمه، تنظیم و فهرستها از چنگیز پهلوان. تهران. انتشارات معرف، ۱۳۶۶.
۴۱. سلطانی، پوری و فروردین راستین. اصطلاحنامه کتابداری. تهران، کتابخانه ملی ایران، ۱۳۶۵.
۴۲. شاد، محمد پادشاه. آندراج. تهران، ۱۳۳۵.
۴۳. شعبانی، احمد. مرجع شناسی اسلامی. تهران. دبیرخانه هیأت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور، ۱۳۸۲.
۴۴. صافی، قاسم. عکسهای قدیمی از رجال، مناظر، بناها و محیط اجتماعی ایران. تهران. دانشگاه تهران، چاپ ۳، ۱۳۷۴.
۴۵. صافی، قاسم. آیین نگارش و ویرایش؛ راهنمای کتاب‌نویسی، گزارش‌نویسی، مقاله‌نویسی، پژوهش‌نگاری، داستان‌نویسی، پایان‌نامه‌نویسی و...، تهران، ارسباران، ۱۳۸۲.
۴۶. صدری‌افشار، غلامحسین. تاریخ در ایران: شرح احوال و معرفی آثار مورخان و جغرافیدانان ایران. تهران، ۱۳۴۵.
۴۷. صفی‌پور، عبدالرحیم. منتهی‌الارب فی لغة العرب. به خط محمدصادق حسینی خوانساری. تهران، ۱۲۹۶-۱۲۹۸ق.
۴۸. طباطبایی، سیدمصطفی. امثال عربی و معادل آنها در فارسی. مجله یغما. ج ۱، ش ۴ (تیر ۱۳۲۷). ص ۱۷۰.

۴۹. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر. تاریخ طبری. ترجمه ابو علی محمد بلعمی به تصحیح محمد جواد مشکور. تهران، ۱۳۳۷.
۵۰. عبدالباقی فواد، محمد. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم. قاهره، ۱۳۴۶ق.
۵۱. عمادزاده، حسین. دایرة المعارف قرآن، ۱۳۴۹.
۵۲. غربال، محمد شفیق. الموسوعة العربية المیسرة. مصر، ۱۹۶۵م.
۵۳. غفار، قمر. قدیمترین جغرافیدانان مسلمان. دهلی نو، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰.
۵۴. فارابی، ابونصر محمد. احصاء العلوم. ترجمه حسین خدیو جم. تهران. انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۳.
۵۵. فخری هروی. تذکرة روضة السلاطین. به تصحیح و تحشیة عبدالرسول خیامپور. تبریز، ۱۳۵۴.
۵۶. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. القاموس المحيط. مصر، ۱۳۴۴ق.
۵۷. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. تاج العروس من شرح جواهر القاموس. مصر، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷ق.
۵۸. قائمی، علی. روش تحقیق در یک مکتب. قم، دارالتبلیغ اسلامی، ۱۳۹۷ هـ.ق.
۵۹. قائینی نجفی، فاضل. معجم مؤلفی الشیعه. تهران. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸.
۶۰. قربانی، ابوالقاسم. زندگنامه ریاضیدانان دوره اسلامی از سده سوم تا سده یازدهم هجری. تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۵.
۶۱. قزوینی، میرزا محمد. مقدمه تتمه صوان الحکمه: دوره کامل بیست مقاله قزوینی. تهران. ابن سینا، ۱۳۳۲، ص ۱۳۰-۱۳۱.
۶۲. گلچین معانی، احمد. تاریخ تذکره های فارسی. تهران. دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
۶۳. گوهرین، سید صادق. فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی. تهران، ۱۳۳۷-۱۳۵۴.
۶۴. مدرس تبریزی خیابانی، محمد علی. ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب. تهران، خیام، ۱۳۶۹.
۶۵. ماهیار، عباس. مرجع شناسی ادبی و روش تحقیق، نشر قطره، ۱۳۷۹.
۶۶. مرادی، نورالله. دایرة المعارفها را بشناسیم. نشر دانش. دوره اول. ش ۵ و ۶ (مرداد - آبان ۱۳۶۰)، ص ۵۰-۶۴.
۶۷. مرادی، نورالله. مرجع شناسی: شناخت خدمات و کتابهای مرجع. تهران. فرهنگ معاصر، ۱۳۷۴.

۶۸. محقق، مهدی. طرح تدوین دایرةالمعارف تشیع و فهرست عنوانهای مقالات. تهران. بنیاد اسلامی طاهر، ۱۳۶۲.
۶۹. مشار، خانابا. فهرست کتابهای چاپی فارسی. تهران، ۱۳۵۰-۱۳۵۵.
۷۰. مشار، خانابا. مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز چاپ تاکنون. تهران، ۱۳۴۰-۱۳۴۴.
۷۱. مصاحب، غلامحسین. دایرةالمعارف فارسی. مقدمه دایرةالمعارف. تهران. فرانکلین، ۱۳۴۵.
۷۲. معلم حبیب آبادی، محمد علی. مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار. اصفهان. مؤسسه نشر نقاشی مخطوطات، ۱۳۳۷ - ۱۳۵۲.
۷۳. معین، محمد. فرهنگهای فارسی. مقدمه فرهنگ فارسی. ج ۱.
۷۴. مقدمه‌ای بر اثر مرجع. جلد اول: منابع مرجع پایه، ویلیام ای. کتز، ترجمه رحیم فرحی شاهگلی. تبریز، دانشگاه تبریز، ۱۳۸۲.
۷۵. منزوی، علینقی. "سیره رسول الله یا السيرة النبوية". فصلنامه کتاب. دوره چهارم. ش ۱ (بهار ۱۳۷۲). ص ۱۲۵-۱۳۲.
۷۶. منزوی، علینقی. فرهنگهای عربی به فارسی. تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۷.
۷۷. مهرداد، جعفر. مقدمه‌ای بر خدمات مرجع عمومی. شیراز. سازمان چاپ دانشگاه شیراز، ۱۳۶۷.
۷۸. نفیسی، سعید. "فرهنگهای فارسی". برهان قاطع. مقدمه / لغتنامه دهخدا. مقدمه. تهران. سازمان لغتنامه، ۱۳۳۷.
۷۹. نفیسی، علی اکبر. فرهنگ نفیسی یا فرنودسار. تهران، ۱۳۱۷-۱۳۳۴.
۸۰. نقوی، سید علیرضا. تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان. تهران. علمی، ۱۳۴۷.
۸۱. وِئسِنک، ا.ی. المعجم المفهرس لالفاظ الحديث النبوي. بیروت، ۱۹۵۵.
۸۲. وو. بارون کارادو. متفکران اسلام. جلد چهارم، ترجمه احمد آرام. تهران. دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱.
۸۳. یاحقی، محمدجعفر. فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی. تهران، سروش، ۱۳۶۹.
۸۴. یارشاطر، احسان. دانشنامه ایران و اسلام. تهران، ۱۳۵۴-۱۳۶۰.
۸۵. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب .. وهب بن واضح. تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷.
۸۶. یوسفی، علی حسین. آشنایی با روش تحقیق و مرجع شناسی. گناباد، نشر مرنديز، محقق، ۱۳۷۵.

ب. فهرست نام اشخاص و کتابها (نمایه)

۱. فهرست نام اشخاص

آ

آبازری، زهرا ۳۹	آخوندزاده، شاهین ۷۹
ابراهیم پور، محمد تقی ۴۵	آدم (ابوالبشر) ۱۲۳
ابراهیمی، عبدالقیوم ۴۲	آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ ۱۲۴
ابن اثیر، عزالدین علی ۴۵، ۱۲۳	آذرنگ، عبدالحسین ۳۹، ۴۲
ابن بطوطه ۱۶۰	آذر مهر، فاطمه ۴۷
ابن حوقل، محمد بن محمد ۱۵۸	آذر نوش، آذرتاش ۴۶
ابن خرداد به، عبیدالله بن عبدالله ۱۵۷	آرام، احمد ۴۲، ۶۴، ۱۲۰
ابن خلکان، احمد بن محمد ۱۲۲	آریانپور، امیر حسین ۵۰
ابن سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا ۶۴، ۶۵	آریانپور، یحیی ۱۲۸
ابن ماجه قزوینی، ابو عبدالله محمد بن یزید ۵۳	آریانپور کاشانی، عباس ۴۷
ابن الندیم، محمد بن اسحاق ۹۸	آریانپور کاشانی، منوچهر ۴۸
ابن یمین فریومدی ۲۶	آسیموف، ایزاک ۷۹
ابن یونس، بناطی ۱۳۰	آقابخشی، علی اکبر ۱۰۷
ابوالفدا، اسماعیل بن علی ۱۵۸	آقابزرگ طهرانی، محمد حسن ۹۹، ۱۲۳
ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد ۲۶، ۶۵، ۱۴۷	آملی، شمس الدین ۶۶
ابونصر فراهی ۵۱	آیتی، عبدالمحمد ۱۵۸
ابویوسف یعقوب بن احمد نیشابوری ۵۱	آیتی، محمد ابراهیم ۱۵۸

- اتابکی، پرویز ۴۷
 اجتهادی، مصطفی ۱۲۷
 احمد حنبل، ابو عبدالله احمد بن محمد ۵۳
 احمدی، مینا ۷۳
 اختریان، محمود ۷۳
 ادیب نظری ۵۱
 اردلان، فریدون ۶۹
 استرآبادی، محمد امین ۶۸
 استلاکیتن ۳۸
 استوری، چارلز، آبروز ۱۰۸
 استینگاس ۲۵، ۲۷
 اسحاق همدانی، رفیع الدین ۱۲۱
 اسدی زاده، پرویز ۷۲
 اسدی طوسی، ابو منصور علی بن احمد ۱۹،
 ۲۰، ۲۲

ب

- بابا افضل کاشانی ۳۲
 بارتولد ۸۲
 باطنی، محمدرضا ۴۷، ۴۹
 بامداد، مهدی ۱۲۶
 بجنوردی، کاظم ۸۴
 بخاری، ابو عبدالله ۵۳
 بخاری، ابو منصور حسن بن نوح ۴۳
 بدره‌ای، فریدون ۱۱۹
 بروکلیمان ۸۲
 برازش، علیرضا ۵۳
 براهنی، محمد تقی ۴۲
 بزرگ علوی ۵۰
 بُسْطانی، بُطرس ۶۲
 بهروزی، علینقی ۳۲
 بیابانی، غلامحسین ۴۳
 بیانی، مهدی ۱۲۷
 اسدی گرگانی، فاطمه ۳۸، ۳۹
 اسفر کاشانی، ابوبکر علی بن عثمان ۶۵
 اسماعیل پاشا (بغدادی) ۹۹
 اشرف زاده، رضا ۴۳
 اشرف الکتابی، منوچهر ۱۰۴
 اعتماد السلطنه، محمد حسن خان ۴۲، ۱۵۹
 اعرابی، غلامحسین ۷۹
 افتخاری، شهلا ۱۴۴
 افندی، اسحاق ۵۱
 افشار، ایرج ۶۵، ۱۰۷، ۱۱۰
 افشار، حسن ۱۴۷
 افشار سیستانی، ایرج ۳۴
 اقبال آشتیانی، عباس ۱۲۰
 اقتداری، احمد ۳۴
 اقوی، رضا ۷۰
 اکبر شاه (پادشاه تیموری) ۲۳

بیتارق، عصمت ۱۰۵

بیدارفر، محسن ۵۳

بیرشک، احمد ۱۴۸

بیهقی، ابوالفضل ۵۱

پ

پارسا پزوه، داود ۱۵۶

پارکر، استیو ۱۵۶

پارکر، برتاموریس ۷۰

پازارگاد، بهاء الدین ۱۴۷

پاشایی، ع. ۴۰

پاکباز، روین ۷۹

پلوتارک ۱۱۹

پورافکاری، نصرت الله ۴۲

پور ممتاز، علیرضا ۳۹

پورنامداریان، تقی ۷۴

پیری، مقصود ۱۴۵

ج

جامی، عبدالرحمن ۱۲۳

جانسون ۲۵

جزّ، خلیل ۴۵

جرجانی، اسماعیل ۶۵

جرجانی، میرسید شریف ۵۱

جعفری، عباس ۱۶۰

جعفری لنگرودی، محمد جعفر ۴۲، ۸۱

جمال الدین انجو، حسین بن حسن ۲۳

جمالزاده، محمدعلی ۳۰، ۳۲

جواد، شفیع ۱۵۵

جهانشاهی، ایرج ۷۰

جهانگیر شاه (پادشاه تیموری) ۲۳

چ

چاوش اکبری، رحیم ۷۳

ح

حاج سید جواد، صدر ۸۵

حاجی خلیفه (کاتب چلبی) ۹۸

حافظ، شمس الدین محمد ۲۶، ۳۰، ۳۲

حبیب آبادی، محمد علی ۱۲۷

حبیش تفلیسی ۵۱

حقایق، بابک ۷۲

حق شناس، علیمحمد ۴۹، ۷۳

حری، عباس ۷۷

حسنزاده، غلامرضا ۱۵۶

حسینی اشکوری، احمد ۱۰۰

حسینی، علی ۶۸

حکمت، علی اصغر ۳۳

حکمی، نسرین ۲۸

ت

تجدد، محمدرضا ۹۸

تبریزی، محمد کریم ۲۳

تسبیحی، غلامحسین ۱۰۷

تعاونی، شیرین ۱۰۵

توماس، هنری ۱۱۹

تهانوی، مولوی محمدعلی بن علی ۶۶

ث

ثابته، حبیب الله ۴۲

ثقة الاسلام تبریزی، میرزا علی ۹۹

ثروت، منصور ۳۲

دیهیم، محمد ۴۲
ذوالفقاری، حسن ۷۴

حکمی، نسترن ۲۸
حمیدی، جعفر ۳۴، ۹۷
حییم، سلیمان ۴۸، ۴۹

ر

راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد ۵۲
راستین، فروردین ۷۶
رجایی بخارایی، احمد علی ۴۳
رحمتی، یوسف ۲۹
رحیمیان، بهزاد ۷۶
رحیمی ریس، احمد رضا ۱۰۲
رصاصی، محمد ۱۰۴
رضازاده شفق، صادق ۴۳
رضایی، مهدی ۱۱۲
رکوعی، ع. ۱۴۴
روزنقلد، بوریس آبراموویچ ۱۲۶
ریاحی پور، بابک ۷۲
ریچاردسون ۲۵

ز

زاهدی، محمد جواد ۳۷
زرکلی، خیرالدین ۱۲۲
زریاب خویی، عباس ۴۳، ۶۵، ۱۲۱
زمانی، کریم ۴۳
زمخسری، جارالله ۵۱، ۵۲
زوزنی سمرقندی ۵۱

ژ

ژیوا ۱۰۸

س

سادات ناصری، حسن ۱۴۴

خ

خالد ارن ۱۰۵
خالق گیلانی، محمد ۵۱
خانلری، پرویز ۳۳
خانلری (کیا)، زهرا ۱۲۹
خرسند، بیژن ۸۱
خرمشاهی، بهاء الدین ۴۱، ۸۵
خسروی، غلامرضا ۵۲
خلف الله، محمد احمد ۵۲
خلف تبریزی، محمد حسین ۲۳
خوارزمشاهیان، فریبرز ۱۵۹
خوانساری، محمد ۴۲
خیام (حکیم عمر خیام) ۳۲
خلیفه بناروانی، بهمن ۵۱

د

داد، سیما ۳۶
داود، شیخ محمد (عزیز) ۲۴
دبیر سیاقی، محمد ۲۰، ۱۶۰
درویشی، محمد رضا ۸۰
دزفولیان، کاظم ۵۱
دوانی، جلال الدین ۶۸
دوانی، علی ۱۲۰، ۱۲۵
دهاروال، بدر محمد ۵۱
دهخدا، علی اکبر ۲۵، ۳۰
دهقانی، محمد ۷۴
دهگان، بهمن ۳۲

- ساروخانی، باقر ۳۷، ۷۷
 سالک، محمود ۷۹
 سپانلو، محمدعلی ۱۵۹
 ستوده، منوچهر ۳۴، ۶۵، ۱۵۷
 سجادی، جعفر ۴۳
 سجادی، ضیاءالدین ۴۳
 سجستانی، سلیمان ۵۳
 سحاب، عباس ۱۵۶
 سراج‌الدین علی خان اکبرآبادی ۵۱
 سرمدی، عباس ۱۲۸
 سروری کاشانی ۲۳
 سزگین، فؤاد ۱۰۲
 سعادت، اسماعیل ۸۷، ۱۰۳
 سعدی، شیخ مصلح‌الدین ۳۰
 سعید، حسن ۸۱
 سعیدیان، عبدالحسین ۷۴، ۱۲۸
 سل ۱۰۸
 سلیمی، مشیر ۴۲
 سمیعی، احمد ۱۰۳
 سنایی غزنوی، مجدالدین آدم ۳۰
 سوزنی سمرقندی ۲۶
 سیاح، احمد ۴۵
 سید حسن غزنوی ۲۶
 سید حسینی، رضا ۳۶، ۱۰۳
- ش
- شالچی طوسی، محمود ۳۹
 شاملو، احمد ۳۱
 شاملویی، حبیب‌الله ۱۴۸
 شاه حسینی، مهدی ۴۲
 شرفکندی، عبد الرحمن ۴۵
- شعار، جعفر ۱۵۸
 شعرانی، عبدالوهاب بن احمد ۱۲۳
 شمس‌العلوم ۴۵
 شوشتری، قاضی نورالله ۶۸
 شهابی، مصطفی ۴۳
 شهریاری، پرویز ۳۵
 شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی ۵۳
 شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن محمد بن حسن ۵۳
- ص
- صادقی رشاد، علی اکبر ۸۶
 صارمی، کتایون ۸۰
 صافی، قاسم ۱۰۶، ۱۴۶
 صدری افشار، غلامحسین ۲۸
 صدیق بهزادی، ماندانا ۱۴۶
 صدیقیان، مهیندخت ۴۲، ۴۴
 صفا، ذبیح‌الله ۶۹
 صفاتاج، مجید ۸۶
 صفی پوری هندی، عبدالرحیم ۴۵
- ط
- طاش کبری زاده، احمد ۶۸
 طاعتی، عبدالعلی ۲۲
 طباطبایی مجد، غلامرضا ۷۱
 طبیبیان، حمید ۴۵
 طهران، جلال‌الدین ۱۳۸
- ع
- عاملی، باقر ۱۲۶، ۱۴۷
 عباسی، حبیب‌الله ۷۴
 عبدالباقی، محمد فؤاد ۵۲

- عبدالرشید عبدالغفور الحسینی المدنی ۲۴
 عبداللهی، منیژه ۴۳
 عبید زاکانی ۳۲
 عرفان، محمود ۱۵۵
 عزیزی مقدم، شیرین ۶۵
 عسکری، علی بابا ۱۵۹
 عطار نیشابوری، فریدالدین ۳۰
 عقیقی، رحیم ۳۳
 علوی، اسدالله ۹۷
 عماد خراسانی، نسرین دخت ۱۰۶
 عمادالدین کاتب اصفهانی ۶
 عمید، موسی ۶۹
 عواد، گرگیس ۱۰۰
 عینی، صدرالدین ۲۹

غ

غلام، محمد ۷۴

ف

- فارابی، ابونصر ۴۵
 فاطمی، فریدون ۱۵۵
 فانی، کامران ۸۵، ۸۶، ۴۱
 فتوحی، محمود ۷۴
 فخررازی، (فخرالدین محمد بن عمر) ۶۸
 فرخزاد، پوران ۴۲
 فرخی سیستانی ۲۶
 فردوسی، حکیم ابوالقاسم ۱۲۱
 فره‌وشی، بهرام ۴۴
 فضائی، حبیب‌الله ۱۵۶
 فکرت هروی، محمد آصف ۱۰۵، ۱۰۰
 فلاحی مقیمی، محمد ۳۸

- فهیمی، مهدی ۳۳
 فیکنر، جورج اس ۱۵۶

ق

- قاسملو، محسن ۶۵
 قاسمی، علی حسین ۳۹
 قالیباف، قاسم ۷۱
 قانعی، سعید ۷۳
 قربانی، ابوالقاسم ۱۲۶
 قزل ایاغ، ثریا ۱۴۴
 قطب‌الدین شیرازی ۶۸
 قطب‌شاه، سلطان عبدالله ۲۳
 قمی، عباس ۱۲۳
 قواس، فخرالدین مبارکشاه ۱۹
 قورجیانی، نادر قلی ۱۰۸
 قیم، عبدالبنی ۴۶

ک

- کاتب خوارزمی، ابوعبدالله محمد بن احمد ۶۴
 کارادووو، بارون ۶۴
 کارنگ، عبدالعلی ۹۹
 کاظم‌زاده، حسن ۳۸
 کاظمی خلخالی، زین‌العابدین ۷۳
 کاظمی، محمد ۴۲
 کانار، محمد ۵۰
 کاهن، کلود ۹۷
 کرامت رعنا حسینی، رضا ۱۰۰
 کلینی، محمد بن یعقوب ۵۳
 کمال‌الدین اسماعیل ۳۲
 کمال الملک ۸۱
 کولب، ویلیام ۳۷
 کیا، صادق ۳۳، ۶۵

گ

- گاندی، مهاتما ۱۱۹
 گریفیت، اچ وینتر ۱۴۵
 گشایش، فرهاد ۳۵
 گلچین معانی، احمد ۴۴، ۱۲۱، ۱۲۵
 گولد تسهیر ۸۲
 گولد، جولیس ۳۷
 گنجی، محمد حسن ۱۶۰
 گونیلی، ابوالحسن ۴۲
 گوهرین، صادق ۴۳
 گولد تسهیر ۸۲

ل

- لاله (رای) تیک چند (بهار) ۵۱
 لمعه، منوچهر ۳۲
 لویان، داود ۴۲
 لوسی اسمیت، ادوارد ۳۵
 لیست، سیمور مارتین ۸۵

م

- مارکوس، جان ۳۸
 ماسینیون، لویی ۸۲
 مافی، عباس ۱۰۴
 مانی ۸۱
 متحدین، ژاله ۸۶
 مجتبیایی، فتح الله ۲۰
 مجلسی، محمد باقر ۶۸
 محجوب، محمد جعفر ۳۰
 محدثی، جواد ۷۱
 محلاتی، ذبیح الله ۱۲۳
 محمد بن قوام... بدر خزانه بلخی (کره ای) ۲۳
 محمد پادشاه (شاد) ۲۴

- محمد (پیامبر اسلام) ۱۲۳
 محمدزاده، مرضیه ۷۶
 محمد شاه قاجار ۳۴
 مدرس تبریزی، محمد علی ۱۲۰، ۱۲۲
 مدرسی تهرانی، شهره ۳۹
 مرادی، نورالله ۸۶
 مرتضی پور، اکبر ۱۲۰
 مردوخ، محمد ۴۵
 مرعشی، احمد ۳۲
 مرعشی، فرخنده سادات ۱۰۶
 مستوفی، حمد الله ۱۵۹
 مسعود سعد سلمان ۲۶
 مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین ۱۵۸
 مسلم نیشابوری، ابوالحسن ۵۳
 مشار، خانبابا ۱۰۰
 مشایخی، رضا ۱۱۹
 مشایخی، ویدا ۱۰۵
 مشیر سلیمی، علی اکبر ۶۹
 مشیری، مهشید ۱۰۸
 مصاحب، غلامحسین ۶۸، ۶۹
 مصاحب، محمود ۷۹
 مصطفی، ابوالفضل ۴۲
 مظفرزاده، باقر ۶۵
 مظفری جوین، احمد ۱۵۶
 مقتدری، محمد تقی ۳۳
 معین، محمد ۲۰
 مفخم پایان، لطف الله ۱۵۹
 مقدسی، ابو عبدالله ۱۵۸
 مقدسی، مهناز ۱۰۷
 مقفع، عبدالله ۱۲۱
 مک ایودی، کالین ۱۵۵

نوری علاء، اسماعیل ۱۵۹
نیکلسن ۸۲

و

وزیر مغربی ۱۲۱
وزیری، بزرگمهر ۳۸
ونسنگ ۵۳، ۸۲

ه

هاجری، ضیاء الدین ۱۰۳
هادیانفر، کمال ۴۳
هازارد، هاری ۱۵۵
هاشمی، ابوالفضل ۳۹
هانسور ۴۶
هدایت، رضاقلی خان ۱۱۹، ۲۴
هروی، آتون ۴۲
هروی، ابومنصور (امام هروی) ۴۳
همت خواه، فرهاد ۷۸
هندوشاه نخجوانی، شمس الدین محمد بن
فخرالدین ۲۲
هوتسما ۸۲

ی

یاحقی، محمدجعفر ۴۱
یاسه، هانری ۸۲
یارشاطر، احسان ۶۹، ۸۲
یاقوت حموی، شهاب الدین یاقوت بن عبدالله
۱۲۲، ۱۵۸، ۶
یسوعی، لويس معلوف ۴۴
یغمایی، حبیب ۴۴
یوسفی، ناهید ۴۲
یونکر، هاینریش ۵۰
بی بی لیان ۵۰

مک میلن ۸۷

منتظمی، رزا ۱۴۳
منزوی، احمد ۱۰۹
منزوی، علینقی ۱۵۸، ۱۰۰
منوچهری دامغانی ۲۶
موسوی، سید محمود ۳۵
موسوی خوانساری، محمد باقر ۱۲۴
مولوی، جلال الدین ۳۰
مولوی، حسن ۹۷
مولوی، فرشته ۱۰۴
موحد، محمدعلی ۱۶۰
مهاجر، نجفعلی ۴۲
مهاجر (خانم مهاجر) ۸۶
مهدوی، محمدنقی ۱۰۷
مهدوی دامغانی ۶۶
میدانی نیشابوری ۵۱
میرساردو، طاهره ۳۸
میرزا زمانی، محمد رضا ۱۳۸
میرعبادینی، حسین ۷۵
میرهادی، توران ۷۰
مینورسکی، ولادیمیر ۸۴، ۱۵۷

ن

ناصر خسرو ۱۶۰
نجفی، ابوالحسن ۳۰
نسائی، ابو عبدالرحمن احمد بن علی ۵۳
نصر، حسین ۳۵، ۱۲۰
نصرآبادی، محمد طاهر ۱۲۴
نصیری فر، حبیب الله ۱۲۷
نظامی گنجوی ۳۰
نفیسی، سعید ۳۰
نفیسی، علی اکبر خان (ناظم الاطبا) ۲۴
نوری، شهاب الدین احمد بن عبدالوهاب ۶۶

۲. فهرست نام کتابها

آ

- آتشکده آذر ۱۲۴
آثارالباقیه ۱۴۷
آداب المریدین ۳۶
آشنایی با بدن انسان ۱۵۶
آینه جام (شرح مشکلات دیوان حافظ) ۴۳
آیین نگارش و ویرایش ۱۴۵

الف

- الابنیه عن حقایق الادویه ۴۳
ادب (الکاتب) ۶۲
احصاء العلوم ۶۴
احیاء علوم الدین ۳۶
احوال و آثار خوشنویسان ۱۲۷
احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم ۱۵۸
از صبا تا نیما ۱۲۸
اسدالغابه فی معرفة الصحابه ۱۲۳
الاساس ۵۲
اصول کافی ۵۳
اطلاعات سال ۱۳۹
اطلاعات و کاربردهای داروهای ژنریک نظام
نوین دارویی ایران ۱۴۳
اطلاعات عمومی پیام ۷۳
اطلاعات عمومی معین ۷۳
اطلس تاریخ اسلامی ۱۵۵
اطلس تاریخی ایران ۱۵۵
اطلس تاریخی جهان ۱۵۵
اطلس چوبهای شمال ایران ۱۵۶
اطلس خط ۱۵۶
اطلس راهنمای کشورهای جهان ۱۵۶
اطلس رنگی راهنمای حشرات آفت ۱۵۶
اطلس کامل شهر تهران ۱۵۶
اطلس معاصر گیتاشناسی ۱۵۵
اطلس منابع آب ایران ۱۵۵
اطلس نقشه‌های جغرافیایی و اسناد تاریخی
درباره خلیج فارس ۱۵۶
اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی ۴۳
اصطلاحنامه اطلاع رسانی و کتابداری ۳۹

- الاعلام ۱۲۲
امثال و حکم ۲۶، ۳۰
امثال قرآن کریم ۳۳
أنموذج العلوم ۶۸
ایران شهر ۶۹
ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون ۹۹
- ب
بحار الانوار ۶۸
بحر الفضائل فی منافع الافاضل ۲۳
برهان قاطع ۲۰، ۲۳
البلدان ۱۵۷
البلغة المترجم فی اللغة ۵۱
بزرگان فلسفه ۱۱۹
بهار عجم ۵۱
- ج
جغرافیا از دارالفنون تا انقلاب ۱۶۰
جغرافیای جهان نما و اطلس جدید ۱۵۵
جوامع البیان ۵۱
جوامع اللغات ۵۱
جهان دانش، فرهنگ دانستنیها ۷۳
جهان کتاب ۱۰۱
- ج
چراغ هدایت ۵۱
- ح
حدود العالم من المشرق الى المغرب ۱۵۷
حياة الحيوان ۴۵
حیات مردان نامی ۱۱۹
- ت
تاج الاسامی ۴۵
تاریخ الثرات العربی ۱۰۲
تاج المصادر ۴۵، ۵۱
تاجی نصرآبادی، محسن ۱۴۵
تاریخ تذکرة های فارسی ۱۲۱، ۱۲۵
تاریخ رجال ایران ۱۲۶
تاریخ نگاران ۹۷
تاریخ نگارشهای عربی ۱۰۲
تبویب الذریعه ۱۰۰
تحدید نهایات الاماکن لتصحیح
مسافات المساکن ۱۵۸
تحفة النظار ۱۶۰
تحقیق ماللهند ۱۵۸
تذکره بانوان شاعره ایران ۴۲

خ

خداینامه ۱۲۱

خلاصه المستخلص ۵۱

خیرات حسان ذهنی افندی ۴۲

د

داروشناسی در پزشکی ۶۵

دانشنامه ادب فارسی ۷۵

دانشنامه زبان و ادب فارسی ۸۷

دانشنامه امام علی ۸۶

دانشنامه بزرگ سینمایی ۷۶

دانشنامه جهان اسلام ۸۴

دانشنامه زنان فرهنگساز ایران و جهان ۴۲

دانشنامه شعر عاشورایی ۷۶

دانشنامه علایی ۶۴، ۶۵

دانشنامه علوم ۸۷

دانشنامه فلسطین ۸۶

دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی ۸۶

دانشنامه کتابداری و اطلاع رسانی ۷۶

دانشنامه کوچک ایران ۸۶

دانشنامه های ایرانی ۱۰۷

دانشنامه هنرمندان ایران و جهان اسلام ۸۱، ۱۲۸

دایرة المعارف آریانا ۶۹

دایرة المعارف اتومبیل ۸۷

دایرة المعارف ادبی ۷۴

دایرة المعارف اسلام ۳۶، ۸۱، ۸۲

دایرة المعارف افغانستان ۶۹

دایرة المعارف الاسلامیة الشیعة ۸۵

دایرة المعارف امریکانا ۸۲

دایرة المعارف ایرانشهر ۸۹

دایرة المعارف ایرانیکا ۶۹

دایرة المعارف ایمنی و بهداشت کار ۷۹

دایرة المعارف، بازتابی از عالم کبیر ۱۰۸

دایرة المعارف بزرگ اسلامی ۸۴

دایرة المعارف بزرگ اتحاد شوروی ۸۳

دایرة المعارف بزرگ زرین ۷۲

دایرة المعارف بزرگ لاروس ۸۳

دایرة المعارف بروکهاوس ۸۲

دایرة المعارف بریتانیکا ۸۲

دایرة المعارف پزشکی خانواده ۷۸

دایرة المعارف تشیع ۸۵

دایرة المعارف داستانهای فارسی ۷۴

دایرة المعارف دانشمندان علم و صنعت ۷۹

دایرة المعارف دانش و هنر ۷۲

دایرة المعارف دموکراسی ۸۵

دایرة المعارف دیدرو ۸۳

دایرة المعارف زن ایرانی ۱۲۷

دایرة المعارف زنان و فرهنگهای اسلامی ۱۲۸

دایرة المعارف سازهای ایران ۸۰

دایرة المعارف سنگ ۸۷

دایرة المعارف سینمایی ۸۱

دایرة المعارف شعر معاصر ۸۷

دایرة المعارف صنعت ۷۹

دایرة المعارف علوم اجتماعی ۷۷

دایرة المعارف علوم اسلامی (قضایی) ۸۱

دایرة المعارف فارسی ۶۸، ۶۹

دایرة المعارف قرآن کریم ۸۱

دایرة المعارف کتابداری و اطلاع رسانی ۷۷

دایرة المعارف کتابهای طلایی ۷۰

دایرة المعارف کودکان و نوجوانان ۷۱

دایرة المعارف گیاهان دارویی ایران ۷۹

دایرة المعارف لاروس ۸۰

- دایرةالمعارف مصاحب ۸۹
 دایرةالمعارف مصور زرین ۷۱
 دایرةالمعارف موسیقی جهان ۸۰
 دایرةالمعارف نقاشی ایرانی ۸۷
 دایرةالمعارفهای فارسی ۱۰۸
 دایرةالمعارف هنر ۷۹
 درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی ۹۷
 درختان جنگلی ایران ۴۲
 دستنامه قواعد فهرست نویسی ۱۴۶
 دستوراللغة و مرقات ۵۱
 دیوان الادب ۴۵
 دینکرت (زندآکاسیه) ۶۳
- ذ
 ذخیره خوارزمشاهی ۶۵
 الذریعه الى تصانیف الشیعه ۹۹، ۱۰۰
- ر
 راهنمای بازیهای ایران ۱۴۴
 راهنمای بین المللی نشریات ادواری ۸۳
 راهنمای دانش آموختگان کتابداری ایران ۱۲۷
 راهنمای دانشگاه تهران ۱۴۴
 راهنمای دیدنیهای ایران ۱۴۵
 راهنمای سمینارها، کنگره ها و سمپوزیومها ۱۴۴
 راهنمای فیلم ۱۴۵
 راهنمای کامل آسیبهای ورزشی ۱۴۵
 راهنمای کتابخانه ها و مراکز تولید اطلاعات ۱۴۴
- ز
 زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی ۱۲۵
- س
 سالنامه آمار بازرگانی خارجی ایران ۱۳۹
 سالنامه آماری ایران ۱۳۸
 سالنامه بانک ملی ایران ۱۳۹
 سالنامه پارس ۱۳۸
 سالنامه دانشگاه تهران ۱۳۹
 سالنامه دنیا ۱۳۸
- راهنمای مجله ها و روزنامه های ایران ۱۴۴
 راهنمای مرکز اسناد و کتابخانه های تخصصی و دانشگاهی ۱۴۴
 راهنمای موزه مردم شناسی ۱۴۴
 راهنمای ناشران ایران ۱۴۴
 راهنمای نظام پزشکی ایران ۱۴۴
 رجال نامی شیعه ۴۵
 رسائل اخوان الصفا ۶۳
 روح القوانين ۲۶
 روزشمار تاریخ ایران ۱۴۷
 روضات الجنان فی احوال العلماء والسادات ۱۲۴
 رویدادنگاری تاریخ جهان ۱۴۷
 ریحانة الادب ۱۲۰
 ریاحین الشریعه ۱۲۰، ۱۲۳
 ریاض العارفین ۲۴، ۱۱۹
 ریاضیدانها، منجمان و دیگر دانشمندان تمدن اسلامی و آثار آنها ۱۲۶
 ریحانة الادب ۱۲۲

- سالنامه کامل ۱۳۸
 سالنامه کشور ایران ۱۳۸
 سالنامه وزارت امور خارجه ۱۳۹
 سالنامه هواشناسی کشور ۱۳۹
 السامی فی الاسامی ۵۱
 سراج اللغة ۵۱
 سر عظمت و انحطاط دولت روم ۲۶
 سفرنامه ناصر خسرو ۱۶۰
 سرمدی، عباس ۸۱
 سلطانی، پوری ۷۶
 سنن ابن ماجه ۵۳
 سنن ابو داود ۵۳
 سنن نسایی ۵۳
 السوانح ۳۶
 سه حکیم مسلمان ۱۱۹
 سیرالملوک ۱۲۱
 سیره ابن اسحاق ۱۲۱
 سیره ابن هشام ۱۲۱
 سیره رسول الله ۱۲۱
 سیمای هنرمندان ایرانی ۱۲۷
- ص
 صحاح الفرس ۲۲
 صحاح اللغة ۲۴
 صحاح جوهری ۴۵
 صحیح بخاری ۵۳
 صحیح مسلم ۵۳
 صد سال داستان نویسی فارسی ۷۵
 صراح اللغة ۵۱
 صورة الارض ۱۵۸
 الصیدنه فی الطب ۶۵
- ض
 ضرب المثلهای فارسی در افغانستان ۳۳
- ط
 طبقات اعلام الشیعه ۱۲۰، ۱۲۳
- ع
 عکسهای قدیمی ایران ۱۰۶
- ف
 الفتوحات المکیه ۳۶
 فرهنگ آبادیهای ایران ۱۵۹
 فرهنگ آثار ۱۰۳
 فرهنگ آکسفورد ۴۷
 فرهنگ آندراج ۲۴، ۴۵
 فرهنگ اداة الفضلا ۵۱
 فرهنگ ادبیات جهان ۱۲۹
 فرهنگ ادبیات فارسی دری ۳۷
 فرهنگ ادیان جهان ۴۰
- ش
 شاهنامه ۱۲۱
 شرح اصطلاحات تصوف ۴۳
 شرح جامع مثنوی معنوی ۴۳
 شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران ۱۲۶
 شرح حال ریاضیدانان ایران ۱۲۰
 شرح قاموس ۲۴
 شفا ۶۴، ۶۵
 شناخت و نقد منابع تاریخ ایران باستان ۹۷

- فرهنگ اساطیری - حماسی ایران ۴۲
 فرهنگ استینگاس ۲۷
 فرهنگ اشعار حافظ ۴۳
 فرهنگ اشعار صائب ۴۴
 فرهنگ اصطلاحات ادبی ۳۶
 فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی ۴۲
 فرهنگ اصطلاحات دکومانتاسیون ۴۲
 فرهنگ اصطلاحات عرفان اسلامی ۳۵
 فرهنگ اصطلاحات علوم و تمدن اسلامی ۳۶
 فرهنگ اصطلاحات علمی ۳۵
 فرهنگ اصطلاحات کشاورزی ۴۲
 فرهنگ اصطلاحات منطقی ۴۲
 فرهنگ اصطلاحات نجومی ۴۲
 فرهنگ اصطلاحات هنری ۳۵
 فرهنگ المورد ۴۶، ۳۶
 فرهنگ الیاس العصری ۴۶
 فرهنگ انجمن آرای ناصری ۲۴
 فرهنگ انگلیسی - فارسی حمیم ۴۹، ۴۸
 فرهنگ بروکهایس ۲۷
 فرهنگ بزرگ جامع نوین ۴۵
 فرهنگ بزرگ سخن ۲۷
 فرهنگ بزرگ گیتاشناسی ۱۶۰
 فرهنگ پیشرو آریانپور ۸۲
 فرهنگ تاریخی زبان فارسی ۳۳
 فرهنگ توصیفی علوم جنایی ۴۲
 فرهنگ جامع ۴۵
 فرهنگ جامع الکترونیک ۳۸
 فرهنگ جامع ترکی استانبولی به فارسی ۵۰
 فرهنگ جامع دیوان حافظ ۴۳
 فرهنگ جامع روانشناسی و روانپزشکی ۴۲
 فرهنگ جامع ضرب المثل‌های فارسی ۳۱
 فرهنگ جامع فارسی - انگلیسی ۴۸
 فرهنگ جامع کاربردی فرزاد ۴۷
 فرهنگ جامعه‌شناسی ۳۷، ۳۸
 فرهنگ جبهه ۳۳
 فرهنگ جغرافیا ۱۵۹
 فرهنگ جغرافیایی جهان ۱۵۹
 فرهنگ جهان‌بخش ۷۲
 فرهنگ جهانگیری ۲۳
 فرهنگ خلیلی ۴۵
 فرهنگ دانشگاهی انگلیسی - فارسی ۴۸
 فرهنگ دستور الاخوان ۵۱
 فرهنگ دهخدا ۲۰، ۲۸، ۸۲
 فرهنگ رشیدی ۲۳
 فرهنگ روبینچیک ۵۰
 فرهنگ زبان تاجیکی ۲۹
 فرهنگ زندگینامه‌ها ۱۳۰
 فرهنگ زیست‌شناسی ۳۸
 فرهنگ سینمایی ۴۲
 فرهنگ شاهنامه ۴۳
 فرهنگ عامیانه ۳۲
 فرهنگ عامیانه عشایر بویراحمادی و کهکیلویه ۳۲
 فرهنگ فشرده کتابداری و اطلاع‌رسانی ۳۸
 فرهنگ عربی - انگلیسی هانسوهر ۴۶
 فرهنگ علوم اجتماعی ۳۷
 فرهنگ علوم مهندسی ۳۸
 فرهنگ عمومی اسلام ۳۶
 فرهنگ عمید ۲۰، ۲۷
 فرهنگ عوام یا تفسیر امثال و اصطلاحات زبان فارسی ۳۲

- فرهنگ فارسی اعلام ۲۸
فرهنگ فارسی به آلمانی ۵۰
فرهنگ فارسی به پهلوی و پهلوی به فارسی ۴۴
فرهنگ فارسی - چینی ۵۰
فرهنگ فارسی عامیانه ۳۰
فرهنگ فارسی (معین) ۲۸، ۲۶، ۲۰
فرهنگ فرانسه به فارسی ۲۶
فرهنگ فرودسار (ناظم الاطب) ۲۴
فرهنگ فشرده فارسی به انگلیسی ۴۸
فرهنگ کامل انگلیسی - فارسی ۴۷
فرهنگ کردی - فارسی ۴۵
فرهنگ کرمانی ۳۴
فرهنگ لارستانی ۳۴
فرهنگ لاروس ۴۵، ۲۷
فرهنگ لغات عامیانه ۳۰، ۳۲
فرهنگ لغات و اصطلاحات و ضرب‌المثل‌های گیلکی ۳۲
فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی ۴۳
فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی ۴۳
فرهنگ مردوخ ۴۵
فرهنگ معارف اسلامی ۴۳
فرهنگ معاصر ۸۲، ۳۲
فرهنگ معاصر انگلیسی - فارسی ۴۷
فرهنگ معاصر عربی - فارسی ۴۶
فرهنگ معاصر هزاره ۴۹، ۸۲
فرهنگ موضوعی قرآن مجید ۴۱
فرهنگ میلر ۲۷
فرهنگ نام آوران معاصر ایران ۱۲۹
فرهنگنامه ۷۰، ۷۱
فرهنگنامه بوشهر ۳۴
فرهنگنامه جانوران در ادب پارسی ۴۳
فرهنگنامه علمی دانشاموز ۸۷
فرهنگنامه زنان پارسی گو ۴۲
فرهنگنامه قرآن ۴۱
فرهنگنامه کودکان و نوجوانان ۷۰
فرهنگ نامه‌ها ۱۰۳
فرهنگ نفیسی ۴۵
فرهنگ نوادر لغات و ترکیبات و تعبیرات عطار ۴۳
فرهنگ واژه نمای غزلیات سعدی ۴۴
فرهنگ واژه‌های نظامی ۴۲
فرهنگ وبستر ۲۷، ۴۷
فرهنگ نیم تفصیلی تاجیکی ۲۹
فرهنگ هانسور ۴۶
الفهرست ۹۸
فهرست استوری ۱۰۸
فهرست کتابهای چاپی عربی ایران ۱۰۰
فهرست کتابهای چاپی فارسی ۹۶، ۱۰۰
فهرستگان ایران ۱۰۷
فهرستگان کشاورزی ۱۰۶
فهرست مقالات جغرافیایی ۱۱۰
فهرست مقالات علوم اجتماعی ۱۱۱
فهرست مقالات فارسی ۱۱۰
فهرست مقالات فرهنگی در مطبوعات ایران ۱۱۱
فهرست موضوعی مقالات اقتصادی ۱۱۱
فهرست مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی ۱۰۰
فهرستنامه کتابشناسیهای ایران ۱۰۷
فهرستواره کتابهای فارسی ۱۰۹

فهرستهای نسخه‌های خطی ۱۰۸

ق

قابوسنامه ۳۲

قاموس ۲۴

قاموس المصطلحات الصوفیه ۳۶

قاموس فیروزآبادی ۴۵

قانون ۶۴

قانون ادب ۵۱

قانون مسعودی ۱۵۸

قرآن کریم ۸۴

کارنامه نشر ۱۰۱

الکامل فی التاریخ ۱۲۳

کتاب المواقف ۳۶

کتاب اول ۱۴۴

کتابشناسی اساطیر ۱۰۴

کتابشناسی تئاتر و سینما ۱۰۵

کتابشناسی توصیفی تاریخ اسلام ۹۷

کتابشناسی جامعه‌شناسی ۱۰۴

کتابشناسی جهانی ترجمه‌ها و تفسیرهای چاپی

قرآن مجید ۱۰۵

کتابشناسی داستان کوتاه ۱۰۴

کتابشناسی دهساله ایران ۹۷، ۱۰۰

کتابشناسی سازمان منطقه‌ای اکو ۹۶

کتابشناسی سینما ۱۰۶

کتابشناسی فردوسی ۹۷

کتابشناسی فهرستهای نسخه‌های خطی فارسی

در کتابخانه‌های دنیا ۱۰۸

کتابشناسی کتابشناسیها ۱۰۷

کتابشناسی ملی ایران ۹۶، ۱۰۱

کتابشناسی موسیقی ۹۷، ۱۰۵

کتابشناسی مولوی ۹۷

کتابشناسی هنر ۱۰۴

کتابشناسی هنر اسلامی ۱۰۴

کتاب کوچه ۳۱

کتاب ماه ۱۰۱

کتابنامه کتابداری ۹۷

کتاب هفته ۱۰۱

کرنولوژی تاریخ ایران ۱۴۷

کشاف اصطلاحات الفنون ۶۶

کشف الصنایع ۶۸

کشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون ۹۸، ۹۹

کلک خیال‌انگیز ۴۳

کلیله و دمنه ۳۲

کنز اللغات ۵۱

الکنی و الالقاب ۱۲۳

کیمیای سعادت ۳۲

کیهان سال ۱۳۹

گ

گاهنامه ۱۳۸

گاهنامه تطبیقی سه‌هزار ساله ۱۴۸

گزارش فرهنگی ایران ۱۳۹

گنجینه‌های دانش ۷۳

گیتاشناسی نوین کشورها ۱۶۰

ل

لسان التنزیل ۵۱

لغتنامه دهخدا (فرهنگ دهخدا) ۷۰

لواقح الانوار فی طبقات الاخیار ۱۲۳

م

- متفکران اسلام ۶۴
 مثلها و حکمتها در آثار شاعران قرن سوم تا
 قرن یازده هجری ۳۲
 مجمع البحرین ۲۴
 مجمع الفرس ۲۳
 مجمع الفصحا ۱۱۹، ۲۴
 مدق یزدی، احمد ۱۴۴
 مرات البلدان ۱۵۹
 مرآة الكتب ۹۹
 مرزبان نامه ۳۲
 مروج الذهب فی معادل الجوهر ۱۵۸
 مستدرک الذریعه ۱۰۰
 مسند احمد ابن حنبل ۵۳
 مشاهیر جهان ۱۲۸
 مشاهیر دانشمندان اسلام ۱۲۳
 مشاهیر زنان ایرانی و پارسی گو ۴۲
 مصادر زوزنی ۵۱
 معجم الادبا ۶، ۱۲۲
 معجم البلدان ۱۵۸، ۱۵۹
 المعجم العربی الحديث ۴۵، ۴۶
 معجم المصطلحات الدینیة ۳۶
 المعجم المفهرس لالفاظ احادیث الكتب الاربعه ۵۳
 المعجم المفهرس لالفاظ الحديث النبوی ۵۳
 المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم ۵۲، ۵۳
 معجم المؤمنین العراقيين ۱۰۰
 مفاتیح العلوم ۶۴
 مفاخر اسلام ۱۲۰، ۱۲۵
 المفردات فی غرایب القرآن ۵۲

مقدمه ابن خلدون ۳۶

مقدمة الادب ۵۱

مکارم الآثار ۱۲۷

مکتبهای ادبی ۳۶

ملحقات روضة الصفا ۱۱۹

منتسکیو ۲۶

منتهی الارب ۲۴، ۴۵

المنجد فی اللغة و الاعلام ۲۷، ۴۴

من لایحضره الفقیه ۵۳

الموسوعة العربیة ۶۷

الموسوعة الفلسطینیة ۸۶

ن

- نامه دانشوران ۱۲۴
 نهاية الارب فی فنون الادب ۶۶، ۶۷
 نزهة القلوب ۱۵۹
 نصاب الصبیان ۵۱
 نفایس الفنون ۶۶
 نفحات الانس ۱۲۳
 نگرش جامع برجها کتابشناسیهای ایران ۱۰۷
 نمایه روزنامه اطلاعات ۱۱۰
 نمایه (مجله نمایه) ۱۱۱
 نمایه ملی ایران (نما) ۱۱۱
 نمایه ۴۵

و

- واژگان کتابداری و اطلاع رسانی ۳۹
 واژه نامه آموزش و پرورش ۲۰
 واژه نامه روانشناسی و زمینه های وابسته ۴۲
 واژه نامه سیستانی ۳۴

وفیات الاعیان ۱۲۲

هـ

هدية العارفين ۹۹

هفت شهر عشق ۴۲

هنر آشپزی ۱۴۳

واژه‌نامه طبیری ۳۳

واژه‌نامه فارسی - کردی ۴۵

واژه‌نامه علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی ۳۹

واژه‌نامه مصوربیماریهای گیاهی ۴۲

واژه‌نامه ورزش ۳۹

واژه‌ها و مثل‌های شیرازی و کازرونی ۳۲

وجوه القرآن ۵۱

سایر آثار

- ۱۳۵۴ * پژوهشی در کاربرد زمان فراغت دانشجویان
- ۱۳۵۷ * گفتارهایی دربارهٔ چند تن از رجال ادب و تاریخ ایران
- ۱۳۶۲ * تحلیلی بر گفتارهای محمدعلی جناح
- ۱۳۶۴ * روش تألیف و نقد و اصلاح
- ۱۳۶۴ * قلمرو اندیشهٔ جلال آل احمد
- ۱۳۶۶ * سفرنامهٔ پاکستان
- ۱۳۶۷ * فهرست فیلمها و عکسهای تاریخی ایران
- ۱۳۸۴ * عکسهای قدیمی ایران (چاپ چهارم)
- «رجال، مناظر، بناها و محیط‌های اجتماعی»
- ۱۳۶۸ * کارت پستالهای تاریخی ایران
- ۱۳۶۸ * گفتگو با ایران‌شناسان و استادان زبان و ادب فارسی
- ۱۳۷۳ * موقعیت آموزش زبان فارسی در جهان
- ۱۳۷۴ * نامه‌ها و نوشته‌های محمد جلال‌الدین طباطبایی زواره‌ای اردستانی
- ملقب به میرزا جلالا با شرح احوال، آثار، افکار و محیط اجتماعی وی
- ۱۳۸۰ * از چاپخانه تا کتابخانه (چاپ پنجم)
- «مراحل کتاب‌نویسی، چاپ‌سیاری، کتابداری و کتابخوانی»
- ۱۳۷۸ * سرزمین و مردم پاکستان
- ۱۳۷۸ * رسالهٔ معارف (در بیان کیفیت توجه اتم)
- «تصحیح و تعلیق بر تقریرات صدرالدین قنوی»
- ۱۳۸۳ * گنجینهٔ خطی و هنری تالپوران
- ۱۳۸۴ * مقدمات روشهای مطالعه و پژوهش (چاپ هفتم)
- ۱۳۸۴ * آیین نگارش و ویرایش (چاپ دوم)
- ۱۳۸۴ * بهار ادب؛ تاریخ مختصر زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره (ویرایش دوم)
- ۱۳۸۵ * مرجع‌شناسی عمومی فارسی و عربی (ویرایش دوم)
- زیر چاپ * فهرست نسخه‌های خطی فارسی سندالاجی (سندشناسی)
- زیر چاپ * سفر به دیار خاموشان (سفرنامهٔ سند)

***Persian and Arabic
Reference Sources
(General)***

Dr Qasem Safi

Ass. Professor of Tehran University

Tehran, 2006